

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ

ELMİ-NƏZƏRİ, PEDAQOJİ JURNAL

2024. №2/707

AZERBAIJAN JOURNAL OF EDUCATIONAL STUDIES

100
1924-CÜ İLDƏN

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

Academia.edu
Share research

ICI WORLD of
JOURNALS

calameo

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ

Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal
1924-cü ildən nəşr olunur.

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
5 may 1996-cı il tarixli əmri ilə
Nizamnaməsi təsdiq edilmiş,
Ədliyyə Nazirliyində dövlət
qeydiyyatına alınmışdır.
Qeydiyyat № 11/3165

"Azərbaycan məktəbi" Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin təsis etdiyi akademik jurnaldır. Jurnal aşağıdakı tədqiqat sahələri üzrə orijinal məqalələr dərc edir: təhsil idarəçiliyi; təhsil fəlsəfəsi və təhsil nəzəriyyəsi; təhsil siyasəti; kurikulum; təhsil texnologiyaları; pedaqogika; təhsilin sosiologiyası; təhsil tarixi; xüsusi təhsil; müəllim hazırlığı; qiymətləndirmə və s. Jurnalda, həmçinin təhsillə bağlı yerli və xarici nəşriyyatlarda çap olunan kitablar haqqında icmallara yer verilir.

"Azərbaycan məktəbi" ildə dörd dəfə (rüblük) nəşr olunur. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasındadır.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı şəhəri, Afiyəddin Cəlilov küçəsi, 86
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun binası.
Tel.: + 994 12 490 4056; 490 4057; 490 4058

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

<http://www.as-journal.edu.az>
E-mail: editor@as-journal.edu.az; info@as-journal.edu.az

Azerbaijan Journal of Educational Studies

Established in 1924,
is an academic journal
published quarterly by the
Ministry of Science and
Education of the Republic of
Azerbaijan.

Azerbaijan Journal of Educational Studies is an academic journal founded by the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan. The journal publishes original articles in the following areas of research: education management; educational philosophy and educational theory; education policy; curriculum; educational technologies; pedagogy; sociology of education; history of education; special education; teacher training; assessment, etc. The journal also includes reviews of books on education published in local and foreign publications. Azerbaijan Journal of Educational Studies is published four times per year. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

Adress: 86, Afiyaddin Jalilov st., Baku, Azerbaijan
Tel: + 994 12 490 4056; 490 4057; 490 4058

Təsisçi AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

Baş redaktor Arzu Soltan
Baş redaktorun müavini Nəsrəddin Musayev
Məsul katib Tariyel Süleymanov

Redaksiya heyəti Anar Mustafazadə (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Elnur Əliyev (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
Elza Səmədli (Xəzər Universiteti, Azərbaycan)
Fərrux Rüstəmov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İlham Cavadov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
İntiqam Cəbrayıllov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
Könül Abaslı (Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Qalib Şərifov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Müseyyib İlyasov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Pıralı Əliyev (Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan)
Ülviyyə Mikayılova (ADA Universiteti, Azərbaycan)

Redaksiya şurası Aziz Sancar (Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti, ABŞ)
Ahmet Aytaç (Aydın Adnan Menderes Universiteti, Türkiyə)
Alla Sidenko (Təbiət Elmləri Akademiyası, RF)
Amanda Taylor (Təhsil Tədqiqatları Milli Fondu, Böyük Britaniya)
Ana Kirvalidze (İlia Dövlət Universiteti, Gürcüstan)
Cəfər Cəfərov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Cihangir Doğan (Mərmərə Universiteti, Türkiyə)
Etibar Əliyev (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Əbülfəz Süleymanlı (Üsküdar Universiteti, Türkiyə)
Ənvər Abbasov (Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan)
Hikmət Əlizadə (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Hümeyir Əhmədov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
İlham Əhmədov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İrfan Erdoğan (İstanbul Universiteti, Türkiyə)
İrina Xarçenko ("Elmi Perspektivlər" Nəşriyyat Qrupu, Ukrayna)
İsa Həbibbəyli (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Leyla İsmayılova (Çikaqo Universiteti, ABŞ)
Mahmut Çitil (Qazi Universiteti, Türkiyə)
Mauro Mocerino (Kurtin Universiteti, Avstraliya)
Məsud Əfəndiyev («Helmholtz» Elmi-Tədqiqat Mərkəzi, Almaniya)
Natalya Şevçenko (Volqoqrad Dövlət Universiteti, RF)
Nodari Eriaşvili (Dövlət İdarəetmə Universiteti, RF)
Rüfət Əzizov (Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Sevinc Məmmədova (Corc Vaşinqton Universiteti, ABŞ)
Səlahəddin Xəlilov (Türkiyə Fəlsəfə Dərnəyi)
Tatyana Ryabova (Rusiya Dövlət Sosial Universiteti, RF)
Tatyana Vasilenko (Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, RF)
Vaqif Bayramov (Moskva Dövlət Humanitar-İqtisad Universiteti, RF)
Valeriy Kiriçuk (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyası)
Vəfa Kazdal (ADA Universiteti, Azərbaycan)
Yuriy Zinçenko (M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti, RF)

Redaksiya Ağca Talıbova, Günel Rüstəмова, Ləman Rövşənova, Sevinc Qarazadə, Zenfira Əlibəyova.

Üzqabığı dizaynı: Anar Nəsirov

The Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
AZERBAIJAN JOURNAL OF EDUCATIONAL STUDIES

Editor-in-Chief Arzu Soltan
Deputy Editor-in-Chief Nasraddin Musayev
Executive Editor Tariyel Suleymanov

Editorial Board Anar Mustafazade (Baku State University, Azerbaijan)
Elnur Aliyev (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Elza Semedli (Khazar University, Azerbaijan)
Farrukh Rustamov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Gailb Sharifov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Ilham Javadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Intigam Jabrayilov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Konul Abasli (Sumgayit State University, Azerbaijan)
Museyib İlyasov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Pirali Aliyev (Baku Slavic University, Azerbaijan)
Ulviyya Mikayilova (ADA University, Azerbaijan)

Editorial Council Aziz Sancar (The University of North Carolina at Chapel Hill, US)
Abulfaz Suleymanli (Uskudar University, Turkey)
Ahmet Aytac (Aydin Adnan Menderes University, Turkey)
Alla Sidenko (Russian Academy of Natural History)
Amanda Taylor (National Foundation for Educational Research, UK)
Ana Kirvalidze (Ilia State University, Georgia)
Anvar Abbasov (Baku Slavic University, Azerbaijan)
Etibar Aliyev (Azerbaijan National Academy of Sciences)
Hikmat Alizade (Baku State University, Azerbaijan)
Humeyir Ahmadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ilham Ahmadov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Irfan Erdogan (Istanbul University, Turkey)
Iryna Kharchenko (Publishing Group "Scientific Perspectives", Ukraine)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan National Academy of Sciences)
Jafar Jafarov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Jihangir Dogan (Marmara University, Turkey)
Leyla Ismayilova, (University of Chicago, US)
Mahmut Citil (Gazi University, Turkey)
Mauro Mocerino (Curtin University, Australia)
Messoud Efendiyev (Helmholtz Zentrum München, Germany)
Natalya Shevchenko (Volgograd State University, RF)
Nodari Eriashvili (State University of Management, RF)
Rufat Aziziov (Sumgayit State University, Azerbaijan)
Salaheddin Khalilov (Turkey Philosophy Association)
Sevinj Mammadova (George Washington University, USA)
Tatiana Ryabova (Russian State Social University)
Tatiana Vasilenko (Moscow State Pedagogical University, RF)
Vafa Kazdal (ADA University, Azerbaijan)
Vagif Bayramov (MSU of Humanities and Economics, RF)
Valery Kirichuk (National Academy of Pedagogical Sciences, Ukraine)
Yuriy Zinchenko (Lomonosov Moscow State University, RF)

Editorial Staff Agca Talibova, Gunel Rustamova, Laman Rovshanova, Sevinj Garazade,
Zenfira Alibayova.

Cover design: Anar Nasirov

İÇİNDƏKİLƏR

- 9–19 Fərrux Rüstəmov**
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN MAARİFÇİLİK KONSEPSİYASI
- 21–30 Müseyib İlyasov**
İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA İNNOVASIYA MEYİLLƏRİ
- 31–46 Misir Mərdanov, Elçin Əliyev, Ramin Rzayev, Əbülfət Rəhmanov, Xanmurad Abdullayev**
ÇOXMEYARLI TƏHLİLİN QEYRİ-SƏLİS METODLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ
UNİVERSİTET MÜƏLLİMLƏRİNİN FƏALİYYƏT KEYFİYYƏTİNİN KOMPLEKS
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
- 47–60 Günel Kərimova**
VEB ƏSASLI İNFORMASIYA SAVADLILIĞININ TƏNQİDİ DÜŞÜNCƏ KONSEPSİYALARI İLƏ
BİRLƏŞDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN TƏHSİL PROQRAMLARI ÜÇÜN TÖVSIYƏLƏR
- 61–72 Günay Hacızadə**
ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN
NEYROLİNQVİSTİK ANALİZİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ
- 73–89 Nigar Muradova**
ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MÜASİR İQTİSADİYYATIN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN KADRLARIN
HAZIRLANMASI ÜZRƏ DÖVLƏT SİFARİŞİ MEXANİZMİNİN FƏALİYYƏTİNƏ İNTEQRASIYA
YANAŞMASI
- 90–96 Elçin Qaliboğlu**
ALİ MƏKTƏBDƏ MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI
- 97–106 Mələhət Əsgərova, Rza Məmmədov**
MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİ ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞI: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN
REALLIĞI
- 107–112 Könül İsgəndərova**
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ EKOLÖJİ SAVADLILIQLA BAĞLI DAVAMLILIQ PRİNSİPİ
- 113–120 Yaqub Babayev**
MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN EŞQ FƏLSƏFƏSİ VƏ ONUN İRFANI MAHİYYƏTİ
- 121–125 Məmmədəli Məhərrəmov**
ŞAĞİRDİ ÖYRƏNMƏK VƏ ONA PEDAQOJİ XARAKTERİSTİKA TƏRTİB ETMƏK HAQQINDA

CONTENTS

- 9–19** Farrukh Rustamov
THE ENLIGHTENMENT CONCEPT OF MAHAMMAD AMIN RASULZADE
- 21–30** Museyib Ilyasov
TRENDS IN INNOVATION IN INITIAL TEACHER PREPARATION
- 31–46** **Misir Mardanov, Elchin Aliyev, Ramin Rzayev, Abulfat Rahmanov, Khanmurad Abdullayev**
COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF UNIVERSITY TEACHERS' PERFORMANCE QUALITY USING FUZZY METHODS OF MULTI-CRITERIA ANALYSIS
- 47–60** **Gunel Karimova**
COMBINING WEB-BASED INFORMATION LITERACY WITH CRITICAL THINKING CONCEPTS: RECOMMENDATIONS FOR PEDAGOGICAL PROGRAMS OF AZERBAIJAN
- 61–72** **Gunay Hajizada**
THE NEUROLINGUISTIC ANALYSIS OF ENGLISH INSTRUCTION WITH LOWER-YEAR STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: EVIDENCE FROM AZERBAIJAN
- 73–89** **Nigar Muradova**
INTEGRATION APPROACH TO THE FORMATION OF A STATE ORDER MECHANISM FOR PERSONNEL TRAINING IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF MODERN ECONOMY
- 90–96** **Elchin Galiboglu**
SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHER-STUDENT RELATIONS IN HIGHER SCHOOL
- 97–106** **Malahat Asgarova, Rza Mammadov**
STAFF TRAINING FOR THE TEACHING PROFESSION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND AZERBAIJANI REALITY
- 107–112** **Konul Isgandarova**
THE PRINCIPLE OF SUSTAINABILITY IN RELATION TO ENVIRONMENTAL LITERACY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING
- 113–120** **Yagub Babayev**
MUHAMMAD FUZULI'S LOVE PHILOSOPHY AND ITS MYSTICAL ESSENCE
- 121–125** **Mammadali Maharramov**
ABOUT STUDYING THE STUDENT AND PREPARING A PEDAGOGICAL CHARACTERISTIC FOR THEM

BAŞ REDAKTORDAN

Əziz oxucu!

Bilirsiniz ki, Azərbaycan təhsili, Azərbaycan məktəbi hər zaman ölkəmizin inkişafına xidmət edir.

Təsadüfi deyil ki, bu gün azad olunmuş torpaqlarımızda yüksək həyat səviyyəsinin təminatı üçün aparılan genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işlərinin önündə də yeni təhsil ocaqlarının yaradılması gedir.

Onlardan biri də hər bir vətəndaşımızı qürurlandıran Qarabağ Universitetidir. Orada təhsil almaq, müəllim kimi çalışmaq, elmi fəaliyyətlə, ölkənin gələcək inkişafını müəyyənləşdirən tədqiqatlarla məşğul olmaq artıq gerçəkliyə çevrilib.

Bu eyni zamanda o deməkdir ki, 100 yaşlı "Azərbaycan məktəbi" jurnalı öz səhifələrində Qarabağ Universitetindən gələn məqalələrə də yer verə biləcək.

Azərbaycan məktəbi ilə qələbə əhvalına köklənənlərdən olun!

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN MAARİFÇİLİK KONSEPSİYASI

FƏRRUX RÜSTƏMOV

Pedaqoji elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi.

E-mail: farrukhrustamov@gmail.com

<https://orcid.org./0000-0003-2033-1678>

Məqaləyə istinad:

Rüstəmov F. (2024). Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin maarifçilik konsepsiyası. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 9-19

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.009

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 01.03.2024

Qəbul edilib: 12.04.2024

ANNOTASIYA

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi görkəmli siyasət və dövlət xadimidir. Azərbaycanda milli istiqlal ideologiyasının hazırlanmasında, milli partiyanın yaradılmasında və milli dövlət quruculuğunda onun müstəsna xidmətləri var. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dövrün salnaməsinə çevrilən parlaq publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi Azərbaycanın ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Azərbaycanda milli dirilik ideyasının formalaşması da onun adı ilə bağlıdır. Məktəblərin milliləşdirilməsi, təhsilin ümumi, icbari, pulsuz olması, təlimin ana dilində aparılması, milli dərslərin yaradılması, qadın təhsili, yeni nəslin milli ruhda, tarixi ənənələr əsasında tərbiyə edilməsi onun maarifçilik konsepsiyasının əsas mahiyyətini təşkil edir. M.Ə.Rəsulzadənin maarifçiliyi həm də siyasi istiqaməti ilə diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin pedaqoji irsi, məktəblərin milliləşdirilməsi, maarifçilik konsepsiyaları, təhsilin demokratikləşdirilməsi, 1919-1920-ci illərdə xaricdə təhsil.

THE ENLIGHTENMENT CONCEPT OF MAHAMMAD AMIN RASULZADE

FARRUKH RUSTAMOV

Doctor of Pedagogical sciences, professor.

E-mail: farrukhrustamov@gmail.com

<https://orcid.org./0000-0003-2033-1678>

To cite this article:

Rustamov F. (2024). The Enlightenment Concept of Mahammad Amin Rasulzade. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 9-19

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.009

Article history

Received: 01.03.2024

Accepted: 12.04.2024

ABSTRACT

Mahammad Amin Rasulzade is a prominent statesman and politician who emerged from the Azerbaijani people at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. In Azerbaijan, he has exceptional merits in the preparation of national independence ideology, the creation of a national party, and the construction of a national state. The brilliant journalistic, political, literary-critical, and scientific heritage of Mahammad Amin Rasulzade, which became the chronicle of the era, occupies a special place in the history of public opinion in Azerbaijan. In Azerbaijan, the formation of the idea of national unity is also associated with his name. The nationalization of schools, universal, compulsory, and free education, teaching in the native language, creation of national textbooks, education of women, education of the younger generation in the national spirit, and based on historical traditions constitute the main essence of his enlightenment concept. M.A.Rasulzade's educational activities also draw attention to political orientation.

Keywords: Mahammad Amin Rasulzade's pedagogical legacy, nationalization of schools, concepts of enlightenment, democratization of education, education abroad in 1919-1920.

GİRİŞ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamında deyilir: *“Məhəmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin ilk onilliklərində böhranlı geosiyasi şəraitdə Azərbaycanda müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsi və milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsi yolunda böyük xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdəndir. Onun istiqlal məfkurəsi öz mənbəyini doğma xalqının çoxəsrlik yaddaşında kök salmış milli azadlıq düşüncəsindən alırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dövrün salnaməsinə çevrilən parlaq publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi Azərbaycanın ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Uzun illər ərzində mühacirətdə də o, müstəqil Azərbaycan arzusu ilə yaşamış və mübarizə aparmışdır”¹.*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadimdir.

Müdrüklərdən biri deyib ki, əslində tarix yoxdur, yalnız ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin tərcümeyihalları var. Millətin mənəviyyat pasportuna çevrilmiş məhz belə şəxsiyyətlərin həyat yolu mənsub olduğu millətin tərcümeyi-halını zənginləşdirir. Adını millətin şərəf kitabına yazmış M.Ə.Rəsulzadə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi maarifçilər və siyasətçilər nəslinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, millətin milli dirilik və milli istiqlal konsepsiyasının müəllifidir.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda maarifçilik zəminli ictimai-siyasi təlimlər (M.Nəvvab, İ.Qutqaşınlı, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi və b.) maarifçilərin fəaliyyəti sayəsində

milli özünüdərk prosesinin güclənməsinə, milli ideyaların yaranmasına səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr, xüsusilə 1905-1907-ci il inqilabının qan içində boğulması Azərbaycan maarifçilərinin fəaliyyətində siyasi istiqamətin güclənməsinə, siyasi tələblərin formalaşmasına səbəb oldu. Azərbaycan maarifçiləri dərk etdilər ki, orta əsrlərdə təhsilin inkişafında böyük tarixi rol oynayan ənənəvi məktəb və mədrəsə yeni maarifçiliyin ideya və təşkilati mərkəzi, hərəkət və fəaliyyət orqanı ola bilməz, millətə əlifba ilə bərabər siyasi mübarizə, siyasi mücadilə, azadlıq, istiqlal, hüquq dərsi keçilməlidir. Bu dövrdə maarifçiliyin milli dirilik konsepsiyası formalaşdı ki, bunun da müəllifi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN HƏYATI

Azərbaycan xalqının milli qeyrət və mübarizlik ruhunun simvoluna çevrilmiş Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində anadan olub. İlk təhsilini S.M. Qənizadənin ikinci rus-müsəlman məktəbində alıb, sonralar öz etirafına görə, kasıblıq ucbatından ali təhsil ala bilməyib, Bakı texniki məktəbində oxuyub.

Böyük fitri istedad, real və sağlam milli düşüncə sahibi olan M.Ə.Rəsulzadə əsrin əvvəllərində (XX əsrin –F.R.) Rusiyanı bürüyən dərin iqtisadi-siyasi böhran və inqilab, güclü milli intibah və çarpışmalar dövründə görkəmli mühərrir, ictimai-siyasi xadim kimi yetişib, formalaşmış, tanınıb. *“O, gecəli-gündüzlü oxuyub öyrənir, cərəyan edən hadisələrin fəlsəfi və tarixi köklərini, mənə və səbəblərini araşdırmağa, dərk etməyə, həmçinin bunları mümkün qədər daim təmasda olduğu adamlara izah etməyə çalışırdı”* (Hüseynov, 1994).

O, XX əsrin ilk illərindən inqilabi mübarizəyə qoşulub, öncə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nı (1902) yaradıb, “Müsəlman sosial-demokratik “Hümmət” (1904) təşkilatının yaradıcılarından biri olub, Müsəlman Demokratik Partiyasının

¹ <https://president.az/az/articles/view/6297>

(1910) əsasını qoyub, 1911-ci ildə Müsəlman Demokratik (Müsəvat) Partiyasına daxil olub, az müddət içərisində onun liderinə çevrilib. Məhz lideri olduğu Müsəvat Partiyası Azərbaycanın müstəqillik bayrağını qaldıraraq, özü isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasını (28 may 1918) dünyaya elan edib. Bu yeni dövlət yaşadığı 23 ay ərzində mühüm siyasi, mədəni tədbirlər həyata keçirib, mərkəzi Tiflisdən Gəncəyə, oradan Bakıya köçürüb xarici müdaxiləyə qarşı çıxıb, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlayıb, milli ordu quruculuğunda, milli maarifin təşkilində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanıb.

Beynəlxalq vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti 28 aprel 1920-ci ildə süquta uğradı, müəyyən şərtlərlə hökumət bolşeviklərə təhvil verildi. Güclü təqiblərə rast gələn M.Ə.Rəsulzadə, sığındığı Lahic kəndində həbs olundu, sonra isə Stalinin göstərişi ilə azad edilərək Moskvaya aparıldı. Bir müddət Moskva Şərqsünəslilik İnstitutunda fars dilindən dərs deyən M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ildə Helsinki şəhərinə, oradan Parisə, daha sora İstanbula getdi. Ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın istiqlaliyyəti və müstəqilliyi uğrunda çalışdı. Azərbaycanın istiqlal mücahidi 1955-ci ilin martın 6-da Ankarada üç dəfə "Azərbaycan" – deyərək gözlərini əbədi yumdu.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN PEDAQOJİ İRSİ

M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti olduqca rəngarəng və çoxşaxəlidir. Onun yaradıcılığı təhsil və mədəniyyət tariximizə dəyərli töhfə, zəngin xəzinədir. Vətənə, xalqa xidmət nümunəsi, gənc nəsli milli fədakarlıq ruhunda tərbiyə etmək əzmi milli məfkurə sahibi M.Ə.Rəsulzadənin həyat amalı olub.

Uzun müddət onun fəaliyyətini və yaradıcılığını aşkarlamaq yasaq olub, adı kimi əsərləri də unutturulub. Keçən əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından onun fəaliyyəti və yaradıcılığı üzərindən qadağalar götürülüb, sükut buzu sınıb, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, politoloqlar yaranan imkandan istifadə edərək onun haq-

qında dəyərli əsərlər yazıb. Professor Şirməmməd Hüseynov vətəndaşlıq qeyrəti, alim qüdsiyyəti göstərərək müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrindən onun pedaqoji məzmunlu, maarifçilik istiqamətli məqalələrini toplayıb bir hissəsini "Azərbaycan məktəbi" jurnalının səhifələrində (1994 №1, s.3-5) çap etdirib. Sonralar isə, o, araşdırmalarını davam etdirib, M.Ə.Rəsulzadənin 5 cildlik "Seçilmiş əsərləri"nin nəşrinə nail olub. Professor Nəsiman Yaqublu sistemli tədqiqatları ilə M.Ə.Rəsulzadəyə mənəvi abidə ucaldıb. Tərəfimizdən isə M.Ə.Rəsulzadənin "Seçilmiş pedaqoji əsərləri" nəşr edilib.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məktəb tarixini, pedaqoji hərəkəti, məktəb təhsilinin inkişaf istiqamətlərini, xeyriyyə cəmiyyətlərinin bu sahədəki xidmətlərini öyrənmək baxımından M.Ə.Rəsulzadənin pedaqoji irsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun məktəb, mədəniyyət, təlim-tərbiyə haqqında orijinal fikirlərini özündə ehtiva edən əsərlərini iki qrupa bölmək olar: 1) 1903-1920-ci illərdə Azərbaycan mətbuatında dərc olunmuş, əsasən, kiçik həcmli məqalələri; 2) Mühacirətdə nəşr olunmuş əsərləri (1922-1955-ci illər).

Xalqın mədəni inkişafında, tərəqqisində, azadlığa qovuşmasında maarifə böyük ümid bəsləyən M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının ilkin mərhələsində təhsilə aid yazdığı əsərlərdə təlim-tərbiyənin, məktəbin, təhsilin milliləşdirilməsinin, demokratikləşdirilməsinin əsas prinsiplərini şərh edib, milli əxlaqın əhəmiyyətini səciyyələndirib, milli məfkurənin, istiqlal ideologiyasının təşəkkülündə, xalqın savadlanmasında milli məktəbin rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirib, ümumən millətin oxumasını, elm, təhsil sahibi olmasını azadlığın, məsud yaşamağın başlıca şərti hesab edib. O, H.Zərdabının dəfn mərasimindəki nitqində deyib: *"Cəmaəti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? – maarif, maarif, maarif"*².

Mühacirətdə yazdığı bir sıra əsərlərində Xalq Cümhuriyyətinin məktəb və maarif siyasəti

² Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

açıqlanır, təhsilin milliləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi sahəsində görülmüş işlər ümumiləşdirilir, sovet imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanda xalq maarifinin vəziyyəti təhlilə cəlb olunur, sovet imperiyasının təhsil siyasəti açıqlanır. O, məktəbin, maarifin, təhsilin milliləşdirilməsini irəli sürərkən öncə məktəbin, mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqdan və onun folklorundan söz açır, ruslaşdırma siyasətinin mahiyyətinə aydınlıq gətirir.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TƏHSİLİN DEMOKRATİKLƏŞDİRİLMƏSİ İDEYASI

M.Ə.Rəsulzadənin təhsilin demokratikləşdirilməsi ideyasının əsasını xalqın ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini dərinədən öyrənmək, bu biliklər vasitəsilə dünya mədəniyyətinə qovuşmaq təşkil edir. Onun fikrincə, təhsilin demokratikləşdirilməsinin əsasını milliyətdən və rütbəsindən asılı olmayaraq ana dilində təhsil alan, özünün milli ləyaqətini, milli varlığını dərk edən Azərbaycan vətəndaşı kimi tərbiyə almaq təşkil edir. Təhsilin demokratikləşdirilməsini respublika iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı ilə əlaqələndirən M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, həm mənəvi, həm də bir qədər zəngin sərəvəti olan Azərbaycan dünya miqyasına çıxıb ən qüdrətli dövlətlərlə müqavilələr bağlaya bilər, özünün mənəvi sərəvətlərini – məktəbini, mədəniyyətini, incəsənətini inkişaf etdirib təhsilini demokratik zəmində qura bilər. O, təhsilin demokratikləşdirilməsində mətbuatın roluna böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, mətbuat məktəb, maarif, təhsil məsələlərinə geniş yer verməklə xalqın milli hisslərini oyatmalı, xalqı maarifə, təhsilə yiyələnməyə çağırmalıdır. Mətbuatın işıqlandırılmalı olduğu məsələləri M.Ə.Rəsulzadə belə təsnif edirdi: *"1) Üsuli-cədidə məsələsi, məktəblərdə türkcənin üsuli-sövti ilə tədrisi və mədrəsə proqramına fünuna-cədidənin idxalı; 2) Milli məktəblər güşad və təsisi. Əvvəlcə mövcud məhəllə, göy (kənd – F.R) və cəmə məktəblərindəki farsı yerinə türkcə oxutmaq və əsri üsullarla yeni məktəblər güşad etmək; 3) Hökumət məktəblərində türkcənin*

*tədrisini tələb etmək; 4) İdareyi-ruhaniyyətlərlə övrafi – islamiyyə idarəsinin əhaliyə islamiyyə tərəfindən müntəxəb üləma və məmrun tərəfindən idarəsi fikrini tərviç aylamək; 5) Müsəlmanlar üçün də sair millətlərdə olduğu kimi nəşri-maarif və ümuri-xeyriyyə ilə mütəvəkkül cəmiyyətlər təşkili"*³.

M.Ə.Rəsulzadə yeni məktəbləri maarifçiliyin, milli şüur təliminin müqəddəs ocağı hesab edirdi. O, yaxşı bilirdi ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda elmin, təhsilin, maarifin inkişafında çox böyük tarixi rol oynayan köhnə məktəb və mədrəsə yeni maarifçiliyin ideya və təşkilati mərkəzi, hərəkət və fəaliyyət orqanı ola bilməz. Üsuli-cədid hərəkətinin qarşısında onu dəyişmək, yeni dövr məktəbinə çevirmək vəzifəsi dururdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məktəbin və maarifin ümumi vəziyyətini şərh edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *"Hansı qare bilinməzi dindirsək, cəhalətdən şikayət edər, hansı arifmizdən xəbər alsan elmsizlikdən bəhs edər, hansı müəllimimizi görsən, məktəbsizlikdən ağlar, hansı cavanımla danışsan, qəflətimizdən dəm vurur"*⁴.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ ÜMUMİ TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Cəhalətin xarici düşmənlərdən də böyük düşmən olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə ümumi təhsilin əhəmiyyətini səciyyələndirərək bildirdi: *"...bir millət ümumən məsud olmaq istər və başqalarının ayağı altında əzilmək istəməzsə, ümumən bilgili və bacarıqlı olmalıdır, ümumən millət oxumalı, təhsili-elm etməli, savad sahibi olmalıdır"* ("İqbal", 1914, №818).

Onun fikrincə, əsas məqsəd tək-tək şəxsləri maarifləndirmək yox, xalqı maarifləndirmək

³ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

olmalıdır. Çünki tək-tək adamların təhsil alması xalqa o qədər də böyük fayda vermir. *“Onların bəziləri təhsil aldıqdan sonra xalqdan aralı düşürlər. Xalq onları, onlar da xalqı başa düşmürlər. Bir nəfərin işıqlanıb da “obrazovanni” olması o qədər də dərdə şəfa verəcək dərman deyildir. Çox kərə ayrı-ayrı fərdlərin böyük miqyasda işıqlanması çuxa əvəzinə palto, arxalığ əvəzinə frak, çarığ əvəzinə batinka geyməkdən, papaq əvəzinə silindir qoymaqdan və Tükəzban yerinə Liza xanım almaqdan ibarət olub qalır”⁵.*

Müəllif sonra da fikrini sübuta yetirmək üçün oxucudan sorğu edir: *“Bakıda ehtimal ki, yüzə yaxın diplom almış, təhsili kamal etmiş” “vısoko obrazovannılarımız” vardır. Hani, bəs nə üçün ehtiyaclarımız dəf olunmayıb?”* (“İqbal”, 1914, №811). Bu səbəbdən də imkanlı adamlardan, xeyriyyə cəmiyyətlərindən təvəqqi edirdi ki, milli və yerli camaata doğma olan, təlim ana dilində aparılan ibtidai məktəblər açsınlar. Xalqın savadlanması qayğısına qalsınlar, çünki dövrün *“ən böyük qüvvətini təşkil edən şey bilgi, mərifət və bunlara istinad edən sənət və ticarətdir”* (“İqbal”, 1914, №818).

M.Ə.Rəsulzadə milli mənafeyə uyğun məktəblərin açılmasında “Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Cəfa” xeyriyyə cəmiyyətlərinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, xalqın maariflənməsində onların roluna böyük əhəmiyyət verirdi.

“Rus-müsəlman” məktəblərindən bəhs edərkən orada aparılan təlim pərdəsi altında gizlənmiş çarizmin ruslaşdırma siyasətinin mahiyyətini şərh edir, tədris planını təhlil edərək, bunların müsəlman məktəbləri, milli məktəblər üçün olmadığını açıqlayırdı. Çünki həftədə 25-30 saat dərsdən cəmi 3 saati türk dilinə, 2 saati isə şəriət dərsinə ayrılırdı⁶.

Onun fikrincə, ibtidai təlim üç əsasa söykənməli idi: *ümumi, cəbri* (məcburi – F.R), *məccani* (pulsuz – F.R). O bunları aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi: 1) Ümumi odur ki, 8-11 yaşlı bütün uşaqlar məktəbə getməli, dövlət dilini (rus dilini – F.R), öz ana dilini və şəriəti öyrənməli idilər; 2) Cəbri (məcburi) odur ki valideynlər 8-11 yaşlı uşaqlarını ya öz xərcləri ilə, ya da ümumi məktəblərdə oxutdurmali, övladlarına ibtidai təlim verməli idilər; 3) Ümumi və məcburi

olan təlim hökmən pulsuz olmalı idi. Ümumi təlimin məcburi olduğu bir məmləkətdə savadsızlar hər bir hüquqdan məhrum olmalı idilər⁷.

Prussiyalılara məğlub olan Fransa generallarından birinin – “bizi Prussiya əsgərləri deyil, Prussiyanın ibtidai məktəbləri basdılar” – fikrinə istinad edən M.Ə.Rəsulzadə Avropa ibtidai məktəblərinin sayının günbəgün artdığı halda Bakı ətrafındakı kəndlərin məktəbsiz qalmasının səbəblərini “Kənd məktəbi xüsusundə” (“İqbal”, 1914, № 815), “Yeni kənd məktəbləri haqqında” (“İqbal”, 1914, № 827), “Təlimi-ümumi məsələsi” (“İqbal”, 1914, № 818, 822) məqalələrində açıqlayırdı.

“Təlimi-ümumi məsələsi” məqaləsinin məzmunundan aydın olur ki, 1914-cü ilə kimi Əhmədli, Türkan, Biləcəri, Göradil, Digah, Zirə, Zığ, Kürdəxanı, Məhəmmədi, Novxanı, Fatmayı kəndlərində məktəb olmadığından 1200-ə yaxın məktəbyaşlı uşaq təhsildən kənardə qalıb. Savadsızlığın nəticəsi idi ki, Bakının tabeliyində olan 42 kənddə cinayət məsuliyyətinə alınan 162460 nəfərdən 140621-i məktəbyaşlı uşaqlar olub. Bu səbəbdən də M.Ə.Rəsulzadə məktəbi xalqın tərəqqisinin başlıca amillərindən biri hesab edir, məktəblərə müstəsna əhəmiyyət verirdi. Lakin bu məktəblərin xalqın ruhuna, adət və ənənəsinə uyğun olmasını tələb edir, əks halda onların heç bir fayda verməyəcəyini bildirərək yazırdı: *“Xalqın işıqlanması üçün ibtidai məktəblərin artması və bu məktəblərin mümkün olduqca xalqın ruh və adəti ilə müvafiq olması, heç şübhəsiz ki, ən əvvəlinci şərtidir. Demək ki, ən birinci ehtiyacımız ibtidai məktəblərin artması və milliləşməsidir”⁸.*

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, “Elm”, 2015, 151 s.

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

⁸ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

“İbtidai məktəblərin sayının azlığının başlıca səbəblərindən birini müəllim kadrlarının yoxluğunda görən M.Ə.Rəsulzadə xalqı elmə, dərsə rəğbətsiz, meyilsiz hesab edənləri tənqid edərək göstərirdi ki, hər yerdə məktəblər açılır, elm və mərifətə olan meyil artır, ancaq ana dilini tədris etməyə müqtədir olub və qanunca həqqi tədrisə malik olan və pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən hazırlığı olan müəllim tapılmayı”⁹.

Bütün Qafqaza müəllim kadrları hazırlayan Qori seminariyasının fəaliyyətinin məhdud olduğunu bildirən M.Ə.Rəsulzadə müsəlmanlara məxsus yeni seminariyaların açılmasının zəruriliyini vurğulayıb, “bütün millətlərin səadətini və istiqbalını təmin edən müəllimdir” – fikrini irəli sürürdü. Bununla bağlı müəllimlərin qarşısında bir sıra tələblər qoyurdu. Bu tələblərdən ən başlıcası milli tələblər idi. Yəni müəllimlər, ilk növbədə, xalqın dilinə, adət-ənənəsinə və ruhuna bağlı insanlar tərbiyə etməli idi. Yoxsa, özündən bixəbər “uçitellərdən” xalqa nə fayda ola bilərdi. O cür “uçitellərdən” də yarımçıq “uçeniklər” əmələ gələcəkdir. “Müəllim uşaqlarına dərs verdiyi xalqın dilinə, adətinə aşına və onu sevər ruhlu və fəal bir xadim olarsa, ancaq o zamandır ki, naqis də olsa, bizi tərbiyəyə mədar olan rus-müsəlman məktəblərindən fayda görəcəyiz. Yoxsa, ortadakı kəndiliyindən bixəbər “uçitellərdən” yarımçıq “uçeniklər”dən başqa bir şey gözləmək əbəsdir”¹⁰.

MİLLƏTİN TƏRƏQQİSİ MƏKTƏBLƏ, MƏKTƏBİN TƏRƏQQİSİ MÜƏLLİMLƏRLƏ BAĞLIDIR

M.Ə.Rəsulzadə məktəbləri yeniləşdirməklə bərabər orada dərs deyənləri (ruhaniləri və mollaları) yeni ruhda tərbiyələndirməyi zəruri sayırdı. Mühafizəkar mollaların, yeniləşməyin əleyhinə olanların fəaliyyətindəki ciddi qüsurları səciyyələndirən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “*Demək ki, mollaların qiyməti – şəxsiyyətləri xalqımızın tərəqqi və təməddünü nöqtəyi-nəzərindən böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Şübhəsiz ki, yeni elmlərdən bəhrəsiz, dünya və aləmdən xəbərsiz olan bir molla yeni üsul məktəbləri özünə rəqib görür və xalq arasında köhnəmiş avam fikirləri tərviqlə ruhani bir zövq duyur*”¹¹.

O dövrdə Azərbaycan ziyalılarının mübarizəsi milli mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə etsə də əsas etibarlı ilə xalq maarifinin milli ruhda, yeni tərzdə təşkili, məktəblərin milliləşdirilməsi, ana dilində məktəblərin yaradılması, milli ali və orta ixtisaslı kadr hazırlığı və təlimin məzmunu ətrafında mərkəzləşirdi ki, bunu da təsadüfi hal hesab etmək olmaz. Çünki bəşər tarixində məktəb, ümumiyyətlə, mədəniyyətin əsas həlqəsini, təməlini təşkil edib. Cəmiyyət necə oxuyursa, eləcə də yaşayıb inkişaf edir.

M.Ə.Rəsulzadə məktəblərin milliləşdirilməsini, yəni yazı və oxunun ana dilində aparılmasını təbliğ edirdi. Ona görə də yazırdı: “*Məlum olduğu üzrə dünyanın bütün millətləri və Rusiyada yaşayan bir cümlə qövmlər kibi biz də, biz türk-tatar milləti də öz məktəbimizə, milli məktəbə malik olmaq istəyirik. Milli məktəb deyincə, əlbətdə ortadakı yazı və oxu dilinin türkcə olduğunu, olması lazım gəldiyini təssəvür edirik. Biz istəyirik ki, sırf türk-tatar qövmlərinə məxsus olmaq üzrə açılan məktəblərdəki bütün dərslər türkcə – ana dilində olsun. Bunu söylərkən tarix, coğrafiya, hesab dərsi ilə bərabər şəriət dərslərinin də türkcə oxutdurulmasını əlbəttə qəsd edirik. Ruscanı, rus tarix ədəbiyyatını, rus əruz və lisaniyyatını, əlbəttə, bir də dərs olaraq rusca öyrənmək, rusca oxumaq və oxutmaq tərəfdarıyıq*”¹².

BAKİ DÖVLƏT DARÜLFÜNUNU MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ŞAH ƏSƏRİDİR

M.Ə.Rəsulzadə məktəblərin milliləşdirilməsini yalnız siyasi cəhətdən deyil, həm də elmi

⁹ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, “Elm”, 2015, 151 s.

¹⁰ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

¹¹ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

¹² Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

nöqteyi-nəzərdən əsaslandırır. O, "Bakı Darülmüəllimi münasibətilə" ("İqbal", 1915), "Yenə Darülmüəllim haqqında" ("İqbal", 1915), "Müəllimlər gərək" ("Tərəqqi", 1908, №109) əsərlərində müəllim kadrları hazırlığı məsələsinə dönə-dönə qayıdıb, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə bu problemin həllində şəxsən iştirak edib, bir neçə seminariyanın, pedaqoji kursların, o cümlədən Bakı Dövlət Darülfünununun açılmasında fədakarlıq göstərüb, orada "Osmanlı tarixi"ndən mühazirələr oxuyub. Əbəs yerə deyildir ki, V.İ.Razumovski Universitetinin açılmasında M.Ə.Rəsulzadənin əməyini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: "M.Ə.Rəsulzadənin gücü və maarifçilik köməyi ilə" Bakı Dövlət Darülfünunu təsis edildi. BDU-nun açılması ilə bağlı sənədlər parlamentin müxtəlif komissiyalarında, partiyanın fraksiyalarında, parlamentin iclaslarında 4 aya qədər müzakirə edildi. Bir sıra təshih və əlavələrdən sonra 10 maddəlik "Bakı Dövlət Darülfünunu haqqında qanun", 5 fəsil 72 maddədən ibarət Bakı Dövlət Darülfünununun (indiki BDU) Nizamnaməsi parlamentdə təsdiq olundu (Bakı Darülfünununun təsisi, 1989). Universitetin ilk rektoru olmuş V.İ.Razumovski parlamentdəki çıxışında gös-tərirdi ki, Azərbaycan öz ali maarif ocağını açdı. Türk xalqları tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa və Asiyanın hüdudlarında yeni bir məşəl söhləndi (Razumovski, 1922).

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə BDU-nun açılmasının zəruriliyi ilə bağlı çıxışlarında deyirdi: "Bir ölkədə, bir millətin siyasi həyatında və millətin formalaşmasında darülfünunların, akademiyaaların əmələ gətirəcəkləri tərəqqinin dərəcə meyarı misilsizdir. Tarixdə Afina darülfünununun yeni bir Yunanıstan yaratdığını kim inkar edə bilər? Almanları 1806-cı il fəlakətindən sonra yenidən şöhrətə, siyasətə və hərbə hazırlayan və Napaleondan qəhər bir intiqam alan Berlin və Hamburq darülfünunları olma-şdırmı? Arximedinin müvazi qanunları, Qalileyin elmi ərazi, Dekartın riyaziyyəsi, Volter və J.J.Russonun elmi – ictimayəsi, Kludfayerin fiziolojisi... Bunların həyata tətbiqi və təhqiğini təmin edən darülfünunlar olmuşdur. Yeni millət, yeni elm, yeni fəlsəfə demək isə hər darülfünunda

yeni bir məbəd olmasının icbar edər, Azərbaycan Darülfünunu əlbəttə bir türk Darülfünunudur, çünki türk milləti, türk parlamanı, türk hökuməti tərəfindən türk gəncliyi üçün açılmışdır" (Bakı Darülfünununun təsisi, 1989).

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ YAŞLILARIN TƏHSİLİ HAQQINDA

"Cümə məktəbi" ("Tərəqqi", 1908, №53), "Gecə dərslərində təəssüratım" ("Tərəqqi", 1909, №24), "Cümə məktəbi" ("İrşad", 1908, №4) və s. məqalələrində yaşlıların təhsili məsələsinə toxunan M.Ə.Rəsulzadə "Zülməti-cəhalətdə olduğunu bilib işığa çıxmaq istəyinə, istər girifdar olduğu üsrətdən naşi bir az "qara-qura" da olsa belə, öyrənmək özünə mümkün edə bilmə-yənlərə cümə məktəbi işıqlı bir rövzəndir, bilik və savad nemətindən bəhrəsiz qalan çimli zəhmətkeş füqarə cəmaət üçün açılan bir müəssisədir" – deyirdi ("Tərəqqi", №53, 1908).

"Qiraətxana" ("İrşad", 1906, №67), "Qiraətxanələrimizə dair" ("İrşad", 1906, №6) məqalələrində M.Ə.Rəsulzadə N.Nərimanovun açdığı qiraətxanəni millət bağçasında yeni açılmış qızılgülə bənzədir, onun tez bağlanması ürək ağrısı ilə bildirərək "Nicat" cəmiyyətinin açdığı qiraətxanənin 80 min müsəlman əhalisi olan bir şəhərdə oynayacağı rolundan bəhs edir, "maddi yardım etməklə davamına bais olalım" – deyər, camaatı hümmətə, qeyrətə çağırırdı.

M.Ə.Rəsulzadənin pedaqoji irsində ibtidai məktəblərdə milli məfkurəyə, milli mənafeyin dərk edilməsinə xidmət edən dərsləklərin təhlilinə geniş yer verilmiş, "Birinci il", "İkinci il", "Elmi-hesabi" kitablarının üsuli-cədidi məktəbləri üçün əhəmiyyətli rolu qeyd olunmuş, Ü.Hacıbəyovun "Hesab məsələləri" kitabı geniş təhlil olunmuş, təqdir edilmiş, "bütün Qafqaz müsəlman məktəblərində tətbiqi tövsiyə olunmuşdur" ("Tərəqqi", 1908, №91).

MİLLİ DİRİLİK

M.Ə.Rəsulzadənin pedaqoji irsində milli tərbiyə məsələləri geniş yer tutur. Onun "Milli dirilik nədir?" və "Milli əxlaq" əsərləri də bu baxımdan qiymətlidir. Milli əxlaq tərbiyyəsinin

məzmununu açıqlayan M.Ə.Rəsulzadə milli əxlaqın əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirdi: a) hər şey millət uğrunda, millətin birliyini və bütünlüyünü qorumaq; b) türklük və milli istiqlal prinsiplərinə mütləq sədaqət; c) verilən sözə və danışıqlara riayət; c) haqqı, hürryyəti, sülhü və demokratiyanı qorumaq, zülmə və təcavüzə qarşı barışmazlıq; d) milli səviyyəni daima yüksək tutmaq, geriliyə və cəhalətə qarşı barışmazlıq. Böyük mütəfəkkir qeyd edirdi ki, dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcəkdir qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir¹³.

Daha sonra o qeyd edirdi ki, tarix boyunca milli dövlət qurmağa və yaşatmağa müvəffəq olmuş və səs salmış millətlər əxlaq və xarakterləri ilə sağlam olan millətlərdir. Belə millət istiqbalına əmin ola bilər. Çünki milli sahədəki hər müvəffəqiyyətin başı və əsas şərti milli fəzilətdir.

M.Ə.Rəsulzadənin pedaqoji irsində mühacirətdə yazdığı əsərlər mühüm yer tutur. "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində o, Azərbaycan Cümhuriyyətinin məktəb və maarif siyasətini açıqlayır, təhsilin milliləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi sahəsində görülmüş işləri ümumiləşdirərək yazırdı: "Burada məktəb, elm, texnika bitərəf tutulub, ondan müəyyən bir partiya və sinfin haqlı-haqsız tələblərinə qulağı küpəli bir əsir kimi tabe olmaq tələb edilmirdi: əksinə, müəllim və alimlərdən yaxşı bir pislili müstəqil olaraq seçə bilmək imkanına sahib namuslu bir Azərbaycan vətəndaşını tərbiyə etmələri tələb edilirdi"¹⁴.

Məsud yaşamaq, ülvi arzulara qovuşmaq, azad Azərbaycan vətəndaşı yetişdirmək, məmləkəti ürfanını nuru ilə işıqlandırmaq üçün maarifin yeni əsasda, milli platformada təşkilinə çalışan hökumətin fəaliyyətini M.Ə.Rəsulzadə belə səciyyələndirirdi: ümumi təhsilin tətbiqi əsas tutularaq bunu təmin üçün bir tərəfdən

məktəblər açılır, digər tərəfdən, kişilər və qadınlar üçün yeni qurulmuş seminariyalar vasitəsilə müəllimlər hazırlanırdı. İbtidai məktəblərin çoxaldılması üçün xüsusi olaraq İstanbuldan müəllimlər gətirilmişdi.

Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qəza mərkəzində müəllimlər kursu açılmışdı. Maarifçiliyin yayılması işində qadınların tərbiyəsi də kişilərlə bərabər tutulurdu. Mövcud rus gimnaziya liseylərindən biri tamamilə milliləşdirilmiş, bir çox ibtidai qız məktəbləri açılmış, hamısına da qızlar qəbul olunmuşdu.

Məktəb yaşından böyük vətəndaşlar da unudulmamışdı. Onlar üçün gecə kursları açılmışdı. Qadınlardan ötrü gündüz kursları açılmışdı. Azərbaycan gəncliyini elm və texnika əsrinə hazırlamaq üçün Bakı Universiteti yaradılmışdı. Bundan başqa, yüzə yaxın tələbə texnikanın müxtəlif sahələri üzrə təhsil almaq üçün dövlət hesabına Avropa universitetlərinə və digər ali məktəblərə göndərilmiş, bir o qədər də tələbənin İstanbula yollanması qərara alınmışdı. Belə qüvvətli ürfan ordusunun hazırlanması ilə məşğul olan milli Xalq Maarif Nazirliyi yaradılmışdı.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ QADIN TƏHSİLİ HAQQINDA

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında qadın tərbiyəsi – "tərbiyəti-nisvan" əhəmiyyətli yer tuturdu. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qız məktəblərinin açılması, azərbaycanlı qızların təhsilə cəlb olunması Məhəmməd Əmini sevindirirdi. O bunu baş verən "yaxşı təbəddülət"ın, "böyük tərəqqiyat"ın nümunəsi hesab edirdi. O, "rus-müsəlman" qız məktəbində və digər təhsil ocaqlarında oxuyan azərbaycanlı qızları millətin "ümid işıltıları" adlandırırırdı. Problemə ümummilli mənafedən yanaşan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Millətlər ailələrdən təşəkkül edər. Sağlam olmayan ailələrdən təşəkkül edən millətlər sağlam millət ola bilməzlər. Ailə isə vəzifəsini anlar bir anaya malik olmayınca sağlamlaşmaq ehtimalından xaricdir. Anaya malik olmayınca deyir və israr ediyoram" (Vestnik Pravitelstva Azerbaydjanskoy Respubliki, 1920). Onun fikrincə, ata nə qədər mütərəqqi düşüncəli,

¹³ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

¹⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991.

cəfakəş, mədəniyyətpərvər və iradəli olsa da, övladların tərbiyəsini anasız mükəmməl şəkildə, lazımınca yerinə yetirə bilməz. Ailələr var ki, atanın bütün cəhd və səyinə baxmayaraq bədbəxt və pərişanhaldır. Ona görə ki, müsəlman toplumlarında ana öz vəzifəsinin nə olduğundan xəbərsizdir. Çox zaman o, cəhaləti və bilməzliyi səbəbindən mütərəqqi ailə qanunlarını pozur. Özü də bilmədən uşaqlarının tərbiyəsində mənfi təsir göstərir. Uşaqlar üzərində isə ananın təsiri atadan daha çoxdur. Beləliklə, cəmiyyətin bir hüceyrəsi olan ailədə övladların tərbiyəsi zədələnir (Vestnik Pravitelstva Azerbaydjanskoy Respubliki, 1920). Deməli, “təməddün və tərəqqiyə” (mədəniyyət və inkişafa) malik bir cəmiyyət yaratmaqdan ötrü qızlar – gələcəyin anaları tərbiyə olunmalıdırlar.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ DİNİ TƏRBIYƏ HAQQINDA

Məşhur “Milli dirilik” əsərində Məhəmməd Əmin yazırdı: *“Diriliklərin ən qiymətli milli dirilik, milli diriliyin əsas rüknlərindən biri də dindir. Hətta “din nə qədər dildən sonra gələn bir əmil” olsa da, müəyyən şərait çərçivəsində bəzən ondan önə keçib daha qüvvətli, sirayətədicisi təsir gücünü ala bilər”*¹⁵. O, dini tərbiyənin düzgün, dürüst aparılmasını ictimai və maarif meydanında son dərəcə əhəmiyyətli əmil sayırdı. Bunun yolları və vasitələri barədə də öz təkliflərini verirdi. Göstərir ki, İslam dini insanlara düzgün və elmi əsaslarla öyrədilməli, saxta əlavə və artırmalardan (“həşv və zəvaidən”) azad olmalıdır. Saxta artırmalar, uydurma, şəriətə müxalif təlim və təlqin dini tərbiyəyə pozğunluq salır. Müəllifin qənaətinə görə: *“Dinimizdən bəhs edərkən yenə bu pozğunluqdan şikayət etmək məcburiyyətində qalırıq. Bu da islah olunmaqla həşv və zəvaidən qurtarmalı, öylə əsaslarla vəz olunmalıdır ki, islam millətini tərəqqi edib, bir millət olaraq təsis eləmələrinə mane olmasın”*¹⁶.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ MİLLİ KADR HAZIRLIĞI

1919-1920-ci tədris ilində Avropa ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslar üzrə oxumağa

100 abituriyentin göndərilməsi nəzərdə tutuldu. Bunlardan 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərməli idi (Hüseynov, 1994).

Xaricə göndərilən tələbələrin xərci üçün Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamında olan dövlət xəzinəsindən 7 milyon manat ayrılmışdı. Avropaya göndərilənlərin hər biri üçün 1000 frank yol xərci, hər ay isə 400 frank təqaüd, Rusiyaya göndərilənlər üçün 3 min manat yol xərci və hər ay bir o qədər də təqaüd nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət hesabına oxuyan tələbələr təhsilini başa vurduqdan sonra hökumətin göndərdiyi yerdə 4 il işləməli idilər.

Xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilənlərdən biri-Miryusif Seyid Cənab oğlu Mir Abdullazadə qəflətən vəfat etdiyindən 99 nəfər yola salındı. Həmin abituriyentlər çox hörmət və izzətlə yola salınırdı. Bu barədə “Azərbaycan” qəzetinin elanlarından birində oxuyuruq: “Avropaya təhsilə gedəcək tələbələr içərisində “Yaşıl qələm” dərnəyinin fəal və çalışqan üzvlərindən Əliyusif və Hənifə Zeynallı ilə bərabər bir neçə sayır gənc ədəbiyyat maraqlılarının şərəfinə olaraq “Yaşıl qələm” heyəti-idarəsi tərəfindən kanuni-sanininin 13-də bir çay məclisi tərtib edildi. Çay məclisində “Yaşıl qələm” üzvləri ilə bərabər ədəbiyyat maraqlıları, osmanlı şair mühərrirlərindən möhtərəm Feyzulla Sacid və Rəşid Səriyyə bəylə arkadaşları və möhtərəm M.Ə.Rəsulzadə həzrətləri də hazır idilər. Məclisi “Yaşıl qələm” üzvi şair Salman Mumtaz əfəndi idarə ediyordu. Mühacirət edəcək yoldaşların ünvanına bir çox nitqlər söylədikdən sonra məclisin rızasına görə Əli Yusif Əfəndi yeni yazmış olduğu “Aras” mənzuməsini oxudu. Sonra Feyzilla Sacid bəy, doktor Rəşid Səriyyə, Salman Mumtaz əfəndi kəndi (öz – F.R) əşarlarından bir neçəsini oxudular. Böyləliklə çay məclisi gecə saat 12-də bitdi. Gedənləri yola salmaq

¹⁵ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

¹⁶ Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.

üçün stansiyaya çoxlu adam, qohum-əqraba, yoldaşlar və tanışlar, elm və mədəniyyət işçiləri, ədiblər, şairlər, mühərrirlər, müxtəlif partiyaların nümayəndələri gəlmişdi. Onlar vağzalın böyük salonunda toplaşmışdılar. Məclisi Balaxanı məktəbinin müəllimi Seyidbağır Axundzadə açdı. Səmədağa Ağamalioğlu, İbrahim Əbilov, Əhməd Pepinov, Salman Mümtaz qürbətə gedənlərə nəsihət və məsləhətlər verdilər. Məclisdə çıxış edən S.Ağamalioğlu gedənlərə elmin, texnikanın incəliklərinə yiyələnməyi tövsiyə edərək demişdi: *“Bu azərbaycanlı cavanlar gedir oxumağa, təhsil alıb qayıdanda bizə, xalqa qulluq edəcəklər...”* (“Azərbaycan” qəzeti, №19,1920).

Gedənlər Qurban Pirimovun tarının, Şaşa Oqanozaşvilinin kamançasının, Cabbar Qaryağdıoğlunun dəniz kimi təlatümlü səsi altında vətəndən uzaqlaşdılar...

28 aprel 1920-ci ildən sonra xalq maarifinin milli əsasda inkişafı dayandırıldı, təhsilin məzmunu ciddi dəyişikliyə məruz qaldı, milli təfəkkür iflic edildi, düşüncələr korlaşdı. Şüurlarda soy-kökə, tarixə keçmişə biganəlik toxumu səpildi, millətin adı və əlifbası da (üç dəfə) dəyişdirildi, dini etiqad ocaqları ləğv edildi, məcburən hamı “allahsızlaşdırıldı”, ağıla, zəkaya və idraka qida verən əsərlərin təbliği qadağan edildi, milli həyat tərzini və psixologiyasını deqradasiyaya uğradı.

NƏTİCƏ

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qəbul etməklə dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. Ümumxalq referendumunda əhali ölkənin müstəqilliyinə, suverenliyinə və istiqlaliyyətinə səs verdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafının yeni mərhələsi başlandı. M.Ə.Rəsulzadənin doğma Azərbaycanla bağlı arzu və istəklərini Ulu Öndər Heydər Əliyev və onun ləyaqətli siyasi varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev həyata keçirdi. Arzular, xəyallar gerçək həqiqətə çevrildi, erməni işğalına son qoyuldu, ərazi bütövlüyümüz və suverenliyimiz təmin edildi. Millətin istiqlalı və azadlığı uğrunda

mübarizə aparan M.Ə.Rəsulzadə və məsləkdaşlarının xatirəsi əbədiləşdirildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin (30 yanvar 1998), 90 illiyinin (15 fevral 2008) və 100 illiyinin (16 may 2017) keçirilməsi haqqında qərarlar qəbul olunub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şərəfinə abidə ucaldılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 10 yanvar 2018-ci il Sərəncamı ilə 2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilib. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı M.Ə.Rəsulzadənin irsinin milli müstəqillik ruhumuzun dövlət müstəqilliyinə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ “Azərbaycan” qəzeti, №19, 1920.
- ² Bakı Darülfünununun təsisçisi. Bakı. 1989.
- ³ Hüseyinov, Ş. (1994). Millət, istiqlal və maarif fədəisi. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №1, s.3-6.
- ⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı. <https://president.az/az/articles/view/6297>
- ⁵ Razumovski, V.İ. (1922) Osnovanie universiteta v Baku, “İzvestiya Bakinskovo Qasudarsvennovo Universiteta”, №2 səh,16.
- ⁶ Rəsulzadə, M.Ə. (1913). Ümid şərtləri. “İqbal” qəzeti. Bakı, 17 iyun.
- ⁷ Rəsulzadə, M.Ə. (1991). Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: “Gənclik”.
- ⁸ Rəsulzadə, M.Ə. (2015). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, “Elm”, 151 s.
- ⁹ Rəsulzadə, M.Ə. (2018). Seçilmiş pedaqoji əsərləri (nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi prof.F.A.Rüstəmov). Bakı: “Elm və təhsil”, 288 s.
- ¹⁰ Tahirzadə, Ə., Tahirli, O. (2016). Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri. Bakı.
- ¹¹ Vestnik Pravitelstva Azerbaydjanskoy Respubliki. 1920, s.57.

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA INNOVASIYA MEYİLLƏRİ

MÜSEYİB İLYASOV

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri. E-mail: museyibilyas@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>

Məqaləyə istinad:

İlyasov M. (2024). İlk müəllim hazırlığında innovasiya meyilləri. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 21-30

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.021

ANNOTASIYA

Respublikamızda ali pedaqoji təhsilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən bir sıra mühüm proqramlar müəllim kadrlarının hazırlanması prosesində yeniliklərin olmasını, innovasiyaların genişləndirilməsini zəruri vəzifə kimi qarşıya qoyub. Bu vəzifələr cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafından irəli gəlir və əsasən, bir sıra amillərlə xarakterizə olunur. Belə ki, hazırda təhsilin paradiqlərinin, metodologiyasının, mahiyyət və məzmununun yeniləşməsi prosesi baş verir, yeni-yeni pedaqoji texnologiyalar yaranır və əməli fəaliyyətə tətbiq olunur. Ali təhsilin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, diplomların tanınması və ikili diplomların verilməsi istiqamətində əsaslı işlər aparılır, bununla əlaqədar tədris planlarında uyğunluğun yaradılması istiqamətində islahatlar gedir. Dövrə ayaqlaşmayan fənlər tədris planlarından çıxarılır və yeni, daha vacib fənlər tədris planlarına daxil edilir. Təhsilin humanist istiqamətliliyi genişlənir və müəllim-tələbə münasibətlərinin əməkdaşlıq prinsipinə söykənməsi prosesi güclənir. Auditoriyalarda təhsilənlərin müəllimlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı genişlənir, tədrisin ənənəvi formalarından yeni məzmun və formaya keçilməsi daha intensiv xarakter alır. Rəqabətə davamlı kadrların hazırlanmasına tələb artır və gələcək mütəxəssislərin praktik bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinin zəruriliyi önə keçir. Distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi genişlənir və bu yöndə işlər sürətlə inkişaf edir və s. Bütün bunlar ali pedaqoji təhsildə bir sıra innovativ xarakterli məsələlərin həllini zərurətə çevirir. Ali pedaqoji təhsildə innovasiyaların tətbiqi o zaman səmərəli olur ki, bunlar təhsilin keyfiyyətinin və hazırlanan kadrların etibarlılığının göstəricisi kimi yüksək nəticələrə səbəb olsun. Belə olduqda innovasiyalar geniş tətbiq olunur və pedaqoji dəyərlər səviyyəsinə yüksələ bilir.

Açar sözlər: Müəllim hazırlığı, innovasiya meyilləri, pedaqoji peşəkarlıq, müəllim-tələbə əməkdaşlığı, məzunlarının işə qəbulu.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 16.04.2024

Qəbul edilib: 14.05.2024

TRENDS IN INNOVATION IN INITIAL TEACHER PREPARATION

MUSEYIB ILYASOV

Doctor of Pedagogical Sciences. Professor, Head of Department in
Azerbaijan State Pedagogical University. E-mail: museyibilyas@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>

To cite this article:

Ilyasov M. (2024). Trends in
Innovation in Initial Teacher
Preparation. *Azerbaijan Journal of
Educational Studies*. Vol. 707,
Issue II, pp. 21-30

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.021

ABSTRACT

In our republic, several important programs implemented to improve higher pedagogical education have made it a necessary task to innovate and expand innovations in the process of teacher training. These tasks stem from the socio-economic development of society and are mainly characterized by several factors. Thus, the process of updating the paradigms, methodology, essence, and content of education is underway, new pedagogical technologies are emerging and applied in practice. Substantial work is being done to integrate higher education into the European educational space, to recognize diplomas, and to issue dual diplomas. In this regard, reforms are underway to ensure compliance in curricula. Subjects that do not keep pace with the time are removed from the curriculum and new, more important subjects are included in the curriculum. The humanistic orientation of education is expanding, and the process of teacher-student relations, based on the principle of cooperation is strengthening. The interaction of students with teachers in classrooms is expanding, and the transition from traditional forms of teaching to new content and forms is becoming more intensive. There is a growing demand for the training of competitive personnel, and the necessity for future professionals to acquire practical skills and competencies is emphasized. The application of distance education technologies is expanding, and work in this direction is developing rapidly, and so on. All of this makes it necessary to address several innovative issues in higher pedagogical education. The application of innovations in higher pedagogical education is effective only if they lead to high results as an indicator of the quality of education and the reliability of the trained personnel. In such cases, innovations are widely applied, and the level of pedagogical values can rise.

Keywords: Teacher preparation, innovation trends, pedagogical professionalism, teacher-student collaboration, employment of graduates.

Article history

Received: 16.04.2024

Accepted: 14.05.2024

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 16 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyi artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nda deyilir: “Qloballaşma şəraitində yeni iqtisadi çağırışlara uyğun rəqabət qabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanması, insan kapitalının davamlı və dayanıqlı inkişafına nail olunması üçün ölkəmizdə ali təhsilin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir”¹. Bu aktuallıq eyni zamanda yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasına bilavasitə aiddir.

“Müəllim məsələsi təkcə bizim ölkədə deyil, bütün millətlər üçün ölüm-dirim məsələsidir” – deyən görkəmli ədib və maarifçi Ö.F.Nemanzadə “ölüm-dirim” deyəndə yəqin ki, millətin gələcəyinin müəllimdən nə dərəcədə asılı olduğunu, şəxsiyyətin inkişafında və yüksəlişində onun əsas sima olduğunu nəzərdə tutub. Bu, təkzib-edilməz faktdır. Müəllimi və məktəbi güclü olan dövlətlərin dayaqları da güclü olur. Vətən müharibəsindəki tarixi qələbəmizdən sonra Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Bu müharibədə döyüşən və qalib gələn gənclərimiz son on yeddi ildə bizim məktəblərimizdə təhsil və tərbiyə alan gənclərdir” – ifadəsi bunun parlaq təcəssümüdür.

Cəmiyyətin yaxşı müəllimlərə həmişə ehtiyacı olub. Bu gün də belədir. Bütün dərslər deyən müəllim adlansalar da, onların içərisində əsl usta və ustad, öz peşəsinin fəvqündə dura bilən müəllimlər həmişə seçilib. Belə müəllimlər öz işi, fəaliyyəti və şəxsiyyəti ilə gənc nəsə həmişə örnək olub, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərirlər. Yüksək peşəkarlığa malik belə müəllimlərin uğurlarının səbəbləri çoxdur: fitrətən müəllim kimi doğulmaq; özünü bu peşəyə həsr etmək, müəllimlik peşəsini sevmək; müntəzəm özünü-təhsil və özünü-inkişafa meyillilik; özünü-aktuallaşdırma və s. Bunlara nail olmağın

başlanğıcı isə gələcək müəllimlərin peşə hazırlığının yüksək səviyyədə olması, peşə hazırlığını mükəmməl keçmələridir. Bu da həqiqətdir ki, yaxşı öyrənmədən yaxşı öyrətmək mümkün deyildir.

Ölkəmizdə müəllim hazırlığı ən prioritet sayılan sahələrdəndir. Bu həm dövlətimizin strateji məqsədlərində, həm də xalqımızın müəllim peşəsinə, müəllimliyə olan xüsusi yanaşmalarında öz ifadəsini tapır. Buna görə də bu problem respublikamızda həmişə aktual olub və ona həssaslıqla yanaşılıb.

İlk yüksəkixtisaslı müəllim kadrları hazırlanmasından keçən yüz il ərzində bu sahədə xeyli müsbət təcrübə toplanıb. Dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanın sürətləndiyi, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi, yeni-yeni təlim metodlarının, texnologiyaların tədrisə gətirildiyi, gənc nəslin həyata hazırlanmasına, bir vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşmalarına yüksək önəm verildiyi müasir dövrdə bu məsələ daha da aktuallaşıb, onun məzmununu və istiqamətləri genişlənilib. Təhsilin bütün sahələrində olduğu kimi bu sahədə də cəmiyyətin tələb və tələbatından asılı olaraq yeniləşməyə, innovasiyaların olmasına zərurət artıb və getdikcə artmaqdadır. Hazırda bu problemin həlli strateji hədəf kimi ali pedaqoji təhsilin və onun subyektlərinin qarşısında dayanır.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı bakalavriat səviyyəsində mövcud olan tədris planı və proqramlarının təhlili aparılıb, bir sıra nəzəri və praktik pedaqoji tədqiqat metodlarından, o cümlədən müşahidə, müsahibə, müqayisə, təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə, induktiv və deduktiv metodlardan istifadə edilib.

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANIN TƏLƏBİ KİMİ

Müasir dövrdə respublikamızda ali pedaqoji təhsilin əsas hədəfi dövrün tələbləri ilə səsleş bilən, pedaqoji peşəkarlığa və səriştəyə, əməli bacarıqlara malik olan yüksəkixtisaslı pedaqoji kadrların hazırlanmasından ibarətdir. Bu prosesdə innovasiyaların tətbiq olunması

¹ <https://president.az/articles/30751>

zamanın tələbi və tələbatı kimi pedaqoji təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Yaşadığımız müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı və təhsilin təkmilləşdirilməsinə ehtiyacın yaranması müəllim kadrlarının hazırlanması prosesində yeniliklərin olmasını, innovasiyaların genişləndirilməsini mühüm zərurətə çevirib. Bunu, əsasən, aşağıdakı bir sıra mühüm amillərlə xarakterizə etmək olar:

1) Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər təhsilin paradiqmalarının, mahiyyət və məzmununun, metodologiyasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə səbəb olduğundan müasir müəllimlərin bu yenilikləri mənimsəmələri vacib şərtlərdən biri kimi qarşıda durur;

2) Yeni-yeni pedaqoji texnologiyaların yaradılması və bunların təhsil prosesinə gətirilməsi müəllimlərdən praktik pedaqoji fəaliyyətdə onlardan yüksək səviyyədə istifadə edə bilmək bacarıqlarına malik olmağı tələb edir;

3) Avropa təhsil məkanına inteqrasiya, diplomların tanınması və ikili diplomların verilməsi məqsədilə müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblərin tədris planlarında uyğunluğun yaradılması istiqamətində işlərin aparılması mühüm məsələlərdən birinə çevrilib;

4) Real vəziyyətdən və qarşıda duran vəzifələrdən asılı olaraq tədris planlarında zəruri dəyişikliklərin edilməsi, dövrlə ayaqlaşmayan fənlərin tədris planlarından çıxarılması və yeni fənlərin tədrisə gətirilməsi müəllimlərin bu dəyişmələrə çevik reaksiya vermələrinə, müntəzəm olaraq yeniləşmə istiqamətində özünü-təkmilləşdirməyə ehtiyac yaradır;

5) Ümumtəhsil orta məktəblərində təhsilin məzmununun yeniləşməsi, sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı bu sahədə yeniliklərin edilməsi müəllim hazırlığında da bunların nəzərə alınmasına bilavasitə təsir göstərib;

6) Müəllim-tələbə münasibətlərinin əməkdaşlıq prinsipinə söykənməsi, humanist istiqamətliliyin genişlənməsi, mühazirə və seminar məşğələlərinin ənənəvi formalarından uzaqlaşaraq yeni platformaya keçməsi tədrisdə yeni forma və metodlardan istifadə edilməsini real zərurətə çevirib;

7) Təhsilin demokratikləşməsi nəticəsində auditoriyalarda təhsilalanların müəllimlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığa can atması, diskussiyalara qoşulması, ali məktəb müəllimlərinin özünü-inkişaf və özünü-təkmilləşdirmə səylərini artırmaq zərurətini reallaşdırıb;

8) Pedaqoji ali təhsil müəssisələri məzunlarının iş qəbulu sisteminin dəyişməsi, ixtisaslı kadrlara, xüsusən rəqabətə davamlı kadrların hazırlanmasına tələbin artması, mütəxəssis hazırlığının mahiyyət və məzmununda, eyni zamanda, onların praktik bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrində əsaslı islahatların olmasına zərurət yaradır;

9) Gələcək müəllimlərdə qabaqcıl təcrübəni öyrənilib ümumiləşdirmək və tətbiq edə bilmək bacarıqlarının, novator, yaradıcı müəllim kimi motivlərin formalaşdırılması və bu istiqamətdə onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi artıq bir tələbatə çevrilib;

10) İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində özünə mühüm yer tutması, distant təhsil texnologiyalarının tətbiqinin genişlənməsi və bu yöndə işlərin sürətli inkişafı ali pedaqoji təhsilin məzmun və formalarında yeniliklərin edilməsinə kəskin tələbat yaradır.

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA BAŞLICA HƏDƏFLƏR

Başlıca hədəf yüksək peşəkarlığa və səriştəyə yiyələnmiş keyfiyyətli müəllim kadrlarının hazırlanmasıdır. Bunu əsas kimi götürsək və sistem kimi qəbul etmiş olsaq, aydındır ki, bir çox alt sistemlərin mövcudluğunu da qəbul etməli və onların nələrdən ibarət olduğunu aydınlaşdırmalıyıq. Əsas hesab etdiyimiz alt-sistemlərin (başlıca istiqamətlərin) aşağıdakılardan ibarət olduğunu qeyd etmək olar:

1. Tədris proqramlarının məzmununda əsaslı dəyişikliklərin edilməsi. Tədris proqramlarının məzmununda dəyişikliklərin edilməsi ilk növbədə təhsilverənlərin hər birinin tədris etdiyi fənnə baxışının yeniləşməsində mühüm rol oynayır. Proqram yeniləşməsi bir tərəfdən tələbələrə verilən bilik, bacarıq və vərdislərin

yeni dövrün tələblərinə cavab verə bilməsini təmin edirsə, ikinci tərəfdən müəllimlərin öz peşəsinə, ixtisasına və tədris etdiyi fənnə münasibətini yeniləşdirir və məsuliyyətlərini artırır. Bu da müəllimləri daim öz üzərində işləməyə və hazırlıq səviyyələrini təkmilləşdirməyə səbəb olur.

2. Tələbələrin praktik hazırlığının gücləndirilməsi. Bu, gələcək müəllimlərdə bir sıra əməli bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması, şagirdlərlə əməkdaşlığın praktik əsaslarına yiyələnmələri, təlim və tərbiyənin həyata keçirilməsi yollarına hazır olmaları, bir növ, məktəbə “hazır müəllim” kimi getmələrinə istiqamətlənir. Müşahidələr göstərir ki, tələbələr çox vaxt müəllim peşəsi, müəllimin hüquq və vəzifələri, müəllim əməyinin məzmunu və s. haqqında müəyyən nəzəri bilikləri çox vaxt təcrübəyə tətbiq etməkdə, şagirdlərlə işləməkdə, onlarla və valideynlərlə əməkdaşlıq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da onların bilavasitə praktik hazırlıqlarının zəif olmasından irəli gəlir ki, universitet təhsilində təhsilin təcrübəyönlülüyün gücləndirilməsinə tələbatı artırır.

3. Gələcək müəllimlərin rəqəmsal texnologiyalara yiyələnmələrinə nail olunması. Müəllimlik ixtisasında təhsil alan tələbələrə bu gün tədris etdiklərimiz, öyrətdiyimiz texnologiyaların 4-5 ildən sonra köhnəlməyəcəyini demək çətinidir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, müəllim hazırlığında bu günü deyil, 4-5 il sonranı hədəfləməliyik. Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların hazırkı inkişaf sürəti tələbələrə rəqəmsal texnologiyaların öyrədilməsini zəruri edir.

4. Tələbələrin onlayn dərslərin bütün formalarına və formatlarına yiyələnmələri. Məlum olduğu kimi, “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda distant təhsil təhsiləlmə formalarından biri kimi müəyyən edilib. Bu forma dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində digər təhsiləlmə formaları ilə bərabər hüquqlu şəkildə tətbiq olunur. Ölkəmizdə də pandemiya dövründə bundan geniş şəkildə istifadə olundu və təhsil strukturlarının heç birində fasilələr, dayanmalar baş vermədi. Hazırda da bəzi universitetlərimizdə bu for-

madan müəyyən qədər istifadə olunur. Bütün bunlar onu göstərir ki, gələcək məzunlarımız digər bacarıq və vərdislərlə yanaşı, tələbəlik illərində onlayn dərslərin keçirilməsində “Teams”, “Zoom” və digər proqramları yaxşı mənimsəməli və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

5. Tələbələrdə müəllim peşəsinə marağın dərinləşdirilməsi, peşə adaptasiyası işlərinin aparılması. Hazırda ali pedaqoji təhsil alan tələbələrin əksəriyyətinin gələcəkdə müəllim işləyəcəklərini bildirmələri nikbinlik yaratsa da, müəllim olmayacaqlarını, bu sahədə işləməyəcəklərini bildirənlər də az deyildir. Fikrimizcə, bunun bir səbəbi də universitetlərdə ali pedaqoji təhsil alan tələbələrlə müəllimlik peşəsi üzrə peşəyönü və onun tərkib hissələrindən olan sosial peşə adaptasiyası işlərinin aparılmamasıdır. Günümüzün reallığı bundan ibarətdir ki, təkcə pedaqoji sahədə deyil, digər bütün peşə və ixtisasların seçilməsində abituriyentlərin seçim meyarlarının başında onların topladıqları balların hansı peşə və ixtisasa uyğun gəlməsi durur. Aydın məsələdir ki, belə olduqda peşə maraqları və motivləri bir qədər “arxa planda” olur. Bu zaman yeganə yol kimi seçilmiş peşə və ixtisas sahəsinə tələbələrdə maraq və meyillərin formalaşdırılması, onlarda seçdikləri ixtisasa sosial və idrakı motivlərin formalaşdırılması məsələsi zərurətə çevrilir. Aparığımız tədqiqat işi göstərir ki, peşə hazırlığı zamanı tələbələrlə bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi, artıq seçmiş olduqları peşə və ixtisasa daha möhkəm bağlanmaları üçün onlarla adaptasiya işlərinin aparılması çox zaman müsbət nəticələrə səbəb olur. Bunları nəzərə alaraq ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə tələbələrdə müəllimlik peşəsinə, seçdikləri ixtisasa maraq və motivlər formalaşdırma biləcək “Peşəyönü” adlı ixtisas kurslarının tədris planlarına salınmasını, eyni zamanda, auditoriyadankənar vaxtlarda bu istiqamətlərdə silsilə tədbirlərin keçirilməsini zəruri hesab edirik.

6. Tələbələrin özünə hazırlığının dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi. Müasir informasiya axını tələbələrin müəllimlik peşəsi ilə bağlı yeniliklərlə tanış olmalarını, gündəlik

çoxalan informasiyaları izləmələrini tələb edir. K.D.Uşinskinin "Müəllim o vaxt ölür ki, oxumağı dayandırır" fikri, eyni zamanda tələbələri də gələcək peşələri və ixtisasları ilə bağlı yenilikləri izləməyə, yaxşı müəllim olmaq üçün onun sirlərinə bələd olmağa sövq edir. Buna görə də hazırda əsas məsələlərdən biri tələbələrin özünütəhsil və özünühazırlıq imkanlarının genişləndirilməsinə nail olmaq və onları bu istiqamətdə hazırlamaqdır.

Məlum olduğu kimi pedaqoji peşə sahəsində yeniliklər, yeni fikirlər müəyyən tədqiqatların nəticəsi kimi, ilk növbədə, pedaqoji mətbuatda, o cümlədən "Azərbaycan məktəbi" jurnalında və ali məktəblərin elmi nəşrlərində işıq üzü görür. Lakin çox vaxt tələbələr bunlardan məhsuldar və müntəzəm şəkildə yararlanma bilmirlər. Buna görə də tələbələrin imkan daxilində onlara abunə olmalarına, bu mətbu orqanlardan faydalı şəkildə yararlanmalarına şərait və stimullar yaratmaq, müəllim hazırlığında mühüm nəticələrə səbəb ola bilər.

İNNOVASİYALAR MÜƏLLİM HAZIRLIĞININ YENİLƏŞMƏ MEYARLARI KİMİ

Pedaqoji prosesdə innovasiyaların tətbiqi artıq həyati zərurətə çevrildiyindən ali pedaqoji təhsil müəssisələrində müəllimlərin, tədris strukturlarının, rəhbər orqanların üzərinə böyük məsuliyyət və vəzifələr düşür. Onların müvəffəqiyyətli həlli ali məktəb müəllimlərinin bilavasitə özünüinkışaf, özünütəkmilləşdirmə və özünüaktallaşdırma səyləri ilə əlaqələnilir və çox vaxt onlardan asılı olur. Bu da öz səmərəsini müəllim hazırlığının daha dərinə aparılmasında, tələbələrin peşə hazırlıqlarının daha da məzmunlu olmasında təzahür etdirir.

Unutmaq olmaz ki, yeni texnologiyalar, tədris resursları, kompüterlər, maddi-texniki baza nə qədər mükəmməl olsa da, innovasiyaların müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsi bilavasitə müəllimdən, onun işgüzarlığından, hazırlıq səviyyəsindən, məsuliyyətindən, yeniliyə nə qədər açıq və nə dərəcədə hazır olmasından asılıdır. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin

inkışafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda deyildiyi kimi: "Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur"².

İnnovasiyaların tətbiqində aparıcı rol müəllimə, onun peşəkarlığına və səriştəli olmasına məxsusdur. Bunlar olmasa nə yuxarıdan verilən göstərişlər, nə də ən yaxşı hazırlanmış metodik vəsaitlər belə, heç bir əsaslı dəyişikliyə səbəb ola bilməyəcəkdir.

Bu günün ali məktəb müəllimi istiqamətvericidir, fasilitatordur, məsləhətçidir, eyni zamanda tədqiqatçıdır, yenilikçidir. Müəllim bu funksiyaları reallaşdırdıqca, yenilikləri mənimsədikcə mühazirə və seminar məşğələlərini şablon məcradan çıxarır, onu müəllim-tələbə əməkdaşlığı müstəvisinə keçirərək tələbələri problemin həllinə cəlb edir və pedaqoji prosesi tərəf-müqabil, subyekt-subyekt əməkdaşlığı şəraitində həll edir. A.Cahangirov yazır: "Sevindirici haldır ki, bu gün bizdə dərslərini açıq elan etmiş və müasir təlim metodu və üsullarına yiyələnmiş univesitet müəllimlərinin sayı artmışdır. Bununla belə, əgər söhbət beynəlxalq təcrübədən gedirsə, professor-müəllim heyətinin hamısı artıq müasir təlim metodlarını kompleks şəkildə istifadə etməyə qadir olmalıdırlar. 17 il əvvəl Harvardda təlim keçdiyim 3 həftə ərzində bir dəfə də olsun, hansısa məşğələmiz mühazirə formasında keçmədi" (Cahangirov, 2020). Qeyd edək ki, bizim ali məktəblərimizdə də bu təcrübə, dərslərini bu şəkildə aparan mühazirə müəllimlərimiz az deyildir. Lakin bu hal kütləvi də deyildir. Fikrimizcə, ali məktəblərimizdə mühazirə və seminar məşğələlərinin bu şəkildə, integrativ formada tədris edilməsinə, mühazirələrin canlı dialoq, subyekt-subyekt formasında keçilməsinə ciddi şəkildə əməl olunmaqla onun səmərə və dəyərini daha da artırma

² Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkışafı üzrə Dövlət Strategiyası. // Azərbaycan müəllimi, 2013, 25 oktyabr, s.2.

bilərik. Bunlara nail olmaq ali məktəb müəllimlərində yüksək səriştəlilik, pedaqoji texnologiyaları dərindən bilmək, ali məktəb pedaqogikası və psixologiyası üzrə xüsusi hazırlıq olmadan mümkün deyildir.

Təhsildə innovasiyalar onun mahiyyətinin dərindən dərk olunması və reallaşdırılması üçün müəllimlərin bunda maraqlı olmaları ilə sıx bağlıdır. Ali pedaqoji təhsildə innovasiyaların davamlı tətbiqi nəticə etibarilə müəllim hazırlığının keyfiyyətinə və aparılan təhsil-tərbiyə işlərinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə bilavasitə öz müsbət töhfəsini vermiş olur. Bu sahədə qabaqcıl təcrübələrin öyrənilməsi, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi, varisliyin gözlənilməsi ilə innovasiyaların tətbiqi ali məktəblərdə əsaslı inkişafa səbəb olan amillər kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu baxımdan, ölkəmizdə müəllim hazırlığının keyfiyyət və səmərəsinin yüksəldilməsi, eyni zamanda müəllim hazırlığına verilən tələblərin artması dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələrinin və təhsil müəssisələrinin təcrübəsinin öyrənilib tətbiq edilməsini də zəruri edir. Yüksək nəticələrə səbəb ola biləcək belə təcrübələrdən istifadə edilməsi innovasiyaların tətbiqi baxımından olduqca faydalıdır. Müəllim hazırlığında böyük nailiyyətləri olan Almaniyanın bu sahədə maraqlı təcrübəsi vardır.

Almaniyada pedaqoji təhsil iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə tələbələrə akademik fənlər keçilir, müvafiq fənlər üzrə didaktik biliklər öyrədilir. İkinci mərhələ praktik xarakter daşıyır və gələcək müəllimlər peşə vəzifələrini və məktəb işlərini öyrənməyə yönəldirlər. Bu mərhələ 1,5 – 2 il qədər davam edir və universitetlərdən asılı olmur. Bunlar hər bir ərazidə Təhsil Nazirliyi tərəfindən idarə olunan xüsusi “Müəllim hazırlığı seminarları” və “Tədris məktəbləri” tərəfindən təşkil olunur.

Birinci mərhələ universitet çərçivəsində aparılır və “İlk dövlət imtahanı” ilə başa çatır. Baden-Vürtembergdə isə ibtidai və orta məktəb müəllimlərinin hazırlanması üçün ayrı imtahan təşkil edilir. Universitet təhsilinin ilk mərhələsi ibtidai sinif müəllimləri üçün 6-7 semestr, orta məktəb müəllimləri üçün isə 8-9 semestrə

qədər davam edir. Tələbələrə seçdikləri ixtisasla sıx bağlı olan 2-3 fənn keçilir. Gələcək müəllimlər, həmçinin “Məktəb pedaqogikası”, “Təhsil psixologiyası”, “Təhsil fəlsəfəsi”, “Təhsil sosiologiyası” fənləri tədris olunur və məktəblərdə müntəzəm olaraq təcrübə keçirlər. Bu mərhələdə tələbələr planlaşdırma, tədrisin təşkili, müəllim fəaliyyəti və s. ilə bağlı öz bacarıqlarını nümayiş etdirməlidirlər. Bunların fəaliyyəti müntəzəm olaraq təcrübədə olduqları məktəblərin rəhbəri, yaxud müəllim səriştələri üzrə xüsusi seminarlarda iştirak etmiş müəllimlər onlara nəzarət edir və qiymətləndirir.

İkinci dövlət imtahanı ikinci mərhələ uğurla başa çatdıqdan sonra verilir. Həm birinci, həm də ikinci dövlət imtahanlarını universitetlər deyil, Təhsil Nazirliyinin müəyyən etdiyi verilən qaydalara uyğun olaraq hər bir ərazinin səlahiyyətli orqanları aparır (Ewald, 2013).

Müəllim hazırlığında innovasiya müsbət istiqamətdə dəyişmə, inkişafa səbəb ola bilən yeniliyin tətbiq edilməsi və bunların sayəsində pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsidir. İnnovasiyalar daha əlverişli və səmərəli olduğundan onların tətbiqi nəticəsində alınan nəticələr də yüksəkdir. Bu baxımdan, hazırda respublikamızda müəllim hazırlığı sistemində müəyyən innovasiyaların tətbiq edilməsi, bu sahədə müsbət addımların atılması təqdirəlayiqdir. Lakin müvəffəqiyyətlərlə bərabər, müasir dövrdə əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli olan, daha yaxşı, səriştəli, peşəsini, ixtisasını sevən müəllim kadrlarının hazırlanması istiqamətində görülməli işlər də az deyildir. Bunlar da təbii ki, innovasiyalara tələbatı artırır.

Pedaqoji innovasiyaların nəticə etibarilə səmərəli olması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə səciyyələnir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- yeni pedaqoji ideyanın (ideyaların) tətbiq olunmasına müəllimin özünün maraqlı olması və buna səy göstərməsi;
- innovasiyanın tətbiqinə əngəl törədən amillərin (pedaqoji yeniliyin mahiyyətinə var-mama, işə laqeyd münasibət, şəraitin olmaması və s.) aradan qaldırılması;
- ali məktəbdə innovasiya mühitinin (təşkili,

metodiki, texnoloji, mənəvi-psixoloji) yaradılması və s.

Təcrübə göstərir ki, təhsildə innovasiyalar, istər ali məktəbdə, istərsə də ümumtəhsil məktəblərində, əsasən, iki mühüm istiqamətdə aparılır:

1) dünyanın, eləcə də ölkəmizin qabaqcıl ali məktəblərinin və müəllimlərinin təcrübəsinin öyrənilib tətbiq edilməsi;

2) novator müəllimlərin özlərinin işləyib hazırladıqları müəllif texnologiyalarının olması və onların tətbiq edilməsi.

Birinci istiqamət, ilk növbədə, təcrübədə özünü doğrultmuş, artıq sınılanmış və müəyyən müsbət nəticələri ilə həqiqətən də yenilik olan nəzəriyyənin pedaqoji təcrübəyə gətirilməsi, eyni zamanda təcrübədən nəzəriyyəyə gətirilmiş pedaqoji ideyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Hər iki halda yenilik praktik pedaqoji fəaliyyətə tətbiq olunmaqla müsbət nəticələrə səbəb olduqda innovasiya səviyyəsində özünü göstərə bilər.

Qeyd edək ki, bizim ali təhsil sistemində əsas yeri yuxarıda göstərdiyimiz birinci istiqamət, yəni qabaqcıl təcrübənin öyrənilib, tətbiq edilməsi tutur ki, yalnız bununla kifayətlənmək isə ali pedaqoji təhsildən gözlədiyimiz nəticələrin əldə edilməsi üçün heç də qənaətbəxş sayıla bilməz. Hər bir müəllim mövcud yeni pedaqoji ideyaları tətbiq etməklə bərabər, özü də yenilik yaratmağa çalışmalı və fəaliyyətində özünəməxsus yeniliklər etməyi, novator olmağı bacarmalıdır. Bu, onun yaradıcılıq uğurlarını artırmaqla yanaşı, həm də keçdiyi məşğələlərin daha maraqlı, daha cəlbedici və səmərəli olmasına əsaslı təsir göstərə bilən amillərdəndir.

Təcrübə göstərir ki, pedaqoji innovasiyalarda ən optimal vəziyyət yuxarıda göstərilən istiqamətlərin hər ikisinin əlaqəli tətbiqinə nail olunmasıdır. Yəni müəllim hazırlığı üzrə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və tətbiq edilməsi, ali məktəb müəllimlərinin bunlara yaradıcı yanaşması, həmçinin müəllimlərin özlərinin ideya və təcrübəsindən gələn yenilikləri də buraya əlavə etməklə onların sintezinə nail olunması innovasiyaları daha uğurlu edə bilər və müsbət nəticələr əldə etmək olar. Burada

ali məktəb müəllimi həm də yenilikçi, yeni ideyanın və metodikanın, texnologiyaların müəllifi kimi öz təcrübəsini genişləndirmək və tətbiq etməklə özünün hazırladığı texnologiyaları göstərə bilər ki, bu da onu bir novator müəllim kimi tanıdır. Ali məktəb müəllimlərinin pedaqoji prosesə belə yanaşma tərzləri onların özlərinin səriştə və bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, pedaqoji prosesin nəticəsinə də öz müsbət təsirini göstərmiş olur ki, bu da müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur.

Müəllim hazırlığına innovasiyaların gətirilməsi yeni təfəkkürlü müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm yer tutan məsələlərdəndir. Buna görə də yeni müəllim kadrlarının hazırlanmasına məktəblərimizin və təhsilimizin 10 illər sonrakı perspektiv tələblərini nəzərdə tutmaqla geniş aspektdən yanaşılmalıdır. Bu istiqamətdə aşağıdakı bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirik:

- tədris planlarında mühazirə ilə seminar məşğələlərinin balansında seminar və praktik məşğələlərin xeyrinə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi, təhsilin təcrübəyönlüliyünün gücləndirilməsi;

- təhsilin bakalavriat və magistratura səviyyələrinin tədris planlarında varisliyin təmin olunması ilə yanaşı, fənn təkrarçılığının aradan qaldırılması;

- hazırlanan müəllim kadrlarının peşəkarlıq və səriştəlilik keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi məqsədilə "Praktik pedaqogika", "Psixopedaqogika" və "Praktik psixologiya" fənlərinə geniş yer verilməsi və onların tədrisinə diqqətin artırılması;

- müvafiq kafedralarda "Qabaqcıl təcrübə məktəbi"nin yaradılması və "Ustad dərsləri" (master klass) geniş yer verilməsi;

- bakalavriat təhsilinin nəzəri hissəsinin 4 ildən 3 ilə endirilməsi, bu üç ildə isə tələbələrin tədris müəssisələri ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, həftənin bir gününün həmin müəssisələrdə pedaqoji təcrübə keçmələrinin təmin edilməsi, onların məktəblərdə "məktəbin dostları" kimi könüllü fəaliyyət göstərilməsinə nail olunması;

- 4-cü tədris ilinin bütövlükdə “pedaqoji internatura”ya verilməsi, tələbələrin bir il müddətində “müəllim köməkçisi” kimi tədris müəssisələrində fəaliyyət göstərmələrinə nail olunması və bakalavriat diplomunun tələbələr internaturanı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra verilməsi;

- tələbələrin tədris-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların hazırda hər semestrde ayrı-ayrı fənlər üzrə işlədikləri “sərbəst işlər”in heç də səmərəli olmadığını və tələbələrin bu sahədə həddən çox yükləndiyini nəzərə alaraq onun formatının dəyişdirilərək daha mütərəqqi formalarla (deyək ki, həmin saatların seminar və praktik məşğələlərə verilməsi və s.) əvəz edilməsi;

- təhsilalanların özünütəhsil, özünüinkişaf və müstəqil hazırlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi, onların karyera inkişaf imkanlarını reallaşdırma bilmələrinə dəstəyin göstərilməsi;

- kafedraların elmi dərəcəsi olan gənc müəllimlər hesabına gücləndirilməsi və elmi-pedaqoji səviyyəsi yüksək olan, perspektivli, ali məktəbdə müəllim işləməyə qabiliyyətli və marağı olan gənclərin doktorantura və dissertantura təhsilinə cəlb edilməsi və s.

Aydın məsələdir ki, müəllim hazırlığı təkcə auditoriya məşğələləri ilə yekunlaşa bilməz. Mükəmməlliyə nail olmaq üçün bu prosesdə auditoriyadan kənar məşğələlərin və tədbirlərin də gücündən maksimum istifadə edilməli, auditoriyada aparılmasına müəyyən vaxt məhdudiyyəti olan bir çox tədbirlərə geniş yer verilməlidir. Bunun üçün müəyyən klubların, dərnekələrin yaradılması, layihələrin işlənilməsi olduqca əlverişli məsələlərdəndir. Belə tədbir və məşğələlərdə tələbələr bu sahədə xüsusi səriştəsi olan müəllimlərin köməyi ilə məktəbdə və konkret olaraq sinifdə baş verə biləcək müxtəlif situasiyalara necə yanaşmaq, qarşıya çıxan problemləri necə aradan qaldırmaqla bağlı müxtəlif praktik işlər həyata keçirə bilərlər ki, bunlar da bir tərəfdən onların praktik vərdişlər qazanmalarına, digər tərəfdən də peşə marağı və motivlərinin inkişafına əsaslı təsir etmiş olar. Tələbələrə xüsusilə təcrübəqabağı

müddətdə müəllim kimi bilməli olduğu əsas fəaliyyət növlərinin öyrədilməsi, bu sahədə onlara müəyyən təlimlərin keçilməsi faydalı olardı. Çünki bunlar çox vaxt tələbələrə yalnız nəzəri şəkildə çatdırılmış biliklər olur ki, praktik fəaliyyətə gəldikdə onlar qarşılaşdıqları belə situasiyaların həllində bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. A.S.Makarenko bu münasibətlə yazırdı: “Mən öz təcrübəmdə görmüşəm, siz də, bir çox təcrübəli müəllimlər də öz təcrübənizdə görmüşsünüz ki, bir çox “boş şeylər” həlledici əhəmiyyət qazanır, məsələn: müəllim necə dayanmalıdır, necə oturmalıdır, stolun arxasında qoyulmuş stuldan necə qalxmalıdır, səsinə necə ucaltmalıdır, necə gülümsəməlidir, necə baxmalıdır. Bizə bunları heç kəs öyrətməmişdir, amma bunları öyrətmək lazımdır, böyük məharət də bundadır və bunda olmalıdır.... Tərbiyəçiyə bütün bunlar lazımdır və bunlarsız yaxşı tərbiyəçi ola bilməz. Məharətin bir çox belə əlamətləri, bir çox gözə çarpan adətlər və vasitələri vardır ki, hər bir pedaqoq, hər bir tərbiyəçi bunları bilməlidir” (Makarenko, 1988).

Fikrimizcə, bu olduqca vacibdir və tələbələrə bədən dili, ünsiyyət mədəniyyəti, davranış tərzləri kimi vacib məsələləri öyrədə bilən praktik kurslar (dərslər) keçilməlidir. Müəllimlik də incəsənətdir. Müəllim də aktyor kimi “səhnədədir”. Bunlar teatrda, səhnədə, kütlə qabağında olan aktyorlara öyrədildiyi kimi, məktəbdə, sinifdə, diqqət mərkəzində olan müəllimlərə də öyrədilməlidir.

ARADAN QALDIRILMALI UYĞUNSUZLUQLAR

Bakalavriat səviyyəsində təhsil alanlar ali təhsilə yalnız diplom xatirinə gəlməsinlər deyərək, gələcəkdə müəllim kimi fəaliyyət göstərmələrinə kömək və dəstək göstərmək, onlarda bu sahəyə istək və tələbatı formalaşdırmaq olduqca vacibdir. Məlumdur ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələri məzunlarının müəyyən bir qismi iştirak etdikləri Müəllimlərin İşə Qəbulu (MİQ) imtahanlarından keçə bilmirlər. Bütün bunlar isə pedaqoji təhsildə iki mühüm məsələyə xüsusi diqqət yetirilməsini və onlarla bağlı müəyyən işlərin aparılmasını

aktuallaşdırır. Bunlardan birincisi yuxarıda deyildiyi kimi, məzunların peşə səriştəsinin və praktik hazırlıqlarının yüksək olmamasıdır.

İkinci məsələ MİQ imtahanlarında məzunların üzləşdikləri çətinliklərlə bağlıdır. Müşahidələr və bu imtahanlarda iştirak edən müəllimlərin təəssüratları göstərir ki, bəzi hallarda bu imtahanlarda onların qarşılaşdıqları suallar və mövzularla ali məktəblərdə pedaqogika, ixtisas metodikası kimi fənlərdən öyrəndikləri mövzular arasında müəyyən fərqlər olur. Bu da təbii ki, yeni məzun olan və kifayət qədər təcrübəsi olmayan gənc müəllimlərin nəticələrinin yüksək olmaması ilə nəticələnir. Buna görə də uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün universitetlər və işəgötürən müvafiq qurumların proqramları arasında müəyyən koordinasiyanın yaradılması bu imtahanların nəticələrinin yüksək olmasına müsbət təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Pedaqoji təhsilin əsas hədəfi peşəkar və səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması olduğundan ali pedaqoji təhsildə müasir dövrün tələblərinə müvafiq innovasiyalar sisteminin yaradılması bu hədəfə çatmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda ali pedaqoji təhsilin inkişafı istiqamətində aparılan islahatlar və qabaqcıl ölkələrin bu sahədə təcrübəsi göstərir ki, təcrübədə sınaqdan keçmiş və faydalı olan innovasiyaları tətbiq etmədən yüksək bacarıq və səriştəliliyə malik yeni müəllim kadrları hazırlamaq çox çətinidir.

Zaman keçdikcə müəllimin qarşısında duran tələblər də artır, dəyişir və yeniləşir. Müəllimin sadəcə öz ixtisasını yaxşı bilməsi və proqram materialının şagirdlərə öyrədilməsi ilə öz vəzifəsini bitmiş hesab etməsi indi artıq arxada qalıb. Müasir cəmiyyətimiz və təhsil sistemimiz müəllimdən kreativ və yaradıcı düşüncə, yeni pedaqoji təfəkkür, qabaqcıl pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək, şagirdlərin təfəkkürünü və təxəyyülünü inkişaf etdirmək bacarıqları, yüksək idarəetmə qabiliyyətləri, yenilikçi olmaq, öz üzərində işləmək və özünü təkmilləşdirmək bacarıqları və qabiliyyətləri tələb edir. Bunların əsası isə ali pedaqoji bakalavriat səviyyəsində

aparılan təhsil prosesində qoyulduğundan bu tələblərin reallaşdırılmasında pedaqoji təhsilin əsas daşıyıcıları olan müəllimlər böyük rol oynayırlar.

Ali məktəb müəllimi artıq biliklərin transformatoru olmaq, yazdığı mühazirələri tribuna arxasından oxumaq, izah etmək funksiyasını itirməkdədir. Qeyd edək ki, tələbələrin müəllimlik peşəsinə maraq və motivlərinin formalaşmasında ali məktəb müəlliminin şəxsiyyəti, onun peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsi heç də az rol oynamır. Müasir ali məktəb müəllimi tələbələrdə yaradıcı düşüncənin inkişafına yardımçı olan bələdçi, onları fikirləşməyə, axtarısa sövq etməyə stimullaşdıran, onlarda inkişafetdirici motivlər formalaşdıran yaradıcı mütəxəssis olmalıdır. Bununla belə ilkin pedaqoji təhsil prosesində tələbələrin pedaqoji fəaliyyətə hazırlanmasında müəllimlərin özlərinin yaradıcı olmaları ilə yanaşı, ali məktəbdə yenilikçi mühitin yaradılması, innovasiyaların tətbiqi vacibdir və qaçılmazdır. Bunlar pedaqoji təhsilin daha məzmunlu və daha yüksək səviyyədə təşkili və aparılmasının əsas amillərindən olduğundan müəllimlərin gündəlik pedaqoji fəaliyyətində mühüm yer tutmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət proqramı. URL: <https://president.az/articles/30751>.
- 2 Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan müəllimi, 2013, 25 Oktyabr, s.2.
- 3 Cahangirov, A. (2020). Təhsilimiz: dünəndən sabaha. Optimistin baxışları. Bakı: "Şərq-Qərb". 384 s.
- 4 Ewald, T. (2013). Teacher Education in Germany: traditional structure strengths and weaknesses, current reforms. *Scuola democratia*. s.1-9.
- 5 İlyasov, M. (2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: "Elm və təhsil". 208 s.
- 6 İlyasov, M. (2021). Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. Bakı: "Elm və təhsil". 376 s.
- 7 Makarenko, A.S. (1988). Seçilmiş pedaqoji əsərləri, II cild. Bakı: "Maarif". 328 s.

ÇOXMEYARLI TƏHLİLİN QEYRİ-SƏLİS METODLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ UNİVERSİTET MÜƏLLİMLƏRİNİN FƏALİYYƏT KEYFİYYƏTİNİN KOMPLEKS QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

MİSİR MƏRDANOV, AMEA-nın müxbir üzvü, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu. E-mail: misirmardanov@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3901-0719>

ELÇİN ƏLİYEV, texnika elmləri doktoru, professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu. E-mail: elchin@sinam.net
<https://orcid.org/0000-0002-7987-2674>

RAMİN RZAYEV, texnika elmləri doktoru, professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu. E-mail: ramirza@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-7658-2850>

ƏBÜLFƏT RƏHMANOV, SINAM MMC direktoru. E-mail: abulfat@sinam.net
<https://orcid.org/0000-0002-2982-5925>

XANMURAD ABDULLAYEV, texnika üzrə fəlsəfə doktoru, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu. E-mail: khanmurad.abdullayev@sinam.net
<https://orcid.org/0000-0002-0095-3114>

Məqaləyə istinad:

Mərdanov M., Əliyev E., Rzayev R., Rəhmanov Ə., Abdullayev X. (2024). Çoxmeyarlı təhlilin qeyri-səlis metodlarından istifadə etməklə universitet müəllimlərinin fəaliyyət keyfiyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 31-46

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.031

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 10.05.2024

Qəbul edilib: 27.05.2024

ANNOTASIYA

Tədris prosesinin təhlili göstərir ki, bir çox ali məktəblərdə professor-müəllim heyətinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemli şəkildə aparılmır. Bu, müəllimlərin, ümumiyyətlə, qiymətləndirildiyini inkar etmir: kafedrada vakant müəllim yerlərinin tutulması prosedurundan keçmək qiymətləndirməsiz mümkün deyil. Bununla belə, müəllimlərin fəaliyyətinin sistemlik qiymətləndirilməsinin olmamasından danışarkən, bu işin heç bir aydın şəkildə ifadə edilmiş konsepsiyaya əsaslanmamasını nəzərdə tuturuq. Bir sıra universitetlər müəllimlərin fəaliyyət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullar hazırlayıb sınaqdan keçirsə də, ölkəmizdə ümumi qəbul edilmiş metodika hələ də mövcud deyil. Məqalədə 13 göstərici üzrə universitet müəllimlərinin çoxşaxəli fəaliyyətini xarakterizə edən müvafiq məlumatların ekspert və qeyri-səlis təhlilinə əsaslanan hərtərəfli qiymətləndirmə üsulları təklif olunur.

Açar sözlər: Müəllimin fəaliyyəti, akademik indeks, ekspert qiymətləndirməsi, qeyri-səlis çoxluq, qeyri-səlis çıxarış, qeyri-səlis konvolyusiya.

COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF UNIVERSITY TEACHERS' PERFORMANCE QUALITY USING FUZZY METHODS OF MULTI-CRITERIA ANALYSIS

MISIR MARDANOV, Corresponding member of ANAS, Doctor of Physics and Mathematics, Professor, Institute of Mathematics and Mechanics of the Ministry of Science and Education of AR.

E-mail: misirmardanov@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-3901-0719>

ELCHIN ALIYEV, Doctor of Technical Sciences, Professor, Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of AR.

E-mail: elchin@sinam.net

<https://orcid.org/0000-0002-7987-2674>

RAMIN RZAYEV, Doctor of Technical Sciences, Professor, Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of AR.

E-mail: raminrza@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-7658-2850>

ABULFAT RAHMANOV, Director of SINAM LTD. E-mail: abulfat@sinam.net

<https://orcid.org/0000-0002-2982-5925>

KHANMURAD ABDULLAYEV, Doctor of Philosophy in Technology, Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of AR.

E-mail: khanmurad.abdullayev@sinam.net

<https://orcid.org/0000-0002-0095-3114>

To cite this article:

Mardanov M., Aliyev E., Rzayev R, Rahmanov A., Abdullayev Kh. (2024). Comprehensive assessment of university teachers' performance quality using fuzzy methods of multi-criteria analysis. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 31-46

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.031

Article history

Received: 10.05.2024

Accepted: 27.06.2024

ABSTRACT

Analysis of the educational process shows that in many universities, the assessment of the quality of the teaching staff is not carried out on a systematic basis. This does not mean that teachers are not evaluated at all: going through the procedure for filling vacant positions of teachers in the department is impossible without evaluation. However, when we talk about the lack of a systematic assessment of the quality of teachers' activities, we mean that this process is not based on any clearly defined concept. Several universities prepare and test various methods for assessing the quality of teachers' activities, but a generally accepted method still does not exist. The article proposes methods of comprehensive assessment, which are based on expert and fuzzy analysis of relevant data characterizing the multifaceted activities of university teachers across 13 indicators.

Keywords: Teacher activity, academic index, expert assessment, fuzzy set, fuzzy inference, fuzzy convolution.

GİRİŞ

Müəllim fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarət universitetlərdə təhsil biznes prosesinin ümumi idarə edilməsinin vacib komponentlərindən biridir. Müəllimin akademik fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Buraya tədris, tədris-metodiki, elmi-tədqiqat, təşkilati-metodiki və tərbiyə işləri daxildir ki, bunlar, bir qayda olaraq, planlaşdırılmış attestasiya zamanı universitet rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir. Bununla belə, operativ idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən tədris prosesinin daimi monitorinqi və müəllimlərin fəaliyyətinin mütəmadi olaraq çoxmeyarlı qiymətləndirilməsinin aparılması universitet rəhbərliyinin akademik qərarların qəbul etməsinə informasiya-analitik dəstək verə bilər.

Müəllimlərin əməyinin keyfiyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi dedikdə, cari problemlərin həlli üçün universitetin akademik resurslarının qiymətləndirilməsi üzrə bir-biri ilə əlaqəli prosedurlar, üsullar və vasitələrin məcmusu başa düşülür. Seçilmiş metodologiyadan asılı olaraq, müəllimlərin çoxşaxəli fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün məlumat mənbələri sənədlər, sorğular, testlər, hesabatlar, müsahibələr, müzakirələrin nəticələri və işgüzar oyunlar ola bilər. Bəzi universitetlərdə qiymətləndirmənin subyektləri (qiymətləndiricilər), əslində, tələbələrin özləridir. Onlar təhsil müddətində tez-tez qarşılaşdıqları və təhsil illərində bir çox məsələlərdə mühüm rol oynayan müəllimləri qiymətləndirmək vərdişlərinə çox tez yiyələnirlər. Lakin tələbələrin qiymətləndirilməsi yalnız tədris fənlərinin keyfiyyətini və müəllimin tədris bacarığını üzə çıxarır. Odur ki, təhsilverənlərin çoxşaxəli fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsini formalaşdırmaq üçün subyekt funksiyası HR-departamentə (İnsan Resursları Departamentinə) həvalə edilməlidir. Bu departament universitet rəhbərliyi və ekspert şurası ilə sıx əməkdaşlıq edərək universitetin akademik heyətinin idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış funksiyaları yerinə yetirir, başqa sözlə desək, HR menecmenti (insan resurslarının idarə edilməsini) həyata keçirir.

Məqalədə təklif olunan metodologiyanın əsas ideyası ekspert heyəti arasında aparılan sorğunun nəticələrini emal etmək üçün qeyri-səlis çoxmeyarlı analiz metodlarından istifadə etməkdir.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

[1, 2]-də universitet müəllimlərinin fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsi üçün Tennesi Texnoloji Universitetində (ABŞ) aşağıdakı göstəricilər üzrə hazırlanmış meyarlar

sistemindən istifadə edilir: x_1 – pedaqoji effektivlik; x_2 – elmi tədqiqat işi; x_3 – xaricdən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak; x_4 – tədqiqat layihələri və fənn tədqiqatları üzrə texniki hesabatlar; x_5 – nüfuzlu orqanlarda iştirak; x_6 – elmi fəaliyyətlə bağlı olmayan ictimai təşkilatlarda təmsilçilik və çıxış; x_7 – dövlət və dövlət siyasətinə təsir göstərən orqanlarda təmsilçilik; x_8 – bələdiyyə, dövlət və məşvərət orqanlarında, müxtəlif komitələrdə xidmət; x_9 – elmi nəşrlərdə əsərlərə istinad; x_{10} – komitələrdə, komissiyalarda və işçi qruplarında iş; x_{11} – cari texnoloji məsələlər üzrə konsaltinq; x_{12} – istehsalla, işəgötürənlərlə birbaşa əlaqə; x_{13} – texnoloji lisenziyalaşdırma, sertifikatlaşdırma, patentlər.

Korporativ daxili rəqabət amili kimi [1, 2]-də çəkili toplama düsturu ilə hesablanmış universitet müəlliminin akademik göstəricisindən istifadə edilməsi təklif olunur.

$$R = \frac{\sum_{i=1}^{13} \alpha_i e_i}{\max_{e_i} \{ \sum_{i=1}^{13} \alpha_i e_i \}} \times 100, \quad (1)$$

burada $\alpha_i - x_i$ ($i = 1 \div 13$) qiymətləndirmə əlamətinin xüsusi çəkisi; e_i – müəllimin akademik və digər fəaliyyətlərinin on ballıq şkala üzrə konsolidasiya edilmiş ekspert qiymətləndirilməsidir. Bu zaman indeks nə qədər yüksək olsa, müəllim çoxşaxəli fəaliyyətinin təhlilinin nəticələrinə əsasən bir o qədər uğurlu hesab olunur.

İlkin məlumat kimi universitet müəllimlərinin fəaliyyəti ilə bağlı ekspert qiymətləndirmələrindən onların x_i ($i = 1 \div 13$) qiymətləndirmə əlamətlərinə uyğunluğu üçün istifadə olunur. On ballıq şkala üzrə unifikasiya edildikdən sonra ekspert qiymətləndirmələri hər bir müəllim və hər bir meyar üzrə ortalanır və sistemləşdirilir. Beş müəllim üçün belə məlumatın fraqmenti a_k ($k = 1 \div 5$) cədvəl 1-də göstərilir. Bu cədvəldə həm də [1, 2]-də müəyyən edilmiş qiymətləndirmə əlamətlərinin çəkili və (1) düsturu ilə hesablanmış uyğun akademik indekslər verilir.

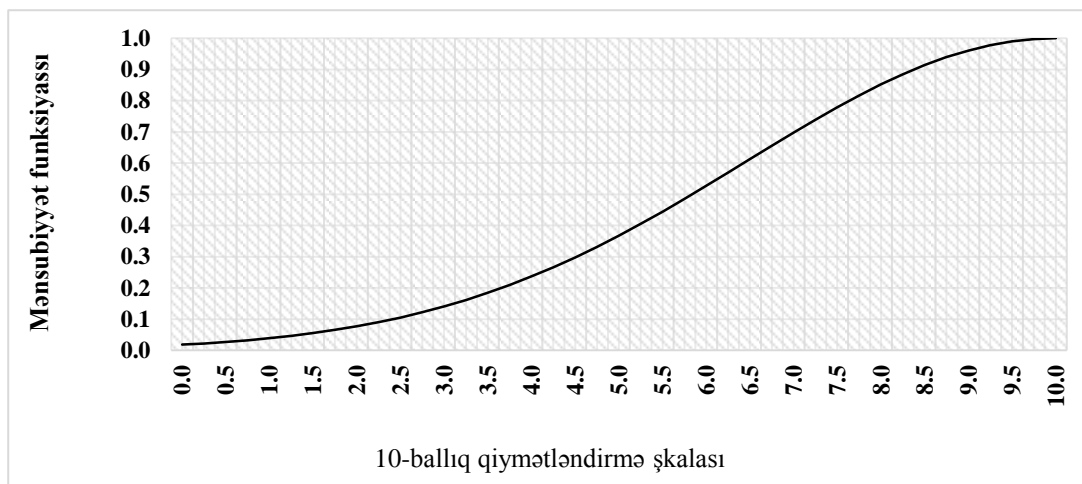
[1, 2]-də verilmiş x_i ($i = 1 \div 13$) qiymətləndirmə əlamətlərinə edilmiş şərh və izahlara görə, onlara qeyri-səlis çoxluqlar vasitəsilə ən yaxşı şəkildə təsvir edilən keyfiyyətli və ya zəif strukturlaşdırılmış kateqoriyalar kimi baxılmalıdır. Bu məqsədlə a_k ($k = 1 \div 5$) müəllimlərini alternativlər kimi götürərək, universum kimi $A = \{a_1, a_2, a_3, a_4, a_5\}$ toplusunu seçək. Biz A universumunun qeyri-səlis alt çoxluqları üçün mənsubiyyət funksiyası olaraq Qauss tipli funksiyayı seçirik, yəni

$$\mu_{x_i}(e) = \exp[-(e_{ik} - 10)^2 / \sigma_i^2], \quad (2)$$

burada e_{ik} i -ci qiymətləndirmə əlamətinə münasibətdə k -ci müəllimin məmnunluğunun ortalanmış ekspert qiymətləndirməsidir ki, bu qiymətləndirmə müəllimə mövcud olmadığı səviyyəyə uyğunluğuna görə beş ballıq şkala ilə verilir; $\sigma_i = 5$ – bütün qeyri-səlislik (fazifikasiya) halları üçün eyni seçilmiş standart kənarlaşmadır.

Cədvəl 1. Müəllimlərin universitetdə akademik fəaliyyətini xarakterizə edən ədədi məlumatlar.

Qiymətləndirmə əlaməti (x_i)	Çəki (α_i)	Universitet müəllimləri (a_k)					$\max\{e_{ik}\}$
		a_1	a_2	a_3	a_4	a_5	
x_1	0.13376	7.47	8.46	2.37	4.18	2.54	8.46
x_2	0.13131	7.98	3.11	6.12	8.32	2.97	8.32
x_3	0.11389	5.33	3.51	6.50	1.84	8.90	8.90
x_4	0.09295	1.67	6.15	1.04	9.89	1.79	9.89
x_5	0.07300	1.62	9.87	9.72	0.33	3.96	9.87
x_6	0.03138	9.18	9.17	4.45	9.04	8.10	9.18
x_7	0.03728	3.68	2.05	4.20	3.05	1.15	4.20
x_8	0.02889	2.48	0.01	3.86	2.63	5.69	5.69
x_9	0.10810	5.29	6.52	5.97	7.39	3.20	7.39
x_{10}	0.04833	3.27	5.07	8.73	6.24	4.51	8.73
x_{11}	0.05419	6.17	2.09	5.30	9.79	5.58	9.79
x_{12}	0.05725	2.98	8.00	4.91	2.46	2.93	8.00
x_{13}	0.08966	7.81	6.43	3.35	9.06	3.51	9.06
Akademik indeks		63.00	66.92	58.88	68.91	47.12	100.00

Şəkil 1. Qauss tipli mənsubiyyət funksiyası

Beləliklə, x_i ($i = 1 \div 13$) göstəricilərini linqvistik dəyişənlər kimi götürsək, onların qiymətlərindən birini, yəni diskret A universumu əsasında “KİFAYƏT” terminini müvafiq qeyri-səlis X_i çoxluqları şəklində aşağıdakı qaydada əks etdirə bilərik:

- $X_1 = \{0.7741/a_1, 0.9095/a_2, 0.0974/a_3, 0.2580/a_4, 0.1080/a_5\}$;
- $X_2 = \{0.8494/a_1, 0.1497/a_2, 0.5476/a_3, 0.8932/a_4, 0.1385/a_5\}$;
- $X_3 = \{0.4180/a_1, 0.1855/a_2, 0.6126/a_3, 0.0697/a_4, 0.9528/a_5\}$;
- $X_4 = \{0.0623/a_1, 0.5527/a_2, 0.0403/a_3, 0.9995/a_4, 0.0675/a_5\}$;
- $X_5 = \{0.0603/a_1, 0.9993/a_2, 0.9969/a_3, 0.0237/a_4, 0.2324/a_5\}$;
- $X_6 = \{0.9735/a_1, 0.9728/a_2, 0.2917/a_3, 0.9638/a_4, 0.8655/a_5\}$;
- $X_7 = \{0.2024/a_1, 0.0798/a_2, 0.2604/a_3, 0.1448/a_4, 0.0436/a_5\}$;
- $X_8 = \{0.1041/a_1, 0.0185/a_2, 0.2214/a_3, 0.1139/a_4, 0.4757/a_5\}$;
- $X_9 = \{0.4117/a_1, 0.6161/a_2, 0.5222/a_3, 0.7615/a_4, 0.1573/a_5\}$;
- $X_{10} = \{0.1634/a_1, 0.3783/a_2, 0.9375/a_3, 0.5681/a_4, 0.2995/a_5\}$;
- $X_{11} = \{0.5561/a_1, 0.0819/a_2, 0.4133/a_3, 0.9982/a_4, 0.4577/a_5\}$;
- $X_{12} = \{0.1393/a_1, 0.8521/a_2, 0.3548/a_3, 0.1029/a_4, 0.1354/a_5\}$;
- $X_{13} = \{0.8254/a_1, 0.6006/a_2, 0.1705/a_3, 0.9653/a_4, 0.1855/a_5\}$.

x_i ($i = 1 \div 13$) göstəricilərinə uyğun olaraq müəllimin fəaliyyətindən məmnunluğun qiymətləndirilməsi üçün əsas əlamət kimi “KİFAYƏTDİR” terminini təsvir edən qeyri-səlis formalizmlərdən istifadə edərək, uyğun gələn qeyri-səlis çoxmeyarlı qiymətləndirmə metodlarını adaptasiya etmək lazımdır.

QEYRİ-SƏLİS ÇIXARIŞ ÜSULU İLƏ MÜƏLLİMLƏRİN AKADEMİK FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Universitetdə müəllimlərin fəaliyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün x_i ($i = 1 \div 13$) qiymətləndirmə meyarları nəzərə alınmaqla aşağıdakı ardıcıl mülahizələr əsas götürülüb:

d_1 : Əgər pedaqoji səmərəlilik və elmi-tədqiqat işləri, elmi-tədqiqat layihələri və sahə araşdırmaları üzrə texniki hesabatlar, nüfuzlu orqanlarda iştirak, komitələrdə, komissiyalarda və işçi qruplarında işi, istehsalçılarla (işəgötürənlərlə) birbaşa əlaqə, texnoloji lisenziyalaşdırma və patent üzrə sertifikatlaşma kifayətdirsə, onda müəllimin fəaliyyəti qənaətbəxşdir;

d₂: Pedaqoji səmərəlilik və elmi tədqiqat işi, elmi-tədqiqat layihələri və sahə araşdırmaları üzrə texniki hesabatlar, nüfuzlu orqanlarda iştirak, elmi fəaliyyətlə bağlı olmayan ictimai təşkilatlarda təmsilçilik və çıxışlar kifayətdirsə, ictimai və dövlət siyasətinə təsir göstərən orqanlarda təmsilçilik yetərcədirsə, bələdiyyə, dövlət və məşvərət orqanlarında, müxtəlif komitələrdə xidmət, komitələrdə, komissiyalarda və işçi qruplarda iş, cari texnoloji məsələlər üzrə məsləhətləşmələr lazım olan səviyyədədirsə, istehsalçılarla (işəgötürənlərlə) birbaşa əlaqə, texnoloji lisenziyalaşdırma və patent üzrə sertifikatlaşma kifayətdirsə, onda müəllimin fəaliyyəti qənaətbəxşdən də yuxarıdır;

d₃: Tədris səmərəliliyi və elmi-tədqiqat işi, xaricdən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak, elmi-tədqiqat layihələri və intizam tədqiqatları üzrə texniki hesabatlar, nümayəndəlik orqanlarında iştirak, elmi fəaliyyətlə bağlı olmayan ictimai təşkilatlarda təmsilçilik və çıxış, fəaliyyət, dövlət və dövlət siyasətinə təsir göstərən orqanlarda təmsilçilik, bələdiyyə, dövlət və məşvərət orqanlarında, müxtəlif komitələrdə xidmət, elmi nəşrlərdə əsərlərə istinad, komitə, komissiya və işçi qruplarında iş, cari texnoloji məsələlər üzrə məsləhət xidmətləri, istehsalatla (işəgötürənlərlə) birbaşa əlaqə, texnoloji lisenziyalaşdırma və patentlərlə sertifikatlaşma kifayət səviyyədədirsə, onda müəllimin fəaliyyəti qüsursuzdur;

d₄: Pedaqoji səmərəlilik və elmi-tədqiqat işləri, xaricdən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak, elmi-tədqiqat layihələri və sahə araşdırmaları üzrə texniki hesabatlar, nüfuzlu orqanlarda iştirak, elmi nəşrlərdə əsərlərə istinadlar, komitələrdə, komissiyalarda və işçi qruplarda fəaliyyət, cari texnoloji məsələlər üzrə məsləhət xidmətləri, istehsalatla (işəgötürənlərlə) birbaşa əlaqə, texnoloji lisenziyalaşdırma və patentlərlə sertifikatlaşma kifayət səviyyədədirsə, onda müəllimin fəaliyyəti qüsursuzdur;

d₅: Pedaqoji səmərəlilik və tədqiqat işi, xaricdən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak, elmi-tədqiqat layihələri və sahə tədqiqatları üzrə texniki hesabatlar, nüfuzlu orqanlarda iştirak kifayətdirsə, elmi fəaliyyətlə bağlı olmayan ictimai təşkilatlarda təmsilçilik və çıxışlar kifayət deyilsə, ictimai və dövlət siyasətinə təsir göstərən orqanlarda təmsilçilik, komitələrdə, komissiyalarda və işçi qruplarda iş kifayət qədərdirsə, cari texnoloji məsələlər üzrə məsləhətləşmələr kifayət qədər səviyyədədir, istehsalatla (işəgötürənlərlə) birbaşa əlaqə kifayət deyildirsə, texnoloji lisenziyalaşma və patentlərlə sertifikatlaşma kifayətdirsə, onda müəllimin fəaliyyəti də qənaətbəxşdir;

d₆: Pedaqoji səmərəlilik və elmi-tədqiqat işləri, elmi-tədqiqat layihələri və sahə tədqiqatları üzrə texniki hesabatlar, elmi nəşrlərdə əsərə istinadlar kifayət qədər deyilsə, onda müəllimin fəaliyyəti qeyri-qənaətbəxşdir.

Göstərilən ekspert mülahizələrini əsas verbal model kimi qəbul etmək olar; bu modeldə giriş xüsusiyyətləri “KİFAYƏTDİR” ümumi adı altında qiymətləndirici xüsusiyyətlərdir, çıxış xarakteristikaları isə “QEYRİ-QƏNAƏTBƏXS”, “QƏNAƏTBƏXS”, “DAHA QƏNAƏTBƏXS” linqvistik terminlərdir. “ÇOX QƏNAƏTBƏXS”, “MÜKƏMMƏL”. Bu modelin qeyri-səlis mühitdə realizasiyasını X_i ($i = 1 \div 13$) qeyri-səlis çoxluqları şəklində əvvəlcədən müəyyən edilmiş girişləri olan müvafiq qeyri-səlis çıxarış sistemi təmin edilə bilər. Bu sistemin çıxışlarının qeyri-səlis təsviri üçün $U = \{0, 0.1, 0.2, \dots, 0.9, 1\}$ diskret çoxluğu universum kimi seçilir. Bu halda [3]-ə uyğun olaraq $\forall u \in U$ üçün aşağıdakıları alırıq:

- $S = \text{SATISFACTORY}: \mu_S(u) = u;$
- $MS = \text{MORE THAN SATISFACTORY}: \mu_{MS}(u) = \sqrt{u};$
- $VS = \text{VERY SATISFACTORY}: \mu_{VS}(u) = u^2;$
- $P = \text{PERFECT}: \mu_P(u) = \begin{cases} 1, & \text{if } u = 1, \\ 0, & \text{if } u < 1; \end{cases}$
- $US = \text{UNSATISFACTORY}: \mu_{US}(u) = 1 - u.$

Nəticədə, $d_1 \div d_6$ mülahizələrini simvolik formada aşağıdakı kimi görünən implikativ qaydalar kimi başqa şəkildə ifadə etmək olar:

$$d_1: (x_1 = X_1) \ \& \ (x_2 = X_2) \ \& \ (x_4 = X_4) \ \& \ (x_5 = X_5) \ \& \ (x_{10} = X_{10}) \ \& \ (x_{12} = X_{12}) \ \& \ (x_{13} = X_{13}) \Rightarrow (y = S);$$

$$d_2: (x_1 = X_1) \ \& \ (x_2 = X_2) \ \& \ (x_4 = X_4) \ \& \ (x_5 = X_5) \ \& \ (x_6 = X_6) \ \& \ (x_7 = X_7) \ \& \ (x_8 = X_8) \ \& \ (x_{10} = X_{10}) \ \& \ (x_{11} = X_{11}) \ \& \ (x_{12} = X_{12}) \ \& \ (x_{13} = X_{13}) \Rightarrow (y = MS);$$

$$d_3: (x_1 = X_1) \ \& \ (x_2 = X_2) \ \& \ (x_3 = X_3) \ \& \ (x_4 = X_4) \ \& \ (x_5 = X_5) \ \& \ (x_6 = X_6) \ \& \ (x_7 = X_7) \ \& \ (x_8 = X_8) \ \& \ (x_9 = X_9) \ \& \ (x_{10} = X_{10}) \ \& \ (x_{11} = X_{11}) \ \& \ (x_{12} = X_{12}) \ \& \ (x_{13} = X_{13}) \Rightarrow (y = P);$$

$$d_4: (x_1 = X_1) \ \& \ (x_2 = X_2) \ \& \ (x_3 = X_3) \ \& \ (x_4 = X_4) \ \& \ (x_5 = X_5) \ \& \ (x_9 = X_9) \ \& \ (x_{10} = X_{10}) \ \& \ (x_{11} = X_{11}) \ \& \ (x_{12} = X_{12}) \ \& \ (x_{13} = X_{13}) \Rightarrow (y = VS);$$

$$d_5: (x_1 = X_1) \ \& \ (x_2 = X_2) \ \& \ (x_3 = X_3) \ \& \ (x_4 = X_4) \ \& \ (x_5 = X_5) \ \& \ (x_6 = \neg X_6) \ \& \ (x_7 = \neg X_7) \ \& \ (x_{10} = X_{10}) \ \& \ (x_{11} = X_{11}) \ \& \ (x_{12} = \neg X_{12}) \ \& \ (x_{13} = X_{13}) \Rightarrow (y = S);$$

$$d_6: (x_1 = \neg X_1) \ \& \ (x_2 = \neg X_2) \ \& \ (x_4 = \neg X_4) \ \& \ (x_9 = \neg X_9) \Rightarrow (y = US).$$

İmplikativ qaydaların [4] sol tərəflərindən qeyri-səlis çoxluqlarla kəsişmə əməliyyatını tətbiq edərək və Lukaseviçin məlum implikasiyasından $\mu(a, u) = \min\{1, 1-\mu(a)+\mu(u)\}$ istifadə edərək, müvafiq matrislər şəklində qeyri-səlis münasibətlər əldə edirik. Bunlar aşağıdakılardır:

$$R_1 = \begin{bmatrix} & 0 & 0.1 & 0.2 & 0.3 & 0.4 & 0.5 & 0.6 & 0.7 & 0.8 & 0.9 & 1 \\ 0.0603 & 0.9397 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.1497 & 0.8503 & 0.9503 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0403 & 0.9597 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0237 & 0.9763 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0675 & 0.9325 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \end{bmatrix}$$

$$R_2 = \begin{bmatrix} & 0 & 0.3162 & 0.4472 & 0.5477 & 0.6325 & 0.7071 & 0.7746 & 0.8367 & 0.8944 & 0.9487 & 1 \\ 0.0603 & 0.9397 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0185 & 0.9815 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0403 & 0.9597 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0237 & 0.9763 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0436 & 0.9564 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \end{bmatrix}$$

$$R_3 = \begin{bmatrix} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0.0603 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 1.0000 \\ 0.0185 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 1.0000 \\ 0.0403 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 1.0000 \\ 0.0237 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 1.0000 \\ 0.0436 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 0.9564 & 1.0000 \end{bmatrix}$$

$$R_4 = \begin{bmatrix} & 0 & 0.01 & 0.04 & 0.09 & 0.16 & 0.25 & 0.36 & 0.49 & 0.64 & 0.81 & 1 \\ 0.0603 & 0.9397 & 0.9497 & 0.9797 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0819 & 0.9181 & 0.9281 & 0.9581 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0403 & 0.9597 & 0.9697 & 0.9997 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0237 & 0.9763 & 0.9863 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0675 & 0.9325 & 0.9425 & 0.9725 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \end{bmatrix}$$

$$R_5 = \begin{bmatrix} & 0 & 0.1 & 0.2 & 0.3 & 0.4 & 0.5 & 0.6 & 0.7 & 0.8 & 0.9 & 1 \\ 0.0265 & 0.9735 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0272 & 0.9728 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0403 & 0.9597 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0237 & 0.9763 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \\ 0.0436 & 0.9564 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 \end{bmatrix}$$

$$R_6 = \begin{bmatrix} & 1 & 0.9 & 0.8 & 0.7 & 0.6 & 0.5 & 0.4 & 0.3 & 0.2 & 0.9 & 0 \\ 0.1506 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 0.9494 & 0.8494 \\ 0.0905 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 0.9095 \\ 0.4524 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 0.9476 & 0.8476 & 0.7476 & 0.6476 & 0.5476 \\ 0.0005 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 1.0000 & 0.9995 \\ 0.8427 & 1.0000 & 1.0000 & 0.9573 & 0.8573 & 0.7573 & 0.6573 & 0.5573 & 0.4573 & 0.3573 & 0.2573 & 0.1573 \end{bmatrix}$$

“MIN” əməliyyatından istifadə etməklə bu matrislərin kəsişməsi $R_1 \cap R_2 \cap \dots \cap R_6$ son nəticədə vahid R matrisi şəklində ümumi funksional həlli verir. [3]-ə əsasən müəllimin fəaliyyətinin qənaətbəxş olmasının qiymətləndirilməsi ilə bağlı qeyri-səlis nəticə məmnunluq R ($k = 1 \div 5$) matrisinin k -cı sətirindən mənsubiyyət funksiyasının müvafiq qiymətləri ilə U universiumunun qeyri-səlis E_j alt çoxluğu şəklində əks olunur:

$$R = \begin{bmatrix} & 0 & 0.1 & 0.2 & 0.3 & 0.4 & 0.5 & 0.6 & 0.7 & 0.8 & 0.9 & 1 \\ a_1 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.9397 & 0.8494 \\ a_2 & 0.8503 & 0.9281 & 0.9581 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9815 & 0.9095 \\ a_3 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9597 & 0.9476 & 0.8476 & 0.7476 & 0.6476 & 0.5476 \\ a_4 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9763 & 0.9995 \\ a_5 & 0.9325 & 0.9425 & 0.9564 & 0.8573 & 0.7573 & 0.6573 & 0.5573 & 0.4573 & 0.3573 & 0.2573 & 0.1573 \end{bmatrix}$$

Qeyd olunmuş a_k ($k = 1 \div 5$) müəllimlərinin fəaliyyətindən məmnunluqla bağlı qeyri-səlis nəticələrin ədədi qiymətləndirilməsi üçün qeyri-səlisləşdirmə (defazifikasiya) prosedurundan istifadə olunur. Beləliklə, qeyri-səlis çoxluq şəklində əks olunan a_5 müəlliminin fəaliyyətindən məmnunluqla bağlı qeyri-səlis nəticə üçün (R matrisinin 5-ci sətirinə baxın).

$E_5 = \{0.9325/0, 0.9425/0.1, 0.9664/0.2, 0.8573/0.3, 0.7573/0.4, 0.6573/0.5, 0.5573/0.6, 0.4573/0.7, 0.3573/0.8, 0.2573/0.9, 0.1573/1\}$,

α -səviyyəli $E_{5\alpha}$ çoxluqlarını quraraq və $M(E_\alpha) = \frac{1}{5} \sum_{k=1}^5 \mu_k$ düsturunu üzrə onlara uyğun olan çoxluq güclərini hesablayaraq alırıq:

- for $0 < \alpha < 0.1573$: $\Delta\alpha = 0.1573$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, \dots, 0.8, 0.9, 1\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.50$;
- for $0.1573 < \alpha < 0.2573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, \dots, 0.8, 0.9\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.45$;
- for $0.2573 < \alpha < 0.3573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, \dots, 0.7, 0.8\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.40$;
- for $0.3573 < \alpha < 0.4573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, \dots, 0.6, 0.7\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.35$;
- for $0.4573 < \alpha < 0.5573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, 0.4, 0.5, 0.6\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.30$;
- for $0.5573 < \alpha < 0.6573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, 0.4, 0.5\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.25$;
- for $0.6573 < \alpha < 0.7573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3, 0.4\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.20$;
- for $0.7573 < \alpha < 0.8573$: $\Delta\alpha = 0.1$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2, 0.3\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.15$;
- for $0.8573 < \alpha < 0.9325$: $\Delta\alpha = 0.0752$, $E_{5\alpha} = \{0, 0.1, 0.2\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.10$;
- for $0.9325 < \alpha < 0.9425$: $\Delta\alpha = 0.01$, $E_{5\alpha} = \{0.1, 0.2\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.15$;
- for $0.9425 < \alpha < 0.9564$: $\Delta\alpha = 0.0139$, $E_{5\alpha} = \{0.2\}$, $M(E_{5\alpha}) = 0.20$;

[3]-ə görə a_5 müəlliminin fəaliyyətindən məmnunluqla bağlı qeyri-səlis çıxarışın ədədi qiymətləndirilməsi (defazifikasiyası) aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$F(E_k) = \frac{1}{\alpha_{\max}} \int_0^{\alpha_{\max}} M(E_{k\alpha}) d\alpha,$$

a_5 -ə münasibətdə qeyri-səlis çıxarış üçün alırıq:

$$F(E_5) = \frac{1}{0.9564} \int_0^{0.9564} M(E_{5\alpha}) d\alpha = \frac{1}{0.9564} [0.5 \cdot 0.1573 + 0.45 \cdot 0.1 + 0.40 \cdot 0.1 + 0.35 \cdot 0.1 + 0.30 \cdot 0.1 + 0.25 \cdot 0.1 + 0.20 \cdot 0.1 + 0.15 \cdot 0.1 + 0.1 \cdot 0.0752 + 0.15 \cdot 0.01 + 0.2 \cdot 0.0139] = 0.3141.$$

Analoji şəkildə digər müəllimlər üçün onların fəaliyyətindən məmnunluğundan qeyri-səlis çıxarışların ədədi qiymətləndirilməsi həyata keçirilir: $a_1 \rightarrow 0.4952$; $a_2 \rightarrow 0.5069$; $a_3 \rightarrow 0.4448$; $a_4 \rightarrow 0.5116$. Ən yüksək qeyri-səlisləşdirilmə qiymətinə uyğun olan universitet müəllimi akademik fəaliyyətin keyfiyyəti baxımından ən yaxşısı hesab

olunur. Hesablamalardan göründüyü kimi, bu a_4 müəllimidir. Bunun ardınca, defazifikasiya olunmuş qiymətlərin azalma ardıcılığı ilə a_2, a_1, a_3 və a_5 müəllimləri gəlir.

QEYRİ-SƏLİS MAXMİN KONVOLYUSIYA METODUNDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK MÜƏLLİMLƏRİN AKADEMİK FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Universitet müəllimlərinin akademik fəaliyyətinin çoxmeyarlı qiymətləndirilməsi üçün qeyri-səlis maxmin konvolyusiya metodundan istifadə olunması optimal alternativlər çoxluğunun qurulmasını nəzərdə tutur [3]. Həll olunan problem kontekstində bu prosedur “KİFAYƏTDİR” qiymətləndirmə əlamətinə (meyarına) uyğun olaraq müəllimlərin akademik fəaliyyətinin ekspert qiymətləndirmələrini əks etdirən X_i ($i = 1 \div 13$) qeyri-səlis çoxluqlarının kəsişməsinin tapılması yolu ilə həyata keçirilir :

$$X = X_1 \cap X_2 \cap \dots \cap X_{13}. \quad (3)$$

Maxmin konvolyusiya metoduna görə, akademik fəaliyyət baxımından ən uğurlu olan, mənsubluq funksiyasının ən yüksək qiymətinə malik olan müəllim a^* dur:

$$\mu_X(a^*) = \max_i \{\mu_{X_i}(a_k)\}, k = 1 \div 5. \quad (4)$$

[4]-ə əsasən qeyri-səlis çoxluqların kəsişməsi əməliyyatı a_k ($k = 1 \div 5$) alternativini üçün minimum qiymətin seçilməsinə uyğundur:

$$\mu_X(a_k) = \min_i \{\mu_{X_i}(a_k)\}. \quad (5)$$

Bizim halda optimal alternativlər çoxluğu (4) və (5)-dən istifadə edərək aşağıdakı kimi qurulur:

$X = \{\min\{0.7741, 0.8494, 0.4180, 0.0623, 0.0603, 0.9735, 0.2024, 0.1041, 0.4117, 0.1634, 0.5561, 0.1393, 0.8254\}; \min\{0.9095, 0.1497, 0.1855, 0.5527, 0.9993, 0.9728, 0.0798, 0.0185, 0.6161, 0.3783, 0.0819, 0.8521, 0.6006\}; \min\{0.0974, 0.5476, 0.6126, 0.0403, 0.9969, 0.2917, 0.2604, 0.2214, 0.5222, 0.9375, 0.4133, 0.3548, 0.1705\}; \min\{0.2580, 0.8932, 0.0697, 0.9995, 0.0237, 0.9638, 0.1448, 0.1139, 0.7615, 0.5681, 0.9982, 0.1029,$

0.9653}; $\min\{0.1080, 0.1385, 0.9528, 0.0675, 0.2324, 0.8655, 0.0436, 0.4757, 0.1573, 0.2995, 0.4577, 0.1354, 0.1855\}$).

Bu halda akademik fəaliyyətin keyfiyyəti ilə bağlı alternativ ekspert qərarları üçün prioritetlərin nəticə vektoru aşağıdakı formaya malik olur:

$$\max \{\mu_X(a_k)\} = \max \{0.0603, 0.0185, 0.0403, 0.0237, 0.0436\}.$$

Akademik fəaliyyətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən ən yaxşı müəllim a_1 olur, belə ki, (5)-ə görə ona 0.0603 maksimum komponenti uyğundur. Qalan müəllimlər uyğun qiymətlərin azalma ardıcılığı ilə sıralanır: $a_5 \rightarrow 0.0436$; $a_3 \rightarrow 0.0403$; $a_4 \rightarrow 0.0237$; $a_2 \rightarrow 0.0185$.

Son düzülüşdən görüldüyü kimi, o əvvəlkindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Bu onunla izah olunur ki, X_i ($i = 1 \div 13$) qiymətləndirmə əlamətləri müxtəlif dərəcələrdə əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, onların optimal alternativlər çoxluğunun qurulmasına xüsusi töhfəsi çəkili kəşimə şəklində əks olunmalıdır.

$$X = X_1^{\alpha_1} \cap X_2^{\alpha_2} \cap \dots \cap X_{13}^{\alpha_{13}}, \quad (6)$$

burada $\alpha_1 = 0.13376$, $\alpha_2 = 0.13131$, $\alpha_3 = 0.11389$, $\alpha_4 = 0.09295$, $\alpha_5 = 0.07300$, $\alpha_6 = 0.03138$, $\alpha_7 = 0.03728$, $\alpha_8 = 0.02889$, $\alpha_9 = 0.10810$, $\alpha_{10} = 0.04833$, $\alpha_{11} = 0.05419$, $\alpha_{12} = 0.05725$, $\alpha_{13} = 0.08966$ – [1, 2]-də nəzərdən keçirilən nümunə üçün müəyyən edilmiş universitet müəllimlərinin akademik fəaliyyətinin məcmu göstəricisini qiymətləndirmək üçün müvafiq meyarların çəkiləridir.

(6)-nı nəzərə alsaq, alarıq:

$$X = \{\min\{0.7741^{0.13376}, 0.8494^{0.13131}, 0.4180^{0.11389}, 0.0623^{0.09295}, 0.0603^{0.07300}, 0.9735^{0.03138}, 0.2024^{0.03728}, 0.1041^{0.02889}, 0.4117^{0.10810}, 0.1634^{0.04833}, 0.5561^{0.05419}, 0.1393^{0.05725}, 0.8254^{0.08966}\}; \min\{0.9095^{0.13376}, 0.1497^{0.13131}, 0.1855^{0.11389}, 0.5527^{0.09295}, 0.9993^{0.07300}, 0.9728^{0.03138}, 0.0798^{0.03728}, 0.0185^{0.02889}, 0.6161^{0.10810}, 0.3783^{0.04833}, 0.0819^{0.05419}, 0.8521^{0.05725}, 0.6006^{0.08966}\}; \min\{0.0974^{0.13376}, 0.5476^{0.13131}, 0.6126^{0.11389}, 0.0403^{0.09295}, 0.9969^{0.07300}, 0.2917^{0.03138}, 0.2604^{0.03728}, 0.2214^{0.02889}, 0.5222^{0.10810}, 0.9375^{0.04833}, 0.4133^{0.05419}, 0.3548^{0.05725}, 0.1705^{0.08966}\}; \min\{0.2580^{0.13376}, 0.8932^{0.13131}, 0.0697^{0.11389}, 0.9995^{0.09295}, 0.0237^{0.07300}, 0.9638^{0.03138}, 0.1448^{0.03728}, 0.1139^{0.02889}, 0.7615^{0.10810},$$

$0.5681^{0.04833}$, $0.9982^{0.05419}$, $0.1029^{0.05725}$, $0.9653^{0.08966}$ }; $\min\{0.1080^{0.13376}$, $0.1385^{0.13131}$, $0.9528^{0.11389}$, $0.0675^{0.09295}$, $0.2324^{0.07300}$, $0.8655^{0.03138}$, $0.0436^{0.03728}$, $0.4757^{0.02889}$, $0.1573^{0.10810}$, $0.2995^{0.04833}$, $0.4577^{0.05419}$, $0.1354^{0.05725}$, $0.1855^{0.08966}\}$.

Bu halda tələb olunan vektor belədir: (0.7726, 0.7793, 0.7324, 0.7383, 0.7425), buradan (5)-ə uyğun olaraq akademik fəaliyyətin keyfiyyətinə görə ən yaxşı müəllim a_2 hesab olunur, onun göstəricisi (2-ci komponent) axtarılan vektorun tərkibində ən böyüyüdür (0.7793). Digər müəllimlər müvafiq göstəricilərin azalma ardıcılığı ilə sıralanır: $a_1 \rightarrow 0.7726$, $a_5 \rightarrow 0.7425$, $a_4 \rightarrow 0.7383$, $a_3 \rightarrow 0.7324$.

Beş müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullarla əldə olunmuş nəticələri Cədvəl 2-də göstərilir.

Cədvəl 2. Müəllimlərin akademik fəaliyyətinin integral qiymətləndirilməsinin nəticələri

Müəllim	Ümumi çəkili qiymətləndirmə metodu [1]		Qeyri-səlis MaxMin konvolyusiya metodu:				Qeyri-səlis çıxarış	
			çəkisiz		çəkili			
	İndeks	Dərəcə	İndeks	Dərəcə	İndeks	Dərəcə	İndeks	Dərəcə
a_1	63.00	3	0.0603	1	0.7726	2	0.4952	3
a_2	66.92	2	0.0185	5	0.7793	1	0.5069	2
a_3	58.88	4	0.0403	3	0.7324	5	0.4448	4
a_4	68.91	1	0.0237	4	0.7383	4	0.5116	1
a_5	47.12	5	0.0436	2	0.7425	3	0.3141	5

Baxılan bütün nümunələrdə əsas məlumatların vahid, ardıcıl və ziddiyyətsiz (bax [1, 2]) olmasına baxmayaraq, ümumi çəkili qiymətləndirmə metodundan və qeyri-səlis çıxarış sistemindən istifadə etməklə əldə edilən sıralama nəticələri, qeyri-səlis maxmin konvolyusiya metodlarından istifadə etməklə alınan müvafiq nəticələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Ümumi çəkili qiymətləndirmə metodu və qeyri-səlis çıxarış sistemi mütəxəssislərin intuitiv fikirləri ilə yaxşı uyğunlaşan tamamilə eyni sıralama nəticələrini verdi. Eyni zamanda implikativ qaydalara əsaslanan evristik yanaşmanı həyata keçirən uyğunlaşdırılmış qeyri-səlis çıxarış sistemini ən uğurlu qiymətləndirmə mexanizmi hesab etmək olar.

Müxtəlif üsullarla alınan nəticələr arasındakı uyğunsuzluq, bir tərəfdən, ekspert məlumatlarının müxtəlif təqdim olunma üsulları ilə, digər tərəfdən isə çoxmeyarlı qiymətləndirməyə yanaşmaların müxtəlifliyi ilə izah olunur. Beləliklə, ümumi çəkili qiymətləndirmə və qeyri-səlis çıxarış üsulları rəasional balanslaşdırılmış yanaşmaya əsaslanır. Maxmin konvolyusiya, alternativlərin “yaxşı” tərəflərini nəzərə almayan pessimist yanaşmanın həyata keçirilməsidir. Halbuki bütün meyarlar üzrə minimal çatışmazlıqlara malik olan alternativ ən yaxşı hesab olunur.

NƏTİCƏ

Qeyri-səlis modellərdən istifadə etməklə alternativlərin çoxmeyarlı qiymətləndirilməsi üçün məqalədə istifadə olunan üsullar ayrı-ayrı meyarlar üzrə universitet müəllimlərinin akademik fəaliyyətinin keyfiyyətini rahat və kifayət qədər obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Klassik qiymətləndirmə metodlarından fərqli olaraq, nəzərdən keçirilən siyahıya yeni müəllimlərin əlavə edilməsi əvvəlki sıralanmış dəstlərin ardıcılığını dəyişmir. Hətta alternativlər qiymətləndirmə əlamətlərinə (meyarlarına) əsasən qiymətləndirərkən qeyri-səlis yanaşma həm şifahi qiymətləndirməni, həm də meyarların mənsubiyyət funksiyalarından istifadə edərək nöqtəvi qiymətləndirmə əsasında kəmiyyət qiymətləndirməsini təmin edir.

Qeyri-səlis modellərdən istifadə etməklə çoxmeyarlı qiymətləndirmənin əsas problemi meyarlarla inteqral qiymətləndirmə metodları arasında qarşılıqlı əlaqələr haqqında məlumatların təqdim edilməsidir. Bununla belə, cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, müxtəlif yanaşmalara əsaslanan qeyri-səlis üsullar fərqli nəticələr verir. Hər bir yanaşmanın öz məhdudiyyətləri və xüsusiyyətləri vardır ki, istifadəçi bu və ya digər qərar qəbuletmə metodundan istifadə etməzdən əvvəl onları başa düşməlidir. Məlumatın təqdim edilməsi üçün daha geniş imkanları şifahi modelləşdirməyə əsaslanan və ən stabil olan qeyri-səlis çıxarış sistemi ilə dəstəklənən evristik yanaşma təmin edir.

Universitet müəllimlərinin akademik fəaliyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində qeyri-səlis metodların tətbiqinin təhlili bu sahədə gələcək tədqiqatlar üçün tələbləri formalaşdırmağa imkan verir. Bunlar, əslində, qiymətləndirmə meyarları arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin təsvirinə nəzəri yanaşmaların işlənilib hazırlanması, qeyri-səlis təsviretmədən istifadə etməklə hibrid modelləşdirmə sistemlərinə əsaslanan intellektual qərarqəbuletmə üsullarından daha geniş istifadə edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Mərdanov, M.J., Aliyev, E.R., Rzayev, R.R., Abdullayev, Kh.Kh. (2023). Formation of the academic index of a university teacher based on weighted evaluation criteria. The Springer Series “Lecture Notes in Networks and Systems”, 758, Vol. 2, pp. 600-608.
- ² Mərdanov, M.J., Aliyev, E.R., Rzayev, R.R., Abdullayev, Kh.Kh. (2023). Universitet müəllimlərinin akademik fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərinin ekspert təhlili əsasında inteqral indeksinin hesablanması. Azerbaijan Journal of Educational Studies, №2, pp. 10-20 (in Azerbaijani)
- ³ Andreychikov, A.V., Andreychikova, O.N. (2000). Analiz, sintez, planirovaniye resheniy v ekonomike – Moskva: Finansy i statistika,. 368 s.: il.
- ⁴ Zadeh, L. (1975). The concept of a linguistic variable and its application to approximate reasoning – I // Information sciences. 8(3). P. 199-249.

VEB ƏSASLI İNFORMASIYA SAVADLILIĞININ TƏNQİDİ DÜŞÜNCƏ KONSEPSİYALARI İLƏ BİRLƏŞDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN TƏHSİL PROQRAMLARI ÜÇÜN TÖVSIYƏLƏR

GÜNEL KƏRİMOVA

Akademik yazı və informasiya savadlılığı üzrə baş müəllim, Fulbrayt təqaüdcüsü, Təhsilin idarə edilməsi üzrə magistrant, ADA Universiteti.
E-mail: gunel.kerimova020406@gmail.com; gkarimova@ada.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-9869-962X>

Məqaləyə istinad:

Kərimova G. (2024). Veb əsaslı informasiya savadlılığının tənqidi düşüncə konsepsiyaları ilə birləşdirilməsi: Azərbaycan təhsil proqramları üçün tövsiyələr. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 47-60

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.047

Məqalə tarixçəsi

Göndərib: 25.04.2024

Qəbul edilib: 31.05.2024

ANNOTASIYA

Məqalə Azərbaycanın müxtəlif universitetlərində pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin informasiya savadlılığı ilə bağlı müəyyən tənqidi düşüncə konsepsiyalarını qəbul etməyə nə dərəcədə hazır və əmin olduqlarını yoxlamağa istiqamətlənir. Tədqiqatda xüsusi olaraq müasir dövrdə internetdə geniş yayılmış iki məsələyə, yəni səlahiyyətlərin qiymətləndirilməsinə, həddən artıq ümumiləşdirmə, eləcə də emosional cəlbəedicilik kimi məntiqi xətalara diqqət yetirilir. Araşdırmada Azərbaycanın müxtəlif universitetlərində bakalavriat səviyyəsində fərqli pedaqoji proqramlarla təhsil alan tələbələr arasında aparılan onlayn sorğudan istifadə edilib. Belə görünür ki, tədqiqat iştirakçılarının əksəriyyətinin veb əsaslı informasiya savadlılığı ilə bağlı tənqidi düşüncənin əsas konsepsiyaları ilə tanışlıq və əminlik səviyyəsi çox aşağıdır. Məqalədə daha geniş mənada rəqəmsal texnologiyada səriştəsizlik məsələsi də vurğulanır; belə ki, müəllimlik ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr etibarsız mənbələrə güvənməyin və veb əsaslı informasiyanı kontekstləşdirməyin yollarından xəbərsiz olmağın potensial təhlükələrini tam dərk edə bilmirlər. Araşdırmanın nəticələrinə əsaslanaraq iddia edilir ki, tənqidi düşüncə və veb əsaslı informasiya savadlılığı kimi iki strukturu bir fəndə birləşdirərək multidissiplinar yanaşmanın mənimsənilməsi Azərbaycanda pedaqoji təhsili proqramlarında daha müasir tələblərə cavab verən baza yarada bilər.

Açar sözlər: Veb əsaslı informasiya savadlılığı, müəllimlik ixtisası, tənqidi düşüncə.

COMBINING WEB-BASED INFORMATION LITERACY WITH CRITICAL THINKING CONCEPTS: RECOMMENDATIONS FOR PEDAGOGICAL PROGRAMS OF AZERBAIJAN

GUNEL KARIMOVA

Senior Writing and Information Literacy Instructor, Fulbright Scholar, MA in Educational Management, ADA University.

E-mail: gunel.kerimova020406@gmail.com; gkarimova@ada.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-9869-962X>

To cite this article:

Karimova G. (2024). Combining web-based information literacy with critical thinking concepts: recommendations for pedagogical programs of Azerbaijan. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 47-60

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.047

Article history

Received: 25.04.2024

Accepted: 31.05.2024

ABSTRACT

The present study attempts to explore how prepared students of teacher education are and how confidently they perceive certain critical thinking concepts related to information literacy at various universities of Azerbaijan. The study particularly focuses on two widely spread phenomena on the modern web i.e., evaluation of authority and logical fallacies such as emotional appeal and overgeneralization. The research utilized an online questionnaire conducted with undergraduate students studying in various pedagogical programs at different universities of Azerbaijan. It appears that most of the study respondents seemed to be neither familiar nor confident with the essence of critical thinking concepts in terms of web-based information literacy. The results highlight a broader issue of digital naivety where teacher education students might not fully understand the potential pitfalls of relying on unreliable sources and being unaware of how to contextualize web-based information. In response to the results of the present study, the paper argues that taking a multidisciplinary approach by combining the two constructs i.e., critical thinking and web-based information literacy, in a course might allow for a more responsive ground in teacher education programs of Azerbaijan.

Keywords: Web-based information literacy, teacher education, critical thinking.

INTRODUCTION

It is a matter of concern that the contemporary web is crammed with non-credible evidence. Yet, the more commonplace web sources are becoming, the more students are growing reliant on them in the search of information. Today, it is not rare to come across faulty evaluation of authority, biases manifested through emotional appeal and overgeneralization fallacies in the contemporary realm of web information. This creates a solid basis for the spread of misinformation (Jin, et al., 2022) and fake news (Godbey & Dema, 2018) that might sway audience's attention from important topics (Behrens & Rosen, 2012) and might negatively affect the public in a variety of ways, the younger generation in particular. For example, Wikipedia, an open-for-editing source, has generally been an overly popular website for acquiring encyclopedic knowledge for most university students who do not seem to question its credibility (Alfino, Pajer, Pierce, & Jenks, 2008; Knight & Pryke, 2012). A survey conducted in 2012 revealed that 75% of university students tend to use Wikipedia to some extent in their academic endeavours (Knight & Pryke, 2012), which could imply considerable reputation attached to this website. Consequently, today, due to open editing and lack of formal review process on Wikipedia and other similar web sources, it appears to be necessary for students to develop as savvy critical thinkers to consume and produce web-based information (McGrew, Breakstone, Ortega, Smith, & Wineburg, 2018).

In Azerbaijani higher educational context, information literacy, web-based information literacy in particular, is not specifically included into curricula as a separate teaching unit. Hence, it appears reasonable to highlight a more responsive approach in designing university courses, which could be valuable for improving educational outcomes. To put it differently, courses taught at tertiary level need to be responsive to the present context of challenges in knowledge, practice, and skills of learners as

well as overall society. Both information literacy and critical thinking skills of school and university students need to be advanced to respond to the information challenges imposed by the modern web (Liu & Huang, 2013).

Thus, this necessity of a responsive approach puts the skills of future schoolteachers under question too. Modern information literacy and critical thinking challenges seem to obviously require people, particularly teachers, to develop themselves systematically in these areas. As Godbey and Dema (2018) put it, since teachers are "generators of knowledge, providers of information and facilitators of student learning" (p. 1), it seems to be essential for teacher education students to master this form of literacy. By developing a critical eye toward web-based information, teachers should be one of the most adept individuals to instill critical evaluation of web sources into their learners' mind. Having achieved this, the level of vulnerability toward different types of information could be reduced, which is particularly vital for younger learners (Kanmaz, 2022). Therefore, it is valuable to investigate preparedness and the self-perceived confidence of prospective educators in teacher training programs regarding the demands presented by today's information-rich web environment.

In the light of the above-mentioned problems, the present study attempts to explore how prepared students of teacher education are and how confidently they perceive certain critical thinking concepts related to information literacy at various universities of Azerbaijan. The study particularly focuses on two widely spread phenomena on the modern web i.e., evaluation of authority and logical fallacies such as emotional appeal and overgeneralization. The research utilized an online questionnaire conducted with undergraduate students studying in various pedagogical programs at different universities of Azerbaijan.

LITERATURE REVIEW

It has been found that students do not seem

to be very skilled at evaluating credible (e.g., peer-reviewed articles) and non-credible (e.g., personal blogs) web information (Liu & Huang, 2013). This usually happens due to the fact that learners often lack a proper comprehension and precise criteria of information credibility (Fritch and Cromwell, 2001 as cited in Liu & Huang, 2013). Research shows that students tend to evaluate sources based on their surface indicators rather than asking the right (e.g., more specific, and context-related) questions to evaluate them appropriately (McGrew, Breakstone, Ortega, Smith, & Wineburg, 2018).

Along the same lines, studies confirm that, in general, there is a gap concerning teacher education students' information literacy and critical thinking (Godbey & Dema, 2018; Lee, Reed & Laverty, 2012); restructuring teacher education programs in terms of including proper instruction of the two disciplines is necessary (Witt & Dickinson, 2008).

Accordingly, the gaps about university students and teacher education students, in particular, seem to have several implications for a more overarching integration of critical thinking concepts into information literacy courses (Alfino, Pajer, Pierce, & Jenks, 2008; McMullin, 2018). Noteworthy is that information literacy and critical thinking are generally referred to as associated areas, which is usually explained by the fact that one of the key tenets in being literate in terms of information is the ability to evaluate it (Allen, 2008; Hollis, 2019; Godbey & Dema, 2018; Lee, Reed, & Laverty, 2012; Smith, 2013; UNESCO, 2013; Williams & Coles, 2007). Albitz (2007) points out that professionals in higher education, which she assumes as the ones caring for critical thinking development, and librarians, the ones caring for information literacy, share analogous concepts; yet each party puts forward different terminology for them: "...librarians define the skill set needed to become a life-long learner as information literacy, teaching faculty members are more likely to define a similar set as critical thinking skills" (Albitz, 2007, p.107).

However, previously, for quite a long-period,

information literacy was mainly confined to instructing students to work with various types of books and other documents. For instance, university librarians' job focused on teaching work with encyclopedias and other reference sources. This is usually defined as 'mechanical bibliographic or library instruction' (p.99) and mainly includes seeking and procuring information (Breivik, 1992 as cited in Albitz, 2007). Yet, with the evolution of the Internet, instruction of this area of knowledge extended its evaluation aspect; this included familiarizing university learners more extensively and specifically with analysis of strengths and weaknesses of internet-based sources. To put differently, critical thinking was integrated more extensively into the instructional process of information literacy after web sources were utilized in a larger-scale manner in university classrooms (Albitz, 2007; Alfino, Pajer, Pierce, & Jenks, 2008).

Empirical evidence confirms that critical thinking concepts could be most effectively improved and utilized when educators integrate them into a certain discipline (Goodsett, 2020; Kanmaz, 2022). Taylor (2008), for instance, indicates that in tertiary classrooms, teaching methodologies and pedagogy of critical thinking have the potential to be supplemented and strengthened through instruction of information literacy. Based on the author's qualitative observations, it is assumed that improvement of critical thinking seems to be an ultimate favourable outcome when instruction of information literacy is implemented through consideration of the two constructs (Taylor, 2008).

Despite that, in university teaching practice of pedagogical programs, it is rare to find courses successfully combining fundamental and specific concepts of critical thinking and web-based information literacy responding to the challenges of the modern web. Along the same lines, literature on teaching both areas as a multidisciplinary course is also quite scarce. Yet, most of the existing studies on the topic seem to report possible productive results of the unification of critical thinking concepts and

information literacy (Albitz, 2007; Alfino, Pajer, Pierce, & Jenks, 2008; Goodsett, 2020; McMullin, 2018). McMullin (2018), for instance, by naming the subjects (i.e., information literacy and critical thinking) as ‘cognitively linked constructs’ (p.119), claims that there is a need for readjusting the instruction of critical thinking and information literacy at universities and that providing instruction of both constructs in a unified manner has the potential of yielding effective results for university curriculum (McMullin, 2018). On a similar note, a case study conducted with collaboration of library staff and English writing faculty illustrates that such a unification of information literacy and critical thinking leads to a more meaningful curriculum and instruction at university (Alfino, Pajer, Pierce, & Jenks, 2008).

CONCEPTUAL FRAMEWORK AND SURVEY DESIGN

I approach this study with the view that integration of critical thinking concepts into web-based information literacy instruction can yield more responsive results. This is opposed to the mechanical approach of evaluating sources. The approach is similar to Milbourn’s (2013) argument proposing the concept of ‘embedded librarianship’ incorporating critical thinking concepts into the visual aspect of information literacy.

One of the two large areas the study pinpoints is information literacy. Information literacy, taught as a separate or an integrated course in most tertiary programs, is defined in a wide range of ways. A largely cited definition is the one presented by American Library Association, which asserts that information literacy encompasses recognition of need for information as well as locating, evaluating, and using information in an effective manner (Godbey & Dema, 2018).

The second focus of the present research, critical thinking, is treated as a specific field which includes its own explicit teachable topics (i.e., topics such as evaluating authority and de-

tection of logical fallacies) rather than a generic popular concept. To articulate differently, as Goodsett (2020) puts it, critical thinking is not treated as ‘a mere buzzword’ (p.227) in this study. The present study accepts Allen’s (2008) definition of critical thinking: “the intellectual and mental process by which an individual successfully conceptualizes, analyzes, synthesizes, evaluates, and/or applies information in order to formulate judgments, conclusions, or answers” (Allen, 2008, p. 23). For the purposes of this study, the paper specifically focuses on two major critical thinking concepts, i.e., evaluation of authority and detection of logical fallacies such as overgeneralization and emotional appeal. The questions of the survey were designed based on these concepts. The first section of the survey is devoted to authority evaluation and includes four questions.

In critical thinking, evaluating authority, the concept that the first part of the study centers on involves examination of the expertise, credibility, relevance, potential bias, and other factors related to the sources or individuals being referenced. It also includes determining whether the authority being invoked is legitimate and relevant to the topic at hand. This evaluation is helpful in making informed judgments about the strength and validity of information presented (Behrens & Rosen, 2012; Diestler, 2012). In the realm of the web, sometimes, for example, it could include assuming that a blog article is a credible source because it is authored by a university professor, a Wikipedia article is credible because of the encyclopedic look and vast popularity of the website or considering that the phrase ‘according to research’ sounds reputable enough to add trust to in a source without a citation. The impetus for the first section in the survey of the study arose through November’s (2008) description of a thought-provoking case. The main point of the case was a student’s faulty evaluation of a source authority. It is worthwhile introducing the case for the purpose of clarity:

November’s introduction to the realm of critical thinking on the Web stemmed from an

incident involving a high school student named Zack. Submitting a term paper titled “The Historic Myth of Concentration Camps,” Zack’s choice of source material led to a significant revelation. He claimed that the Holocaust was, in fact, a medical response aimed at safeguarding Jews from the rapid spread of typhus caused by head lice. This unusual perspective had been sourced from a web source.

The reaction from Zack’s teacher was one of shock and concern, as she could not fathom how the student had failed to discern the unreliability of the online source. The school initially responded by considering disciplinary measures against the student for the questionable content in the paper. The situation, however, took on a more complex dimension due to the web address associated with the contentious content: <http://pubweb.northwestern.edu/~abutz/intro>. While this page has since vanished from Northwestern University’s online domain, back then, it was hosted on the personal webpage of a specific professor. November’s interest in this incident led to an interview with Zack himself. During the conversation, Zack revealed that his belief in the authenticity of the content stemmed from the fact that it was hosted at Northwestern University’s web address, lending an air of authority to the information. What became apparent was that Zack had never been taught the essential skill of deciphering web addresses. The presence of the tilde (~) character within the address, which indicated a personal page rather than an official university document, was not something he had been educated about (November, 2008).

The first question in the survey presented a modified scenario of the one provided in November’s book and introduced a similar case to the respondents:

A university professor has made a post on a personal blog. Can school students use this information as reliable research evidence?

The following question (i.e., why?) in the section inquired if the participants could justify why they consider or do not consider a university professor’s personal blog as authority.

The next question inquired if the participants considered an article from the famous widely used Wikipedia to be credible.

Can Wikipedia materials be used in school projects as reliable evidence?

The fourth question in the section introduced a web article containing the phrase ‘according to research’ in its title with no mention, citation, or reference to that particular research on the page whatsoever. The text of the website article was in Azerbaijani. The title was: “According to recent research breakfast is not important”. The question of the survey inquired how well the participants can evaluate credibility issues in an article containing no reference but having a formal phrase ‘according to research’ regarded as authority.

What are the credibility issues in this source?
<https://dietoloq.com/basliqsiz-3/>

The second half of the survey was devoted to another critical thinking concept, logical fallacies or the so-called errors in reasoning. They are usually defined as justifications that might not necessarily uphold the conclusion they appear to support. Logical fallacies are also described as intentional statements that draw the audience away from the core issue (Diestler, 2012). Logical fallacies cause bias by distorting reasoning and misrepresenting evidence. Recognizing logical fallacies in each piece are as a rule included in the majority of definitions of critical thinking, which is a vital skill for future teachers (Totten, 1990 as cited in Schlutz, 1995). Aristotle’s ‘De Sophisticis Elenchis’, one of the first works on critical thinking ever known, was entirely devoted to logical fallacies, which could imply their remarkable vitality in reasoning (Alfino, Pajer, Pierce, & Jenks, 2008). Besides, research seems to advocate explicit teaching the concept of logical fallacies to improve educational outcomes (Khoiri & Widiati, 2017).

Several types of logical fallacies are identified in literature to evaluate information critically. Yet, the present research focuses on two of them, i.e., emotional appeal and overgeneralization. They are generally considered as

more widely spread and identifying emotional appeal and overgeneralization logical fallacies usually leads to recognizing major bias in a given material (Warrington, Kovalyova, & King, 2020).

The first logical fallacy, emotional appeal or emotionally loaded words encompass various ways of evoking emotions in an argument. This involves using emotions such as fear, joy, anger, or empathy to connect with the audience and influence their beliefs or actions. Emotional fallacies can be used in manipulative or fallacious ways (Behrens & Rosen, 2012; Diestler, 2012). The survey question on emotional appeal inquired if the respondents were confident about distinguishing emotionally loaded texts:

Choose the answer that applies to you most about the following statement: I can distinguish emotionally loaded texts.

After it, the next question asked if the respondents were aware of the fact that emotionally loaded texts cannot be used as evidence in scientific school projects.

Can school students use emotionally loaded texts as evidence in their scientific school projects?

Following it, the respondents were asked to justify their preceding answer.

The second logical fallacy, overgeneralization, involves making a broad or sweeping statement about a group, category, or phenomenon based on a limited number of examples or experiences. This fallacy assumes that because something is true in a few cases, it must be true in all or most cases, which ignores the diversity and complexities that often exist (Behrens & Rosen, 2012; Diestler, 2012).

In terms of structure, the survey questions about overgeneralization were similar to the ones on emotional appeal. The first survey question on overgeneralization inquired if the respondents were confident about distinguishing emotionally loaded texts:

Choose the answer that applies to you most about the following statement: I can distinguish overgeneralized texts.

After it, the next question asked if the re-

spondents were aware of the fact that overgeneralized texts cannot be used as evidence in scientific school projects.

Can school students use overgeneralized texts as evidence in their scientific school projects?

Following it, the respondents were asked to justify their preceding answer.

METHODOLOGY

Data Collection

The research utilized an online questionnaire conducted with undergraduate students studying in various pedagogical programs at different universities of Azerbaijan. The teaching majors in the sample included physics, mathematics, English, history, the Azerbaijani language and literature, and primary school teaching. The students represented three universities – two public and one private. Overall, while 100 students participated, only 95 responses were found to be relevant and complete for data analysis. The majority of the students studying teaching in Azerbaijan are female, so 80 participants were female and 15 were male. The age range was 18 to 22. Among them, 22 were first-year, 18 were second-year, 33 were third year, and 22 were fourth-year students. The questions were presented in Azerbaijani.

RESULTS

Evaluation of Authority

The first question asked whether it was acceptable to use information taken from a personal blog of a university professor as scientific evidence in school projects. 46% of students admitted they found it difficult to answer, 22% students answered in affirmative, 27% students responded it was not acceptable (Figure 1).

To the follow-up 'why' question, a considerable number of the participants' answers (69%) can be generalized as not being able to justify their previous response. Most of them left the response blank or responded that they were not sure about it. The rest of the answers (31%)

Figure 1 Responses to Question 1

A university professor has made a post on a personal blog. Can students use this information as reliable research evidence?

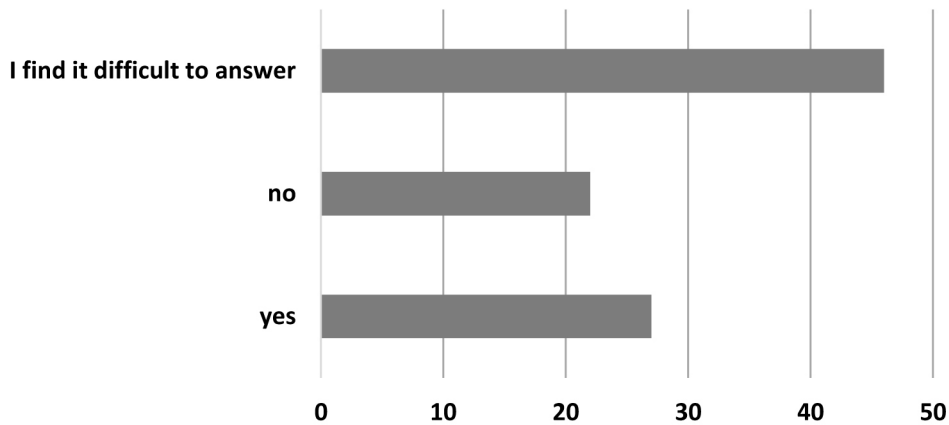
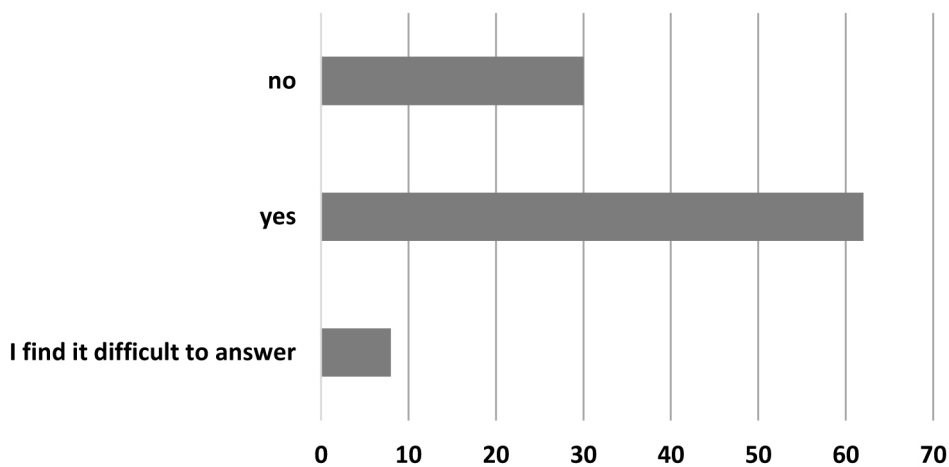

Figure 2 Responses to Question 3

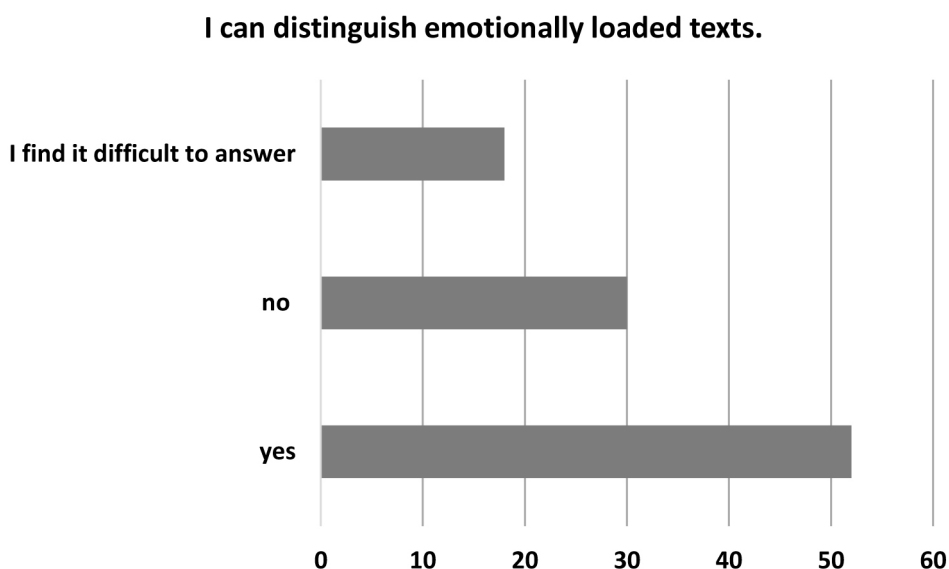
Can Wikipedia materials be used in school projects as reliable evidence?

to the open-ended question can be summarized as follows: *this is a personal blog and is not scientific evidence; just because the author teaches at university, his/ her information cannot be considered scientific; the information provided on the blog might not necessarily be useful for students.*

To the question about Wikipedia, most of the participants i.e., 62% of them, responded that it was acceptable, 30% responded otherwise. 8% of the respondents left the question blank or answered they found it difficult to answer (Figure 2).

In the next open-ended question about a

Figure 3 Responses to Question 5

webpage, a great majority i.e., 81%, left the question blank or responded that they could not answer. The answers of the remaining 19% can be summarized as follows: *I see no issues; there are some spelling issues in the source; the title is too long; I don't believe this source; this looks like a Wikipedia article; there were too many commercials on the page, and it made me feel uncomfortable.*

Overall, what is clear from this evidence about evaluating authority is that with the exception of few, the majority of the students did not demonstrate confidence with regard to evaluating authority on the web.

Detection of Logical Fallacies

To the question about distinguishing emotionally loaded texts: 52% said *yes*, 30% said *no* and 18% said they *found it difficult to answer* (Figure 3).

To the next question on the fallacy, 37% responded *yes*, 39% said *no*, 24% *found it difficult to answer* (Figure 4).

In the follow-up open-ended question 'why?' a considerable majority of the respondents i.e., 93% left this question blank or admitted that they could not answer the question. The answers of only 7% can be summarized as follows:

emotionally loaded media texts are not suitable for scientific school projects; it is useful to add emotions to a school project; such materials cannot be used as actual evidence.

To the close-ended question focused on overgeneralized texts, 47% responded *yes*, 41% said *no*, 12% *found it difficult to answer* (Figure 5).

After it, to the following question, 26% responded *yes*, 38% said *no*, 36% *found it difficult to answer* (Figure 6).

In the follow-up open-ended question 'why?', an overwhelming majority of the respondents, i.e., 87%, either left the answer blank or responded that they were not able to answer. The answers of 13% can be summarized as follows:

I do not consider it a proven source; because the information from that source might not be precise; a student should use scientific facts in school projects.

Overall, the participants demonstrated similar rates of answers about emotionally loaded and overgeneralized texts. This evidence shows that the students do not seem to be quite prepared or confident not only about explaining why logical fallacies could distort the quality of school projects but also about the essence of those elements.

Figure 4 Responses to Question 6

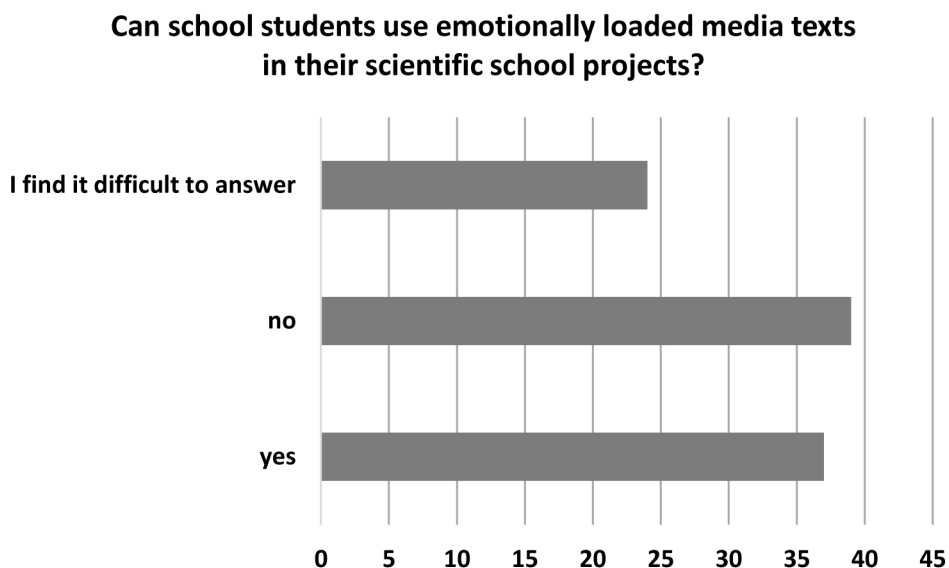
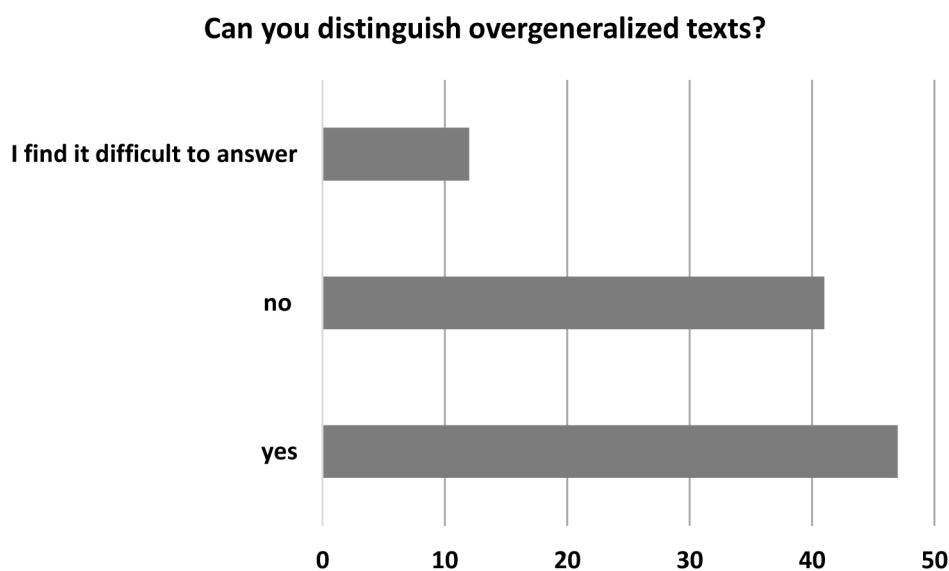

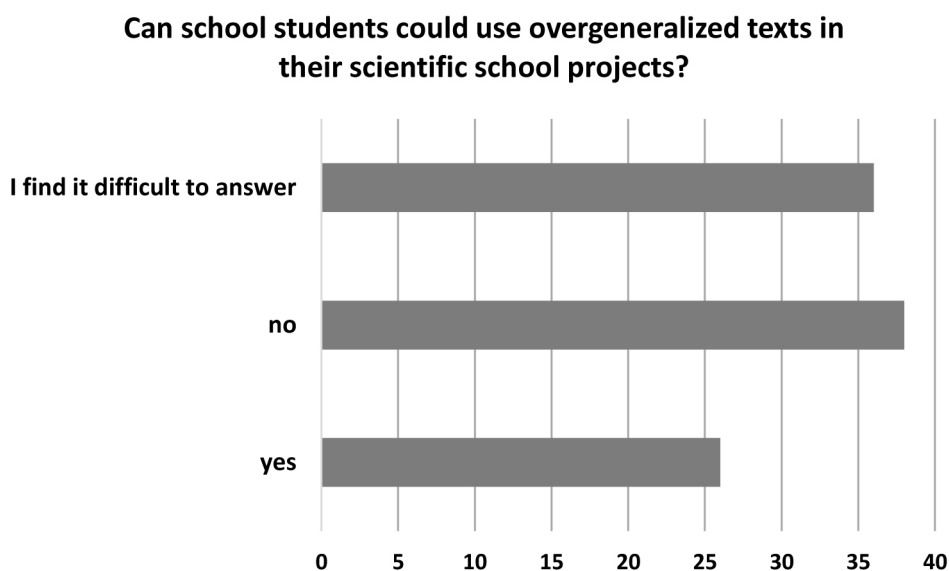
Figure 5 Responses to Question 8

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Information literacy and critical thinking have long been established as associated areas. (Allen, 2008; Hollis, 2019; Godbey & Dema, 2018; Lee, Reed, & Laverly, 2012; Smith, 2013;

UNESCO, 2013; Williams & Coles, 2007). This study sought to explore how prepared students of teacher education are and how confidently they perceive themselves in terms of critical thinking concepts related to web-based information literacy at various universities of Azerbaijan. On the basis of the collected evidence,

Figure 6 Responses to Question 9

it appears that most of the study respondents seemed to be neither familiar nor confident with the essence of critical thinking concepts in terms of web-based information literacy. The results are in line with Godbey and Dema (2018) and Lee, Reed and Laverty's (2012) findings. This highlights a broader issue of digital naivety where teacher education students might not fully understand the potential pitfalls of relying on unreliable sources and being unaware of how to contextualize web-based information.

The study participants seemed to be more confident with close-ended questions rather than open-ended. In open-ended questions, they could not elaborate on why they responded so in the preceding questions indicating a potential lack of practice in articulating their thought processes when evaluating sources. In addition, this puts even the correctly answered parts of the survey under question.

In the first part of the survey, it was observed that the students are not well-prepared in terms of the evaluation of authority on the web. This could mainly be due to attaching high significance to positions, ranks or titles of an author, popularity of a website rather than

proper credibility indicators of a source.

Furthermore, an interesting aspect of investigation in this section of the survey was Wikipedia, which, based on the previous responses, did not produce positively surprising results. A great portion of the students could not acknowledge credibility issues of this source and responded that Wikipedia materials could be useful as research-based evidence. This suggests that students do not seem to comprehend the nuances of using crowd-sourced platforms for academic research.

Likewise, a trend for not recognizing credibility gaps was also demonstrated in the part of the survey where most students did not point out problems regarding lack of citation on the presented webpage. The webpage contained a phrase 'according to recent research', which might well be a reason for them not recognizing non-credibility of the presented webpage.

Overall, the results about the first section of the survey indicate that authority existence in each question i.e., the title of a university professor, encyclopedic look and popularity of a website and a formal phrase, might have caused faulty evaluation of the source by the pre-service teachers.

Furthermore, based on the second part of the survey, the findings suggest that another room for improvement among teacher education students is lack of confidence about the concept of logical fallacies. The two major types of logical fallacies investigated, i.e., overgeneralization and emotional appeal, seemed to be unfamiliar concepts for most. Thus, it explains the students' inability to justify why overgeneralized and emotionally loaded texts, which have become widely ubiquitous on the web and caused considerable bias spread, might distort the quality of school projects. Even those claiming confidence about knowing the problematic nature of logical fallacies were not able to provide open-ended answers to why they thought so.

All of this evidence seems to signify that web-based information literacy and critical thinking concepts are the areas requiring more attention from educators of teacher education programs.

In response to the results of the present study, the paper argues that taking a multidisciplinary approach by combining the two constructs i.e., critical thinking and web-based information literacy, in a course might allow for a more responsive ground in teacher education programs of Azerbaijan. This suggested practice is likely to respond to future schoolteachers' current gaps in knowledge and skills by preparing them for the ever-changing web-information world. The need for the approach is grounded by the fact that the modern web is not immune to fake news, misinformation, and bias, and requires sound and specific knowledge of critical thinking concepts for coping with it. Furthermore, teachers' role is indispensable in formulating critically thinking minds for interacting with web information.

Teaching information literacy only in terms of librarianship only presents a limited picture.

Thus, modern web-based information literacy instruction should not be viewed as a stand-alone module limited by technical sides of critical evaluation but should rather allow space for more contextual and meaningful analysis of information. It assumes teaching information literacy through not only mere mechanical evaluation of sources, which, by and large, might run the risk of not allowing more in-depth analysis, but also through integration of certain critical thinking concepts into curriculum. As researched by the current study, this could include currently relevant topics such as authority evaluation, reasoning fallacies, emotions and overgeneralization in dissemination of web-based information. For example, when teaching evaluation of a website, not only its domain and other technical features, but also the content and context should be included for a more responsive analysis. Also, this multidisciplinary approach embraces evaluating sources based on the author as opposed to authority for detection of possible biases.

Combining critical thinking concepts and web-based information literacy, would set a more flexible and practical ground for students where they will not be limited only with mechanical evaluation and abstract concepts of critical thinking but rather encourage more practice-based steps for content and context evaluation. Apart from it, this will enable learners to take a more context-based approach in evaluation rather than a mere mechanical one.

Overall, the study highlights that the investigated teacher education students from Azerbaijan do not seem to be prepared to integrate the skills of the explored concepts, which is critical for the 21st century education. Further research on more specific changes to teacher education curriculum in Azerbaijani universities would be a logical course of action in this domain.

References

- 1 Albitz, R.S. (2007). The What and Who of Information Literacy and Critical Thinking in Higher Education. *Libraries and the Academy*, 97-109.
- 2 Alfino, M., Pajer, M., Pierce, L., & Jenks, K. O. (2008). Advancing Critical Thinking and Information Literacy Skills in First Year College Students. *College & Undergraduate Libraries*, 81-98.
- 3 Allen, M. (2008). Promoting Critical Thinking Skills in Online Information Literacy Instruction Using a Constructivist Approach. *College & Undergraduate Libraries*, 21-38.
- 4 Behrens, L., & Rosen, L. (2012). Critical Reading and Critique. In L. Behrens, & L. Rosen, *A Sequence for Academic Writing* (pp. 51-62). Boston: Pearson.
- 5 Diestler, S. (2012). *Becoming a Critical Thinker*. Pearson.
- 6 Godbey, S., & Dema, A. (2018). Assessment and Perception of Information Literacy Skills Among Teacher Education Students. *Behavioral & Social Sciences Librarian*, 1-15.
- 7 Goodsett, M. (2020). Assessing the Potential for Critical Thinking Instruction in Information Literacy Online Learning Objects Using Best Practices. *Communications in Information Literacy*, 227-254.
- 8 Goodsett, M. (2020). Best Practices for Teaching and Assessing Critical Thinking in Information Literacy Online Learning Objects. *The Journal of Academic Librarianship*.
- 9 Hollis, H. (2019). Information Literacy and Critical Thinking: Different concepts, Shared Conceptions. *Proceedings of the Tenth International Conference on Conceptions of Library and Information Science*. Information Research.
- 10 Jin, Z., Lalwani, A., Vaidhya, T., Shen, X., Ding, Y., Lyu, Z., Schölkopf, B. (2022). Logical Fallacy Detection. *arXiv preprint*.
- 11 Kanmaz, L. (2022). Middle School Teachers' Critical Thinking Skills and Awareness Towards Teaching Critical Thinking Skills. *International Online Journal of Education and Teaching*, 1648-1671.
- 12 Khoiri, N.E., & Widiati, U. (2017). Logical Fallacies in Indonesian EFL Learners' Argumentative Writing: Students' Perspectives. *Dinamika Ilmu*, 71-81.
- 13 Knight, C., & Pryke, S. (2012). Wikipedia and the University, a case study. *Teaching in Higher Education*, 649-659.
- 14 Liu, Z., & Huang, X. (2013). Evaluating the credibility of scholarly information on the web: A cross cultural study. *The International Information & Library Review*, 99-106.
- 15 McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M., & Wineburg, S. (2018). Can Students Evaluate Online Sources? Learning From Assessments of Civic Online Reasoning. *Theory & Research in Social Education*, 165-193.
- 16 McMullin, S. L. (2018, May). Retrieved from University Libraries: https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc1157649/m2/1/high_res_d/MCMULLIN-DISSERTATION-2018.pdf
- 17 Milbourn, A. (2013). A Big Picture Approach: Using Embedded Librarianship to Proactively Address the Need for Visual Literacy Instruction in Higher Education. *Art Documentation: Journal of the Art Libraries Society of North America*, 274-283.
- 18 November, A. (2008). *Web Literacy for Educators*. Thousand Oaks: Corwin Press.
- 19 Schultz, C.L. (1995, June). Development of an Information Literacy Course for Community College Students. Blacksburg, Virginia, United States of America.
- 20 Smith, J. K. (2013). Secondary teachers and information literacy (IL): Teacher understanding and perceptions of IL in the classroom. *Library & Information Science Research*, 216-222.
- 21 Taylor, L. H. (2008). Information Literacy in Subject-Specific Vocabularies: A Path to Critical Thinking. *College & Undergraduate Libraries*, 141-158.
- 22 UNESCO. (2013). *Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines*. France.
- 23 Warrington, K., Kovalyova, N., & King, C. (2020). Assessing Source Credibility for Crafting a Well-Informed Argument. In D. Driscoll, M. Stewart, & M. Vetter, *Writing Spaces: Readings on Writing* (pp. 189-203). South Carolina: Parlor Press LLC.

- ²⁴ Williams, D., & Coles, L. (2014). Teachers' approaches to finding and using research evidence: an information literacy perspective. *Educational Research*, 185-206.
- ²⁵ Witt, S. W., & Dickinson, J. B. (2008). Teaching Teachers to Teach: Collaborating with a University Education Department to Teach Skills in Information Literacy Pedagogy. *Behavioral & Social Sciences Librarian*, 75-95.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN NEYROLİŊVİSTİK ANALİZİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

GÜNAY HACIZADƏ

Bakı Slavyan Universitetinin Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə İngilis filologiyası kafedrasının dissertantı. E-mail: gunay92h@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-7247-9834>

Məqaləyə istinad:

Hacızadə G. (2024). Ali təhsil müəssisələrinin aşağı kurslarda ingilis dilinin tədrisinin neyrolinqvistik analizi: Azərbaycan nümunəsi. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 61-72

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.061

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 24.04.2024

Qəbul edilib: 22.05.2024

ANNOTASIYA

Xarici dilin tədrisində, öyrənilməsində psixoloji məqamların araşdırılması, dil, düşüncə və davranış prosesləri arasındakı əlaqələrin üzə çıxarılması aktual məsələlərdən biri kimi diqqət çəkir. Bu araşdırma dildə interaktivlik prinsipini, dilin kommunikativ məqsədlə öyrədilməsini əsas tutaraq müəllim-tələbə ünsiyyətinin düzgün qurulması, sinif atmosferinin əlverişli vəziyyətə gətirilməsi, öyrətmə strategiyalarının məqsədəuyğun seçilməsinə kömək edə bilər. İngilis dilinin tədrisinin neyrolinqvistik aspektlərini araşdırmaq, təlim prosesində və xarici dil ünsiyyətində tələbə motivləri və psixoloji maneələri nəzərə alaraq, müvafiq tədris metodikasını müəyyən etmək məqsədilə müxtəlif mənbələr təhlil edilib. Azərbaycanda ali məktəb səviyyəsində aşağı kurslarla tədris prosesində mövcud vəziyyətin tədqiqi üçün müəllimlər arasında sorğu keçirilib. Araşdırmanın nəticəsində neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın prinsiplərindən istifadənin və xarici dilin tələbəyənlü tədrisinin daha effektiv təşkilinə kömək edə biləcəyi qənaətinə gəlinib.

Açar sözlər: Neyrolinqvistik proqramlaşdırma, dil bacarıqları, sinif atmosferi, öyrətmə strategiyaları.

THE NEUROLINGUISTIC ANALYSIS OF ENGLISH INSTRUCTION WITH LOWER-YEAR STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: EVIDENCE FROM AZERBAIJAN

GUNAY HAJIZADA

PhD student at the Department of English Philology, Baku Slavic University.
E-mail: gunay92h@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-7247-9834>

To cite this article:

Hajizada G. (2024). The neurolinguistic analysis of English instruction with lower-year students in higher education institutions: Evidence from Azerbaijan. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 61-72

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.061

Article history

Received: 24.04.2024
Accepted: 22.05.2024

ABSTRACT

The investigation of psychological aspects in the teaching and learning of a foreign language, revealing the connections between language, thinking, and behaviour processes is one of the important issues. Based on the principle of interactivity in the language and the teaching of the language for communicative purposes, this research can help to foster teacher-student rapport, make the classroom atmosphere favourable for language acquisition, and choose the appropriate teaching strategies. Various sources were analysed to investigate the motivations and psychological barriers in foreign language communication and to determine the appropriate teaching approach and methodology. Additionally, a survey was conducted among teachers to investigate the current situation in the teaching process with lower courses at the higher school level. As a result of the research, it was concluded that the utilization of principles of neurolinguistic programming and student-oriented teaching can contribute to more effectively organizing the teaching of foreign languages.

Keywords: Neurolinguistic programming, language skills, classroom atmosphere, teaching strategies.

GİRİŞ

Müəllimlərdən tədris etdikləri fənnin məzmun və məqsədinə, tələbələrin fərdi xüsusiyyət və tələbatlarına uyğun olaraq istifadə edəcəkləri təlim materiallarının seçilməsi və ya hazırlanması üçün böyük səy tələb olunur. İntensiv dəyişikliklərin baş verdiyi təhsil mühitinə, informasiya çoxluğuna uyğunlaşmaq, gənc nəslin dəyişən ehtiyaclarına uyğun təlim metodlarının, ünsiyyət-davranış modellərinin təklif olunması zəruri hal alıb. Bununla yanaşı, Azərbaycanda dil tədrisi metodikasının müxtəlif öyrənmə tərzlərini dəstəkləyəcək şəkildə tətbiqi, hədəf dildə ünsiyyətin uğurlu həyata keçirilməsi üçün sağlam sinif mühitinin formalaşdırılması prioritet məsələlərdən hesab olunur (Safiyev and Karimov, 2023). Ümumi təhsildən ali təhsil pilləsinə keçidi, yeni mühitə uyğunlaşmağın çətinliklərini nəzərə aldıqda, xüsusən birinci kurslarda xarici dilin tədrisində psixoloji faktorlara daha diqqətlə yanaşılması, sinif atmosferinin stressdən uzaq və xarici dildə ünsiyyət üçün uyğun vəziyyətə gətirilməsi çox önəmlidir. Lakin beynin potensialından istifadəyə şərait yaradılmadığı, psixoloji faktorlar nəzərə alınmadığı təqdirdə dil üzrə müxtəlif bacarıqların mənimsənilməsi, tələbələrin dil bacarıqlarını nümayiş etdirməsi məsələsi çətinləşir. Çünki davranışlarımız, bədənimizin fəaliyyəti birbaşa beynimizin fəaliyyət mexanizmi, düşünmə prosesi ilə əlaqəlidir (Bandler & Grinder, 1977). Bu fəaliyyəti dəstəkləsək, öyrənmə və öyrətmə proseslərində müvəffəqiyyət əldə edə bilərik. Bu prosesdə neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın texnikalarından istifadə etməklə tədris proqramlarının hazırlanması tələbələrin dərəcə marağının artırılması və qavramanın stimullaşması üçün əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

MÖVCUD ƏDƏBİYYATIN TƏHLİLİ

Dilin qavranılması, yadda saxlanması və ötürülməsi dil qabiliyyətinin önəmli komponentlərindəndir (Bednarikova, 2013). Dil bacarığı, dilin mənimsənilməsi sadəcə nitq modelinin işlədilməsi baxımından deyil, həmçinin

prosedural mexanizm kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu prosesə beyin və bədən birlikdə cəlb olunur. Digər sözlə, nevroloji proseslər, dil və davranış bir-birindən asılıdır. Belə ki, fərdin öyrənmə potensialı onun neyro-fizioloji vəziyyəti (məsələn, qorxu və bezginlikdən çox maraqlı hissi), həmçinin özü və öyrənmə prosesi haqqında inancları (məsələn, öyrənmə potensialının olduğuna inanmaq, öyrənmənin əyləncəli və mənalı olduğu qənaətinə gəlmək), ətraf mühit və ünsiyyət kimi amillər tərəfindən geniş mənada təsir görünür (Dilts, 2014; Tosey et al., 2005). Bu vəziyyətin isə müəllim və tələbə ünsiyyətindən, seçilən fəaliyyət növlərindən asılı olaraq müsbət və ya mənfi yöndə dəyişmə ehtimalı mövcuddur (Thornbury, 2001; Tosey and Mathison, 2003). Bu baxımdan dil öyrənmə prosesində tələbələrin motivasiyasını, diqqətini və yaddaşını stimullaşdırmaq, öyrənməyə cəlb etmək məqsədilə sinifdə müxtəlif üsullarla stressin azaldılması, kəşf və çalışmaların həlli, kollektiv işin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun əksinə olaraq stressin, həddən çox informasiya ilə yüklənmənin, gerçək həyatla əlaqələndirilməyən dərəcə kontekstinin tələbənin öyrənmə və yadda saxlama potensialına mənfi təsir etdiyini qeyd etmək olar.

Şüur və şüuraltı öyrənmə prosesi arasında fərq eksplisit və implisit öyrənmənin izahı ilə müəyyən edilə bilər. Dil tədrisində eksplisit bilik tələbələrin dərəcə çoxlu məşq vasitəsilə və məqsədli formada öyrəndiyi dil biliyini nəzərdə tutur. Lakin şüuraltı səviyyədə sözlərin, qrammatik biliklərin, nitq modellərinin mənimsənilməsi, yaxud möhkəmləndirilməsi implisit biliyə (yaddaşa) aid edilir (Ellis et al., 2009). Başqa sözlə, implisit formada öyrənmədə müəllim özü üçün məqsəd müəyyən etsə də, tələbələr bundan xəbərsiz olurlar. O, müxtəlif texnikalardan, resurslardan istifadə edərək tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bəzi tədqiqatçılar hər ikisinin dildə eyni səviyyədə rol oynadığını qeyd etsələr də (Ulman, 2020), digərləri implisit yolla öyrənmənin dilin qavranılması üçün daha effektiv olduğunu vurğulayıblar (Yusuf, 2020; Zhang, 2018).

Dilin mənimsənilməsi məsələsində körpə

uşaqların dil qaydalarını bilmədən natamam qavradığı cümlələrə baxmayaraq, ana dilində danışması universal qrammatika ilə əlaqələndirilir (Chomsky, 2011). Bu qrammatika müxtəlif dillərə xas ümumi qaydaların dəyişməz qaydalar toplusu kimi qiymətləndirilir. Sprouse (2013) və başqaları bu baxımdan bildirlər ki, yetkin insanlar da bu gücdən körpələr kimi istifadə edib, şüuraltı səviyyədə mənimsəmə prosesini yenidən kəşf edərək hədəf dildə istədikləri nəticələr əldə edə bilirlər.

Körpəlikdən başlayaraq, fərqli sensor modellərindən istifadə etsək də, getdikcə, bunlardan biri daha dominant olmağa başlayır. Bu səbəbdən insanların öyrənmə tərzini də fərqlənir. Elə tələbə ola bilər ki, məlumatı görüntü, şəkil, diaqramlarla, bəziləri müzakirə, mühazirə, musiqilərlə, digərləri isə praktik tapşırıqlar və rollu oyunlarla yaxşı mənimsəyir. Lakin son tədqiqatlar üç sensor sistemə eyni anda xitab və beynin hər iki yarımkürəsinin fəaliyyətini dəstəkləyən fəaliyyət növlərindən istifadəni daha məqsəduyğun hesab edir (Hoffman and Ralph, 2013; Kumar and Patki, 2022; Revell & Norman, 1999). Beynin işləmə mexanizmini nəzərdən keçirdikdə sol beyin yarımkürəsinin analitik düşüncə ilə əlaqəsini müəyyən edirik. Beynin sağ yarımkürəsi isə əksinə olaraq intuisiya və yaradıcılıq mənbəyidir (Yule, 2022). İnsan beyninin bütün mühüm nailiyyətləri iki yarımkürənin ahəngdar, qarşılıqlı çalışmasının nəticəsidir. Hər hansı problemin həlli öncə intuitiv sıçrayış (sağ yarımkürə), sonra isə məlumatların ağılabatan məntiqi təhlili (sol yarımkürə) zamanı baş verir. Beynimizin hipokampus adlı hissəsi isə temporal lobe mərkəzində yerləşib, yaddaş və öyrənmədən məsul olub qısamüddətli, yaxud epizodik yaddaşla əlaqəlidir. Mahiyyətini dərk edərək öyrəndiyimiz məlumatlar, əsasən, burada toplanır. Amiqdala isə limbik halqanın altında, beyin sapı üzərində yerləşən badam formasında bir kütlədir. Hadisələr və duyğular arasında əlaqə yaradır, emosional yaddaşın kodlanmasında mühüm funksiya daşıyır, stress hormonlarını nizamlayır. Hər ikisi məlumatı, hadisəni xatırlama funksiyasını yerinə yetirir. Aradakı fərqi isə bu misalla izah etmək olar:

Əgər qarşılaşdığımız insanın üzünü hipokampus yolu ilə xatırlayırsaq, o insandan xoşumuz gəlib-gəlmədiyini amiqdala vasitəsilə xatırlanır (Di Carlo, 2017). Məlumat qısa müddətli yaddaşda 20 dəqiqə –1 gün arası, uzunmüddətli yaddaşda isə illərlə, hətta ömrümüzün sonuna kimi qala bilər. Bəs hansı məlumatlar uzun müddətli yaddaşda saxlanılır? Öncə bütün duyğu sistemimiz vasitəsilə tanıyıb öyrəndiyimiz obyektlər, səslər, qoxu, dad və s., ikincisi isə məşq edərək və təcrübədən keçirərək öyrəndiklərimiz (məsələn: yazı yazmaq, velosipedə minmək, rəsm çəkmək və s.). Bu baxımdan, dərslər materialını tələbələrin emosional yaddaşındakı şəxsi təcrübə və hadisələrlə əlaqələndirmək, onların duyğu üzvlərini hərəkətə keçirmək öyrənmə və qavrama prosesini daha effektiv edə bilər. Silviaya (2017) görə, emosiyalar öyrənmə prosesinə təsir edən mühüm faktorlardan biridir. Qorxu və gərginlik isə xarici dildə öyrənmək də daxil olmaqla tələbələrin akademik fəaliyyətində stress və təşviş yaradacaqdır. Bu, eyni zamanda öyrənilən materialların assimilyasiyasına mənfi təsir edəcəkdir.

Alimlər neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın (NLP) özünükəşf üçün mühüm vasitə olduğunu və tələbələrdə müsbət psixoloji dəyişikliklərə səbəb olduğunu vurğulayıb (Kong, 2012; Kodaz & Turan, 2016). Bu məqsədlə NLP-nin imkanlarından faydalanmaq mümkündür ki, bu, dilə müasir yanaşmalardan biri hesab olunur. Belə ki, NLP tələbənin dil öyrənmək qabiliyyətini artırmaq, tələbənin dərslə münasibəti və motivasiyasını optimallaşdırmaq, tələbələrdə özünəinamı artırmaq, onların şəxsi inkişafına təkan vermək və həyata baxışını dəyişdirməsinə köməyi irəli sürür. Bu məqamda NLP tələbələrini motivasiya edən amillərin və öyrənmə prosesindəki əsas məqsədlərin müəyyən edilməsini əsas tutur (Sharif & Aziz, 2015). Radislav Millrood (2004) NLP-nin imkanlarından istifadənin tələbə müvəffəqiyyətinə şərait yaradacağını qeyd edib. Öyrənmə və öyrətmə prosesində NLP yanaşmasından istifadə aşağıdakı meyarlarla xarakterizə oluna bilər (Dilts, 2014; Churches & Terry, 2007; Cullen, 2015; Ready & Burton, 2010; Revell & Nomran, 1999):

- Öyrənmə digərlərinin təsiri ilə deyil, şəxsin özünün müəyyən etdiyi məqsədlərə uyğun və maraqlı formada baş verdikdə səmərəli ola bilər.

- Öyrənmə, yaxud öyrətmə üçün üsullar çoxdur. Tələbələrin ehtiyacları, xarakterləri fərqləndiyi üçün vahid metodun tətbiqindənə, fərqli metodlardan istifadə səmərəli ola bilər.

- İnsanlar dünyanı necə görür və təqdim edirsə, ona uyğun da davranırlar.

- VAK (*visual, audial, kinesthetic*) modeli ilə tanışlıq tədris prosesi üçün vacib hesab edilir.

- Şəxsin neyropsixi vəziyyəti və özünə inamı öyrənmə bacarığına güclü təsir edir. Bu inamın dəyişməsi də mümkündür. Bu dəyişiklik şüurlu və şüuraltı səviyyədə verbal və qeyri-verbal kanallar vasitəsilə müəllim-tələbə ünsiyyəti sayəsində gerçəkləşə bilər.

- Müəllimin ünsiyyəti və davranışı öyrənmələrin həm keçiləcək mövzunu anlamasına, həm də dünya və öyrənmə prosesi barəsindəki inamına təsir edir. Müəllim-tələbə ünsiyyəti də öyrənmə prosesi kimi şüuraltı formada baş verə bilər. Bu, tələbələrin emosional ehtiyaclarının nəzərə alınması, onların özünə inamının artırılması, stresssiz mühitin yaradılması və s. ilə izah edilə bilər.

- Şəxsi təcrübə, insan fəaliyyəti həyatın aşağıdakı mərhələ və səviyyələrində reallaşır və bunlar bir-birinə təsir edir:

- İdentifikasiya
- Dəyər və inamlar
- Qabiliyyət və bacarıqlar
- Davranış
- Ətraf mühit
- Cəmiyyət

Yuxarıda qeyd edilən neyro-məntiq səviyyələrinin tələbələrin öyrənmə prosesini dəstəklədiyindən əmin olmaq lazımdır (Revell & Norman, 1997):

- Tələblər özlərini səriştəli və müstəqil dil daşıyıcı kimi hiss edirmi?
- Tələbələrin özünə inamı varmı?
- Onlar öyrənmə prosesinin həqiqətən əhəmiyyət kəsb etdiyini qavraya bilirmi?
- Tələbələrin müstəqil öyrənmə üçün bacarıqları inkişaf edirmi?

- Sınıf davranışı və çalışmalar uyğun və faydalıdır?

- Mühit öyrənmə prosesi üçün əlverişlidir?

SORĞU NƏTİCƏLƏRİNİN ANALİZİ

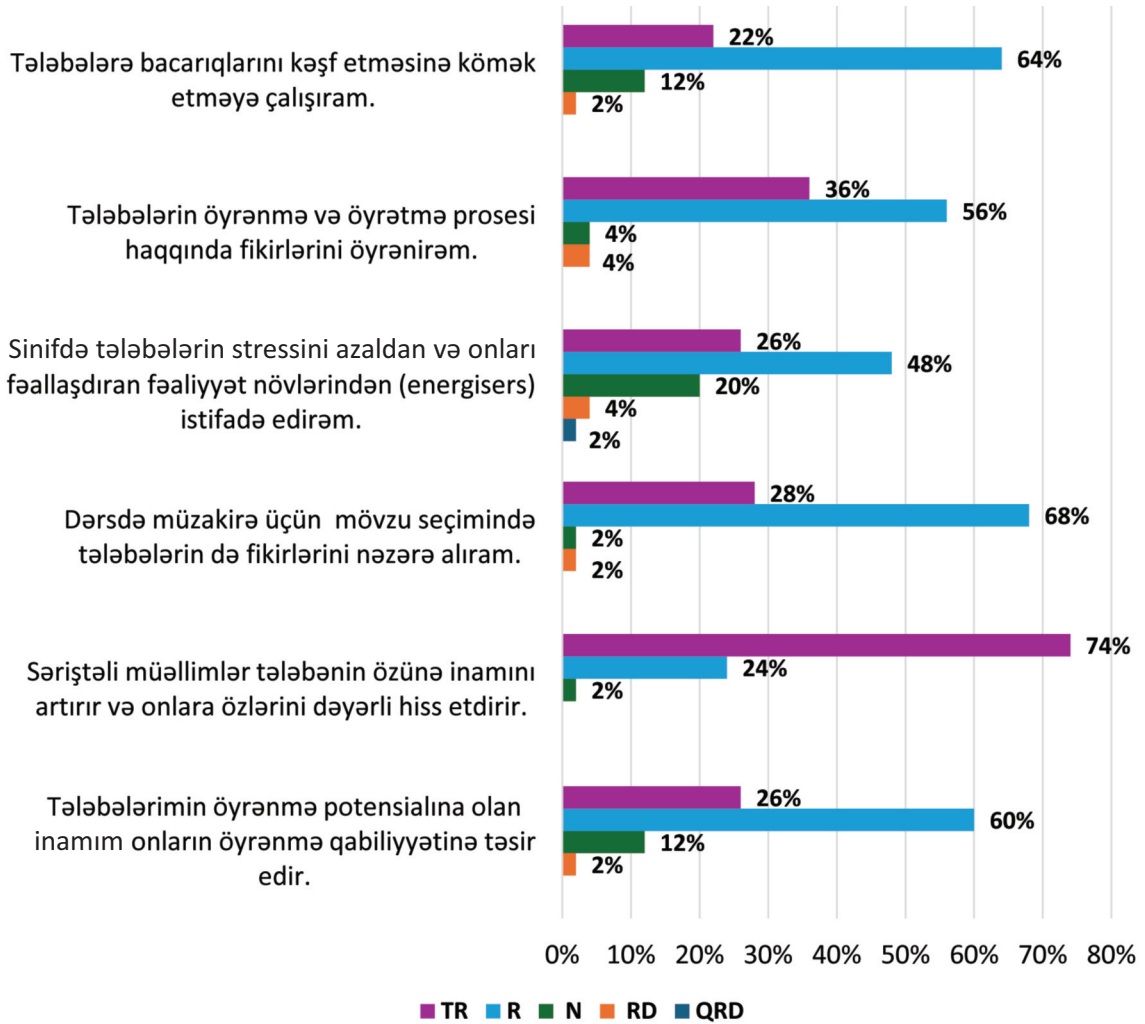
İngilis dili dərslərinin neyro-linqvistik aspektlər nəzər alınmaqla təşkili məsələsinin öyrənilməsi məqsədilə Xəzər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti və Qərb Universitetində ingilis dili tədris edən müəllim heyəti arasında sorğu keçirilib. Sorğu 20 sualdan ibarət olmaqla müəllim-tələbə münasibəti, dil dərslərindəki sinif atmosferi, müəllimin dərslərindəki prosesinə yanaşması, aşağı kurs tələbələri ilə tədris prosesi, dil üzrə müxtəlif bacarıqların tətbiqində istifadə edilən və beynin işləmə mexanizmini dəstəkləyən fəaliyyət növlərindən istifadə kimi mövzuları əhatə edib.

Cədvəl 1 Demografik məlumat

Cinsiyət	Say
Qadın	49
Kişi	1
İş təcrübəsi	
1-5 il arası	10
6-10 il arası	13
10-ildən çox	27
Ümumi	50

Likert şkalasından istifadə edilən 14 sualda seçimlər QRD-qətiyyən razı deyiləm (1), RD-razı deyiləm (2), N – neytral (3), R – razıyam (4), TR – tam razıyam (5) olaraq müəyyən edilmişdir. 50 respondentin cavabları təhlil olunduqdan sonra müvafiq təhlillər aparılıb.

Diaqram 1 Sinfin idarə olunması, tələbələrlə münasibət

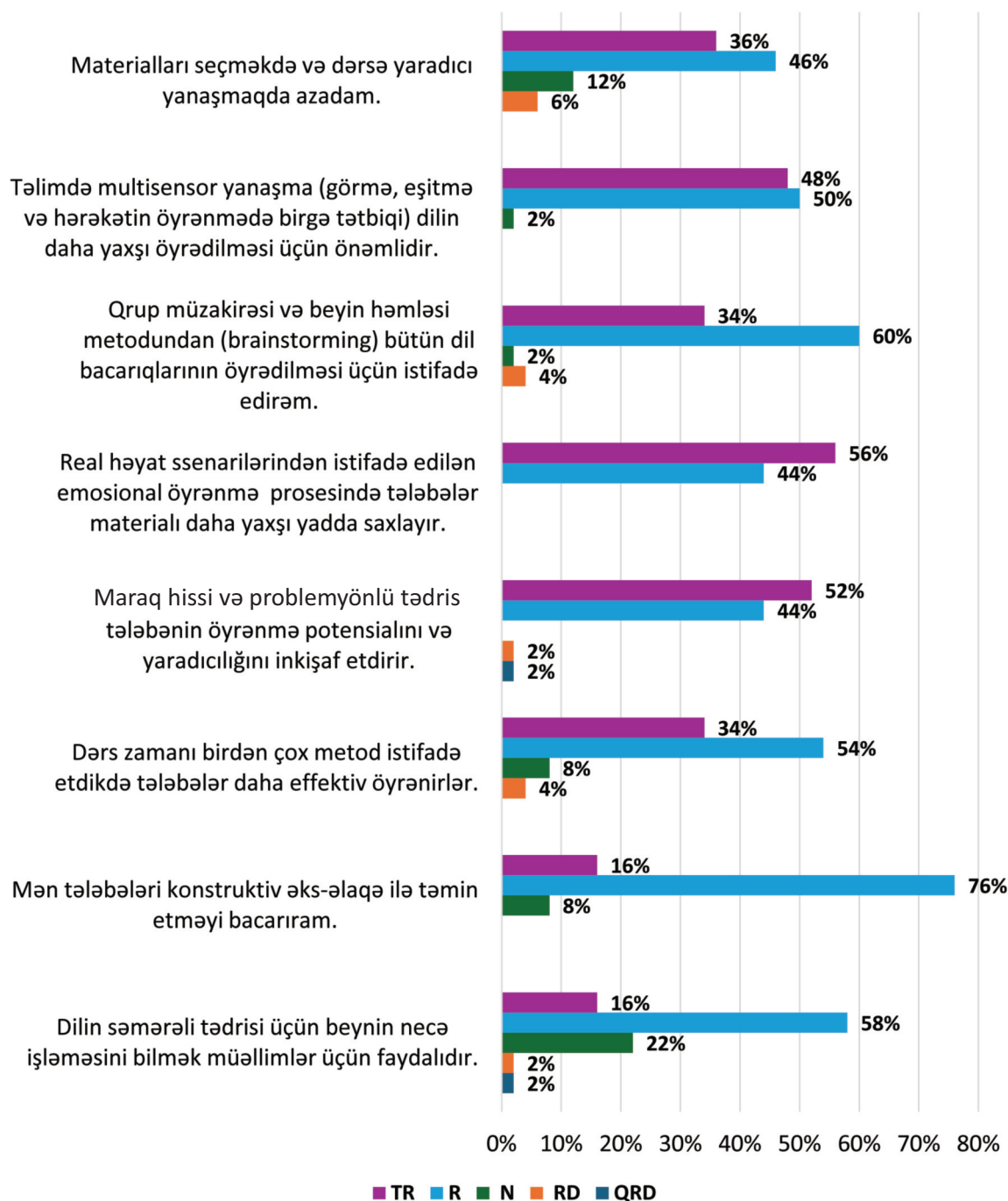

Müəllimlərin tələblərlə münasibətdə, sinfin idarəsində NLP-dən istifadə dərəcəsini müəyyən etmək və bu məsələdə mövqeyini öyrənmək məqsədilə onlara Diaqram 1-də göstərilən suallar verilib. Cavablara əsasən demək olar ki, müəllimlərin əksəriyyəti dərsin təşkilində psixoloji məqamlara diqqət etməyin vacib olduğunu hesab edib və ən yüksək faiz göstəricisi müəllim səriştəsi ilə bağlı sualda qeydə alınıb. Belə ki, müəllim səriştəsində tələbələrin özünə inamının artırılmasını tam razıyam və razıyam cavabları ilə birlikdə təhsilverənlərin 98 faizi vacib xüsusiyyət kimi qeyd edib. Həmçinin müəllimlərin 96 faizinin tələbələrin mövzunun

müzakirəsi zamanı ehtiyaclarını, fikirlərini nəzərə aldığı, 92 faizinin isə öyrənmə və öyrətmə prosesi haqqında tələbələrin fikirlərini öyrəndiyi məlum olub.

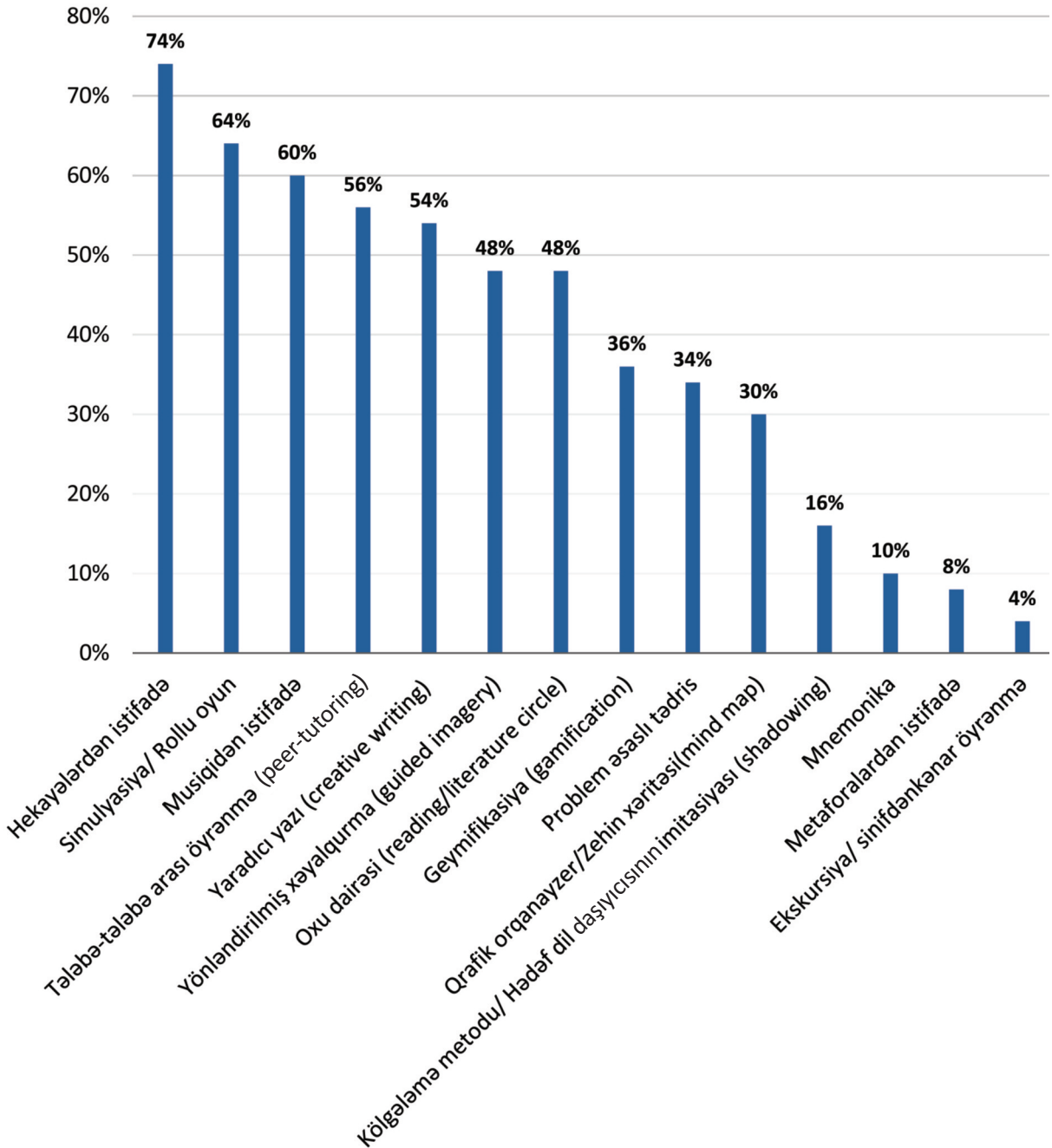
Diaqram 2 isə müəllimlərin öyrətmə prosesinə yanaşması, istifadə etdikləri NLP prinsiplərini göstərir. Nəticələrin təhlilində maraqlı və önəmli məqam odur ki, bütün müəllimlər real hadisələrə və təcrübəyə əsaslanan emosional öyrənmə prosesinin qavrama prosesini sürətləndirdiyini ifadə edib. Bununla yanaşı, müəllimlərin əksəriyyəti (98%) multisensor yanaşmanı tətbiq edərək fərqli öyrənmə tərzlərinə müraciət etməyi önəmli hesab edir.

Diaqram 2 Öyrətmə prosesinə yanaşma

Respondentlərin 96 faizi xarici dilin tədrisi zamanı tələbələri düşündürən və maraq hissi oyadan öyrətmə strategiyalarından istifadənin tələbənin öyrənmə qabiliyyətini artırmasını qeyd edib. Maraq hissi daxili motivasiyadan

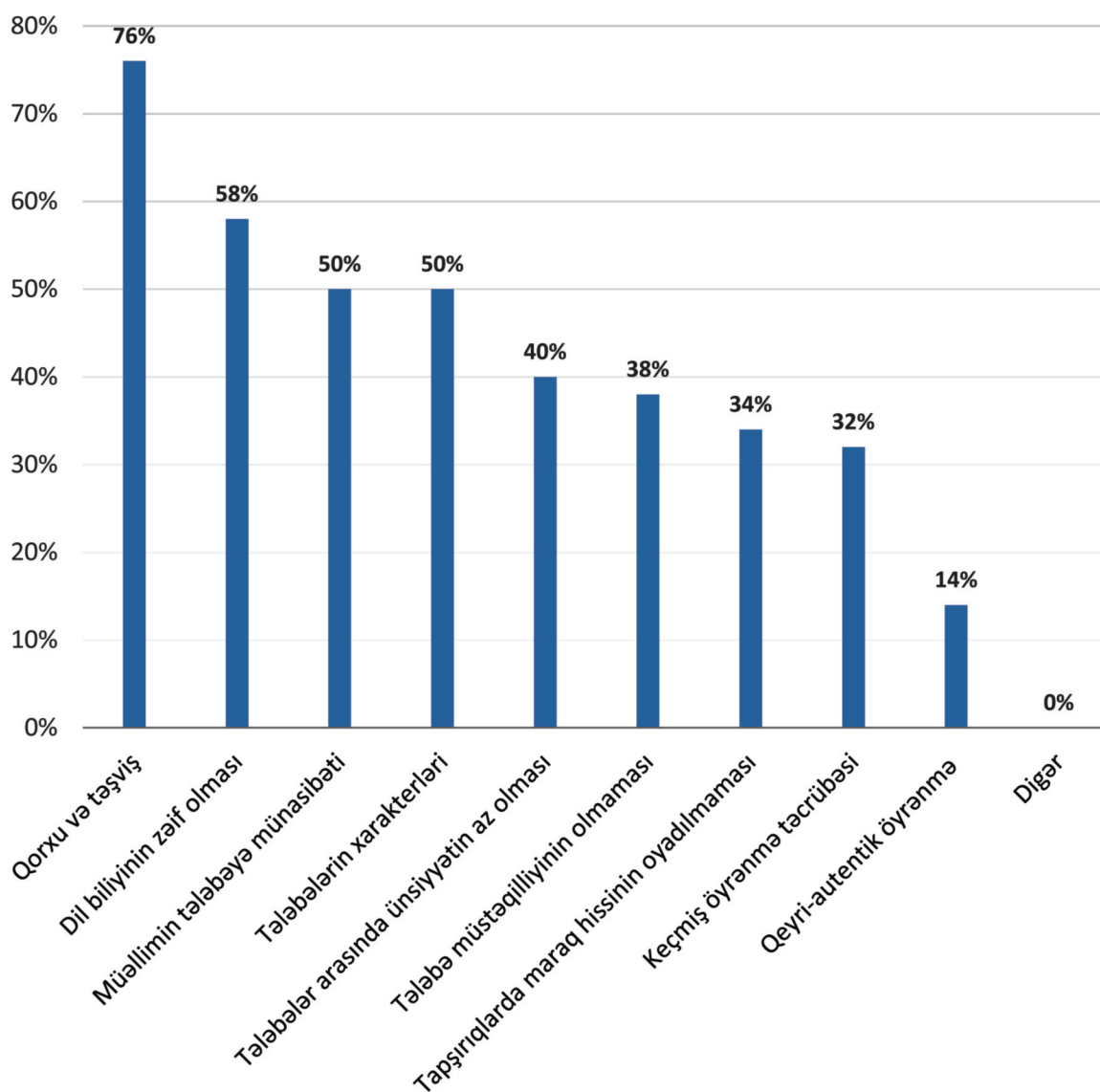
irəli gəlir və tələbənin yazması, oxuması, yaxud danışması üçün motiv yaratmağı nəzərdə tutur. Bununla yanaşı qrup müzakirəsinin (94%), yanaşmada dəyişkənlik edərək dərsdə fərqli metodlardan istifadənin (88%) effektiv olduğu

Diaqram 3 Aşağı kurs tələbələri ilə dərslər prosesində effektiv sayılan öyrətmə strategiyaları

da qeyd edilib. Konstruktiv əks-əlaqə (feedback) NLP-də düşüncə və davranışın idarəsi üçün mühüm rol oynadığından müəllimlərin bu barədə fikirləri də öyrənilib və respondentlərin 92 faizi tələbələri konstruktiv əks-əlaqə ilə təmin etdiyini söyləyib. Təhsilverənlərin 82

faizi öyrətmə prosesində sərbəstliyinin olduğunu vurğulasa da, 18 faizi bu fikirlə razılaşmayıb.

Sorğuda aşağı kurs tələbələri ilə dərslər prosesində müxtəlif dil bacarıqlarının öyrədilməsində istifadə edilən öyrətmə strategiyaları barədə verilən suala cavablar Diaqram 3-də öz

Diaqram 4 Xarici dil dərində tələbələrin ünsiyyətinə mənfi təsir edən amillər

əksini tapıb. Faiz göstəricilərinə nəzər saldıqda müəllimlərin əksəriyyəti hekayələrdən (74%), simulyasiyadan (64%), musiqidən (60%), tələbə-tələbə arası öyrənmə (56%) və yaradıcı yazıdan (54%) istifadəni effektiv hesab edir. Bundan başqa, yönləndirilmiş xəyalqurma və oxu dairəsi də, demək olar, müəllimlərin yarısının (48%) üstün tutduğu strategiyalar arasındadır.

Xarici dildə kommunikasiyanın dilin öyrənilməsində əsas məqsəd olduğunu nəzərə alaraq müəllimlərdən tədris prosesində tələbələrin

ünsiyyətinə mənfi təsir edən amillər soruşulub. Diaqram 4-dəki cavablara əsasən qorxu və təşviş (76%) ən təsiredici amil kimi müəyyən edilib. Dil biliyinin zəif olması (58%) isə ikinci sırada yer alıb. Bu nəticə ünsiyyətdə psixoloji faktorların linqvistik amildən daha çox rol oynadığını göstərir. Nəticələrə baxdıqda digər psixoloji amillər sırasında müəllimin tələbəyə münasibəti, tələbələrin xarakterləri, tələbələr arasında ünsiyyətin olmaması, tələbə müstəqilliyinin olmaması və s. qeyd olunur.

Sorğuda müəllimlərdən soruşulan açıq sualların cavabları aşağıda təsvir edilir. Cədvəl 2-dən aydın olduğu kimi, müəllimlər ən çox tələbələri danışmağa sövq edə bilməkdə çətinlik çəkdiyini qeyd edib. Bu çətinliyi xarici dil dərslərində qorxu və stresslə əlaqələndirmək olar. Çünki Diaqram 4-də görüldüyü kimi, müəllimlər qorxu və təşvişi ünsiyyətə ən çox mənfi təsir edən amil kimi qeyd edib. Onlar fərqli dil səviyyəsindəki tələbələrin olduğu sınıfdə dərs keçməyi ikinci ən çətin məqam olaraq vurğulayıblar.

Tələbələrin diqqəti yayındıqda müəllimlərin istifadə etdiyi üsullar arasında maraqlı fikirlər səslənib. Qeyd olunan üsulları analiz etdikdə məlum olur ki, bu üsullar qrup işini, müzakirəni, rəqabət hissini, yanaşmada dəyişkənliyi və multisensor yanaşmanı dəstəkləyir. Bu da NLP texnikalarının dil tədrisində effektiv olmasını bir daha sübut edir.

NƏTİCƏ

Gəlinən nəticələrdən biri budur ki, xarici dil bacarıqlarının inkişafı məqsədilə materiallar, yaxud fəaliyyət növləri hazırlanarkən multisensor yanaşmanın tətbiqi və tələbənin tapşırıqları yerinə yetirməsindəki motivasiyasının nəzərə alınması və təmin edilməsi dilin effektiv tədrisinə səbəb ola bilər. Həmçinin tələbələri düşündürməyə vadar edən, yaradıcılığa həvəsləndirməyə imkan verən dərs metodları və praktiki tapşırıqlardan istifadə də səmərəliliyi artırır. Aparılan tədqiqat nəticəsində birinci kurslarda xarici dil tədrisində şifahi kommunikasiyanın təşviqinin çətin olması aşkarlanıb. Burada əsas amil kimi qorxu və stress müəyyən edilib. Bu isə müəllim-tələbə münasibətinin, sınıf atmosferinin yaxşılaşdırılmasının, tələbənin özünə inamının artırılmasının zəruri olduğunu göstərir. Bu baxımdan NLP prinsiplərindən

Cədvəl 2 Açıq suallara cavablar

Sual	Cavablar və işlənmə sayı
<i>Xarici dilin tədrisi prosesində sizin üçün çətinlik doğuran məqamlar hansılardır?</i>	<p>Tələbələrin fikirlərini ifadə edərkən inamsız davranması (11)</p> <p>Tələbələrin dil səviyyələrinin fərqli olduğu sınıfdə dərs keçmək (5)</p> <p>Dil biliyinin zəif olması (3)</p> <p>Tələbələrin özünə inamının olmaması (2)</p> <p>İkili, yaxud qrup işində iştirakda istəksizlik (2)</p> <p>Yazını öyrətməkdə çətinlik (1)</p> <p>Ümumi təhsil səviyyəsi üzrə hazırlığın zəif olması (1)</p>
<i>Tələbələrin diqqəti yayındıqda istifadə etdiyiniz üsullar nələrdir?</i>	<p>Müxtəlif oyunlar təşkil etmək (7)</p> <p>Tələbələri mövzu ətrafında müzakirə aparmağa həvəsləndirmək (5)</p> <p>Simulyasiya/rollu-oynalar təşkil etmək (4)</p> <p>Qısa videolar izləmək (2)</p> <p>Fərqli tapşırıqlar vermək, rəqabət mühiti yaratmaq və həmişəkindən fərqli yerlərdə oturtmaq (1)</p> <p>Suallar vermək, səs tonunda dəyişiklik etmək, yaxud səssiz qalaraq diqqəti çəkmək (1)</p> <p>Tələbələrlə birlikdə musiqi dinləmək (1)</p> <p>Zinqirovdan istifadə ilə, yaxud əl çalaraq diqqəti çəkmək (1)</p> <p>Dərsi interaktiv saxlamaq, həmçinin qısa izahlar vermək (1)</p>

istifadə müəllimlərin reflektiv düşünmə bacarığını artırma, tələbələrin öz ehtiyac və bacarıqlarını müəyyənləşdirməsinə kömək edə bilər. Bu iş öz növbəsində dil bacarıqlarının inkişafı üçün stressiz və əlverişli mühit yaratmağa kömək edə bilər.

Rayçı: p.ü.f.d. Əli Səfiyev

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Bandler, R., & Grinder, J. (1977). *Frogs into PRINCES*. Red., 194 p.
- 2 Bednarikova, M. (2013). *Introduction to Cognitive Linguistics* (1st ed.). Trnava University, 86 p.
- 3 Chomsky, N. (2011). *The Essential Chomsky*. New Press/ORIM, 528 p.
- 4 Churches, R., & Terry, R. (2007). *NLP for Teachers: How to be a highly effective teacher*. Crown House Publishing, 240 p.
- 5 Cullen, B., Deacon, B., Backwell, B., Mulvey, S., Roth, I. (2015). *Explorations in NLP & Language teaching*. Standing in Spirit Publications, Japan, 118 p.
- 6 Di Carlo, S. (2017). Understanding cognitive language learning strategies. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 6(2), 114-126. <https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v6n.2p.114>
- 7 Dilts, R. (2014). *Logical level alignment. NLP Comprehensive*. <http://www.nlpu.com/Articles/LevelsAlignment.htm>
- 8 Ellis, R., Loewen, S., Elder, C., Reinders, H., Erlam, R., Philp, J. (2009). *Implicit and explicit knowledge in second language learning, testing and teaching* (Vol. 42). Multilingual Matters, 391 p.
- 9 Hoffman, P., & Ralph, M.A.L. (2013). Shapes, scents and sounds: quantifying the full multi-sensory basis of conceptual knowledge. *Neuropsychologia*, 51(1), 14-25. doi: 10.1016/j.neuropsychologia.2012.11.009.
- 10 Kodaz, K., & Turan, G. (2016). The effect of NLP education on the teaching profession in Turkey. *International Journal of Educational Sciences*, 15(1-2), 120-125. <https://doi.org/10.1080/09751122.2016.11890520>
- 11 Kong, E. (2012). The Potential of Neuro-Linguistic Programming in Human Capital Development. *Electronic Journal of Knowledge Management*, 10(2), 131-141. <https://academic-publishing.org/index.php/ejkm/article/view/957>
- 12 Kumar, R.U., & Patki, L.S. (2022). Multi-sensory approach as an effective technique to teach English at tertiary level. *International Journal of Educational Science and Research (IJESR)*, 12(2), 55-62. <https://www.researchgate.net/publication/371790260>
- 13 Millrood, R. (2004). The role of NLP in teachers' classroom discourse. *ELT Journal*, 58(1), 28-37. <https://doi.org/10.1093/elt/58.1.28>
- 14 Ready, R., & Burton, K. (2010). *Neuro-Linguistic Programming for Dummies (2nd ed.)*. John Wiley & Sons Ltd, England, 416 p.
- 15 Revell, J., & Norman, S. (1997). *In your hands: NLP in ELT*. Saffire Press, 144 p.
- 16 Revell, J., & Norman, S. (1999). *Handing over: NLP-Based Activities for Language Learning*. Saffire Press, England, 144 p.
- 17 Safiyev, A., and Karimov, F. (2023). *Methods of teaching English in Azerbaijan (2nd ed.)*. Azerbaijan University of Languages.
- 18 Sharif, S., & Aziz, E.A. (2015). Application of neuro-linguistic programming techniques to enhance the motivation of at-risk student. *IJAEDU-International E-Journal of Advances in Education*, 1(1), 42-48. <http://ijaedu.ocerintjournals.org/tr/download/article-file/89348>
- 19 Silvia, P.J. (2017). Curiosity. In: O'Keefe, P., Harackiewicz, J. (eds) *The Science of Interest*. Springer, Cham, pp. 97-107. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55509-6_5

- ²⁰ Sprouse, J., and Lau, E.F. (2013). "Syntax and the brain", in *The Cambridge Handbook of Generative Syntax*, ed. M. Den Dikken. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 971–1005.
- ²¹ Thornbury, S. (2001). The unbearable lightness of EFL. *ELT Journal* 55(4), 391–396. <https://doi.org/10.1093/elt/55.4.391>
- ²² Tosey, P., & Mathison, J. (2003, September). Neuro-linguistic programming: Its potential for learning and teaching in formal education. In *European Conference on Educational Research, University of Hamburg* (pp. 17-20). https://www.academia.edu/34002951/Neuro_linguistic_programming_Its_potential_for_learning_and_teaching_in_formal_education
- ²³ Tosey, P., Mathison, J., & Michelli, D. (2005). Mapping Transformative Learning: the potential of neuro-linguistic programming, *Journal of Transformative Education*, 3(2), 140 – 167. <https://doi.org/10.1177/1541344604270233>
- ²⁴ Ullman, M.T. (2020). The declarative/procedural model: A neurobiologically motivated theory of first and second language. In *Theories in second language acquisition* (pp. 128-161). Routledge.
- ²⁵ Yule, G. (2022). *The study of language*. Cambridge University Press.
- ²⁶ Yusuf, N.H. (2020). Lexical Phrases: An Essential Brain-Adaptive Requisite for Second Language Acquisition. *Int J Linguist*, 12(3), 153–71. <https://doi.org/10.5296/ijl.v12i3.17260>
- ²⁷ Zhang, M. (2018). Application of brain neuroscience in the discussion of multimedia English teaching Mode. *Interdiscip J Neurosci Quantum Phys*, 16(5), 606–10. DOI:10.14704/NQ.2018.16.5.1400

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MÜASİR İQTİSADİYYATIN TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUN KADRLARIN HAZIRLANMASI ÜZRƏ DÖVLƏT SİFARİŞİ MEXANİZMİNİN FƏALİYYƏTİNƏ İNTEQRASIYA YANAŞMASI

NİGAR MURADOVA

Pedaqoqika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
E-mail: rita-nigar@mail.ru
<https://orcid.org/00000-003-1742-7847>

Məqaləyə istinad:

Muradova N. (2024). Ali təhsil sistemində müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun kadrların hazırlanması üzrə dövlət sifarişi mexanizminin fəaliyyətinə inteqrasiya yanaşması. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 73-89

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.073

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 23.02.2024

Qəbul edilib: 02.04.2024

ANNOTASIYA

Məqalədə müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq ali təhsil sistemində kadr hazırlığı üzrə dövlət sifarişi mexanizmi ilə bağlı bəzi nəzəri və metodoloji məsələlər nəzərdən keçirilir. Yerli ali təhsil sistemində kadr hazırlığı üzrə dövlət sifarişi mexanizminin yaradılmasında Avropa ali məktəblərinin bəzi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış inteqrasiya yanaşması və işgüzar idarəetmə üslubu prinsiplərindən istifadə olunur. Yüksək keyfiyyətli və dünya səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanması məqsədi ilə xarici ölkələrlə tərəfdaşlıq etmək, ölkə daxilində və xaricdəki universitetlər arasında əməkdaşlıq üçün beynəlxalq şəraitə malik inteqrasiya məkanını yaratmaqla bağlı təxmini modellər göstərilir. Əmək bazarının innovativ tələblərinə uyğun olaraq işgötürənlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün kadrların hazırlanması məqsədilə ali məktəblərin müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqəsini yenidən yaratmağa imkan verən modellər də təqdim olunur.

Açar sözləri: Kadr hazırlığı, dövlət sifarişi, inteqrasiya yanaşması, qarşılıqlı əlaqə, müasir iqtisadiyyat.

ИНТЕГРАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАКАЗА НА ПОДГОТОВКУ КАДРОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В СООТВЕТСТВИЕ С ТРЕБОВАНИЯМИ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

НИГЯР МУРАДОВА

Доктор философии по педагогике, доцент, ведущий научный сотрудник отдела теории и истории образования Института образования Азербайджанской Республики.

E-mail: rita-nigar@mail.ru

<https://orcid.org/00000-003-1742-7847>

Цитировать статью:

Мурадова Н. (2024).

Интеграционный подход к формированию механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования в соответствии с требованиями современной экономики.

Азербайджанская школа.

№ 2 (707), стр. 73-89

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.073

Статья поступила в редакцию:

23.02.2024

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются некоторые теоретические и методологические вопросы формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования с учетом требований современной экономики. Используются интеграционный подход и принципы делового стиля управления, посредством которых в целом создают механизм государственного заказа на подготовку кадров в системе отечественного высшего образования в сочетании с некоторыми особенностями европейской системой высших школ. Показаны приблизительные модели, воссоздающие интеграционное пространство с международными условиями сотрудничества между вузами внутри страны и за ее пределами, находясь в партнерских отношениях с зарубежными странами с целью высококачественной подготовки специалистов мирового уровня. А также представлены модели, воспроизводящие взаимодействие высших учебных заведений с предприятиями в целях подготовки кадров потребностям работодателей в соответствии с инновационными требованиями рынка труда.

Ключевые слова: Подготовка кадров, государственный заказ, интеграционный подход, принципы, модель, высшее образование, предприятия, взаимодействие, современная экономика.

INTEGRATION APPROACH TO THE FORMATION OF A STATE ORDER MECHANISM FOR PERSONNEL TRAINING IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF MODERN ECONOMY

NIGAR MURADOVA

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Leading Academic Researcher of the Department of Theory and History of Education, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. E-mail: rita-nigar@mail.ru
<https://orcid.org/00000-003-1742-7847>

To cite this article:

Muradova N. (2024). Integration approach to the formation of a state order mechanism for personnel training in the higher education system in accordance with the requirements of modern economy. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 73-89

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.073

Article history

Received: 23.02.2024

Accepted: 02.04.2024

ABSTRACT

The article examines some theoretical and methodological issues related to the state order mechanism for personnel training in the higher education system in line with the requirements of the modern economy. The principles of the integration approach and efficient management style adapted to some features of European higher education institutions are used in the creation of the mechanism of the state order for personnel training in the national higher education system. The estimated models related to creating an international environment for cooperation between national and foreign universities and aiming to collaborate with foreign countries for the training of high-quality and globally competitive specialists, are presented. The models that allow for the re-establishment of mutual relations between higher education institutions and employers to meet the needs of employers in line with the innovative requirements of the labor market for the training of personnel are also presented.

Keywords: Personnel training, state order, integration approach, interaction, modern economy.

ВВЕДЕНИЕ

*«Азербайджан сумел превратить
«черное золото» в человеческий
капитал».*

Ильхам Алиев

В современных условиях роль образования в формировании человеческого капитала, обладающего высоким интеллектом обрела особую актуальность, стала залогом успеха развития современной экономики и поэтому под общим пониманием роли образования в экономическом росте страны является теория человеческого капитала. Безусловно, единицу человеческого капитала представляет компетентный специалист с инновационными знаниями и способностями, в связи с чем в настоящее время отечественное высшее образование выполняет задачу в рыночных условиях, где знания переходят в основной капитал студента-выпускника. Следовательно, модернизация высшего образования Азербайджана в сфере подготовки кадров создает целенаправленный механизм устойчивого развития и его соответствия вызовам XXI века. Организация Объединенных Наций (ООН) объявила XXI век «Веком образования». Интеграционная модель ООН обеспечивает студентов возможностью воспроизводить работу органов этой Организации, выступать в роли официальных представителей стран-членов ООН, выражать официальную позицию представляемой ими страны посредством ролевых игр через научные конференции. В 2011 году согласно данным ООН в рейтинге «Индекс человеческого развития» Азербайджан занимает 76-ое место среди всех 187 стран мира, по глобальной конкурентоспособности находится на 39-ом месте среди 148 государств и на 1-ом – среди стран СНГ¹. В соответствии с методикой пионерного проекта Кембриджа определено общее состояние Азербайджана по 17-ти целям устойчивого

развития (ЦУР), где Азербайджан по рейтингу получил 50 место и оценку 73,5.

Азербайджан твердо стоит на пути к созданию современной базы экономического развития и для этого он внедряет в высшее образование инновационную систему государственного управления международного уровня в сфере подготовки кадров с целью повышения качества управления в этой сфере. Следовательно, вопрос формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования как один из ключевых направлений развития современной экономики Азербайджана является главным приоритетом его государственной политики. Об этом свидетельствуют государственные документы, в которых отображаются указы, утвержденные Президентом Азербайджанской Республики, например, некоторые из них: в 2008 году – распоряжение о некоторых мерах, связанных с интеграцией отечественных высших учебных заведений в европейское образовательное пространство; в 2010 году – распоряжение о внедрении нового механизма финансирования в высших учебных заведениях, основанного на принципе подушевого финансирования; в 2015 году – документ «Государственные стратегии развития образования в Азербайджанской Республике» предусматривал план действий, связанный с реализацией вопроса формирования государственного заказа на подготовку кадров в высших школах. Согласно этим и другим государственным документам в сфере формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования ректоры отечественных вузов акцентировали особое внимание на следующие задачи, поставленные Президентом Азербайджана перед высшими учебными заведениями:

- основная деятельность системы образования Азербайджана должна быть полностью связана с индустриально-экономическим развитием страны;

¹ <http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2011/dekabr/223457.htm>

- подготовка специалистов должна идти в ногу с требованиями Четвертой промышленной революции, цифровизации, важно подготовка конкурентоспособных кадров по востребованным направлениям, новым специальностям современной эпохи;
- проанализировать будущие потребности в различных сферах профессиональной деятельности.

С учетом важности вышеуказанных задач в Азербайджане предъявляются целевые требования к развитию делового стиля управления высшими учебными заведениями, их структуре, уровню и качеству подготовки кадров, в связи с чем Министерством науки и образования Азербайджанской Республики проведены реформы в системе высшего образования, созданы новые государственные программы на 2023-2024 годы в целях обеспечения соответствия инновациям высшего образования мирового уровня.

Все это в целом делает исследуемый вопрос актуальным и находится он в центре общественно-государственного внимания как важный фактор, влияющий на развитие современной экономики Азербайджана.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Подготовка кадрового ресурса, востребованного со стороны нынешней экономики Азербайджана, является первостепенным вопросом государства, приобретающим особую значимость на этапе выработки стратегических задач научно-технологического развития в условиях новых реалий и вызовов в сфере подготовки кадров для современного рынка труда. В связи с этим в Азербайджане важно обратить внимание на разграничение таких понятий, как «востребованные», «перспективные, новые» профессии, на основе которых дается классификация профессий: новые, трансформирующие, исчезающие. Главной причиной исчезновения профессий является появление автоматизации и цифровизации в образовании. Многие профессии аннулируются из-за роботизации, так как работы, которые выполняются вручную, мо-

гут быть роботизированы и, которые как новые профессии будут востребованы в будущем после 2025 года. Все эти и другие причины формируют главную причину проблемы интеграции отечественного высшего образования в мировую научно-образовательную систему для достижения международного уровня подготовки специалистов. Безусловно, данная проблема объясняется следующими противоречиями:

- между появлением специальностей современных технологий (цифровизация, робототехника) и отсутствием наличия кадровых ресурсов инновационного рынка труда;

- между потребностью нового рынка труда в квалифицированных кадрах и отсутствием достаточной готовностью высшего образования удовлетворить запросы современной экономики;

- между необходимостью подготовки кадров, востребованных современным рынком труда, и отсутствием научно-методической базы (образовательных программ по специальностям) для их обучения и недостаточностью профессорско-преподавательского состава в высших школах для подготовки конкурентоспособных специалистов.

Вышеуказанные противоречия аргументируют, в первую очередь, учитывая две не маловажных факторов: 1) прогнозов спроса и предложений на специалистов инновационного рынка труда; 2) прогнозов количества абитуриентов с образовательными услугами. Потому что, с учетом структуры мировой модели тройной спирали, главными фигурами которой являются государство, университеты и частный бизнес, взаимодействующие между собой путем обмена финансовыми, материальными, интеллектуальными ресурсами в сфере подготовки кадров особо значимы университеты, так как они являются важными учреждениями в этой сфере. Следовательно, главная идея данной модели основана на интеграционном подходе к подготовке специалистов по критериям мирового уровня, чтобы обеспечить

успешное развитие современной экономики страны.

Таким образом, постановка проблемы исследуемого вопроса в рамках данной статьи рассматривается как предмет научного познания, целью которого является складывание исследовательского взгляда на формирование механизма государственного заказа в сфере подготовки кадров в системе отечественного высшего образования в сочетании с европейской системой высших школ на основе интеграционного подхода и принципов делового стиля управления высшими учебными заведениями в вопросе повышения качества подготовки и переподготовки кадров международного уровня в современных условиях рынка труда.

АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ

Анализируя некоторые ранее исследованные вопросы рассматриваемой проблемы, невозможно игнорировать следующий факт, что большинство людей с высшим образованием в силу различных экономических причин меняют свою профессию и поступают в среднее специальное учебное заведение. В этом отношении азербайджанские и российские ученые К.О. Шамашева, Л.В. Каширская, А.А. Ситнов и другие изыскатели провели совместное исследование, результаты которого показали следующее: путем сравнения данных по прогнозированию востребованных и невостребованных профессий на 2018-2028 годы было обнаружено, что еще в 2018 году в Азербайджане с самой высокой зарплатой считалась профессия инженер-геолог. Нужно подчеркнуть, что эта профессия и сегодня находится на первом месте в востребованном списке, так как профессия инженера во все времена независимо от общественно-политического строя всегда стояла на престижном месте среди производительных сил в каждой стране. В итоге исследования был сформулирован вывод о

том, что «по прогнозам Оксфордского университета, в ближайшие 20 лет не станет многих привычных для людей профессий. Хотя, «...на сегодняшний день высшие учебные заведения Азербайджана все еще осуществляют подготовку кадров по невостребованным специальностям. В настоящее время спрос абитуриентов на такие перспективные специальности, как информационные технологии (ИТ), компьютерная инженерия, геологическая разведка, экология низок. Наблюдается слабый интерес к таким специальностям, как экология и ИТ, а к таким, как микро фермерское хозяйство и генная инженерия, отсутствует вообще. В корне всех проблем лежит неспособность азербайджанских университетов, в особенности частных вузов, адаптироваться к требованиям сегодняшнего дня. В результате этого в настоящее время тысячи правозащитников, фармацевтов, санитаров, экономистов и работников транспорта сидят без работы или же работают не по специальности...» (Каширская, и др. 2018). По отношению к вышеуказанному факту отметим, что для разрешения проблемы в Республике своевременно были проведены разнообразные образовательные реформы в системе высшего образования.

Например, в современных условиях с учетом обновления механизма государственного заказа на подготовку кадров и данных по прогнозам спроса на специалистов инновационного рынка труда, создано интеграционное пространство взаимодействия между высшими учебными заведениями и предприятиями на основе договорного контракта с целью качественной подготовки кадров на основе потребностей работодателей в соответствии с требованиями современной экономики.

Вопрос структуры механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования в зарубежной теории и практике достаточно освещен. Например, теория человеческого капитала (Е.Г. Беккер, Т. Шульц); государственные и

частные сектора высшего образования (Д. Эстелл); критерии сравнения государственного и частного секторов (Л. Дэниел); условия финансирования подготовки кадров между частными и государственными образовательными учреждениями (У. Боуэн, Ричард Дж. Экст); принципы развития механизма управления высшими школами, подходы к различным проблемам высших учебных заведений в сфере подготовки кадров (П. Карстане, У. Ушаков); инструменты управления организациями образования (Е.Г. Беккер, Т.Н. Бурделова, А.Ю. Юданов и др.); особенности образовательных услуг (Ф. Котлер); инструменты государственного

регулирования системы высшего образования (А.А. Кратта, Е.П. Брусенцевой, В.В. Репиной, А.В. Волошина, М.С. Зориной); контрактное целевое обучение на основе взаимодействия вуз с предприятиями (Е.С. Мироненко, Л.В. Юркина, И.Б. Буракова, В.А. Шамахов, Е.М. Дмитриева, Т.Н. Блинова и др.). В качестве примера, показывающего суть процедурных этапов в сфере формирования механизма государственного заказа на целевую подготовку кадров на основе контрактного договора между вузами и предприятиями представляется образец, взятый из российского опыта в рамках федеральных программ (схема 1).

Схема 1

Структура последовательности этапов формирования государственного заказа на целевую подготовку по контракту предприятий с вузами.

Источник: Клячко Т.Л. Государственное регулирование численности студентов в вузах – М.: МАКС Пресс, 2006. – 220 с. – (Серия: «Менеджмент. Финансы. Образование»).

Безусловно, процесс формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе российского высшего образования отличается от системы азербайджанского высшего образования социально-экономическими, общественно-политическими, образовательными реформами и трансформируется условиями современной экономики.

Обобщение зарубежного опыта и сравнение его с отечественным в поиске рациональных подходов к обновлению механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования в соответствии с инновационными требованиями рынка труда позволяет сделать очередной теоретический вывод о том, что целевую подготовку кадрового потенциала в Азербайджане целесообразно осуществлять отдельно по регионам на основе договорного соглашения между университетами и предприятиями.

В настоящее время в азербайджанской педагогической науке вопрос формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования стал более актуальным. Исследование в этом направлении находится на этапе развития. Обобщающий обзор по данному вопросу, показывает, что в республике наличествует ряд книг, исследовательских работ, научных статей и тезисов, в которых освещаются возможности развития высшего образования и науки в процессе европейской интеграции (Н. Ибадов и др.); финансирование, управление и функции государственных и частных секторов в высшем образовании (И. Исаханлы и др.); о роли международного сотрудничества в системе высшего образования (С. Юсифов и др.).

Сравнительно-теоретический анализ отечественной и зарубежной научно-педагогической литературы показывает, что среди существующих методических подходов к решению исследуемой проблемы интеграционный подход является рациональным. На основе интеграционного подхода скла-

дывается гипотеза, что, если с учетом зарубежного опыта и при наличии реальных данных относительно показателей развития отечественного рынка труда по регионам, полученных посредством мониторинга потребностей в востребованных специальностях и профессиях, можно определить принципы формирования механизма государственного заказа на целевую подготовку кадров в системе отечественного высшего образования в соответствии с требованиями современной экономики. Следует, что интеграционный подход является важным компонентом в методологии формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в системе высшего образования и плодотворно материализует следующие государственно-стратегические задачи:

- достижение всеохватывающего и востребованного высшего образования, проектирующего систему работы последовательной реализации целей устойчивого развития по ООН до 2030 года;
- обеспечение выбора образовательной политики и инструментов государственного регулирования системы образования в области интеграции отечественного высшего образования в мировую образовательную систему для усовершенствования качества подготовки кадров международного уровня, построенная на основе принципов доступности, результативности и эффективности;
- определение направлений реформирования системы высшего образования в сфере взаимодействия высших учебных заведений с предприятиями-работодателями с целью укрепления их сотрудничества в подготовке кадрового потенциала в соответствии современным требованиям рынка труда.

Таким образом, обобщая аналитический обзор отечественной и зарубежной научно-педагогической литературы по мировому опыту в сфере государственного заказа на подготовку кадров можно сделать очередной вывод о том, что для формирования целостной системы стратегического планирования

на основе долгосрочных прогнозов экономического развития страны необходимо формирование региональной системы стратегического планирования на основе разработки национальных стратегий развития, причем, национальные стратегии развития страны нужно обосновывать на эффективном использовании имеющегося у нее кадрового потенциала, конкурентных преимуществ и новых источников экономического роста с учетом использования особенностей зарубежного опыта в этом направлении.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ЧАСТЬ

Вышеуказанная постановка проблемы и анализ существующих методических подходов к ее решению в целом обобщают и научно обосновывают очередной вывод о том, что высшее образование и рынок труда как основной источник развития экономики страны и конкурентная среда, в которой динамично меняются требования, следует объединить и обеспечить между ними устойчивые партнерские отношения в целях реального формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в соответствии с потребностью современной экономики.

Государственный заказ, его сущность и финансирование в системе высшего образования

В системе высшего образования государственный заказ удовлетворяет кадровые потребности рынка труда, то есть государство выступает заказчиком и влияет на цели и направления стратегического развития высших учебных заведений в сфере подготовки специализированных кадров в соответствии с инновационными требованиями рынка труда.

Следовательно, под государственным заказом на подготовку кадров в системе высшего образования понимается количество поступающих на разные уровни образования (бакалавр, магистр, докторант), обучение

которых осуществляется на основе государственного заказа, финансируемого из бюджета. Из этого следует, что каждый абитуриент индивидуально выступает бюджетником, поступившим в государственное образовательное учреждение на бюджетной основе и получающим бесплатное образование без вложения личных средств, однако, при этом государство зачастую предоставляет студенту определенные финансовые стимулы или стипендии, например, студенты могут претендовать на различные государственные стипендии (самостоятельное исследование, участие в научно-практических конференциях, публикация статей в научных журналах), как фактор оказания образовательных услуг обучающимся за счет бюджетных средств.

Ежегодно Министерство науки и образования Азербайджана определяет число бюджетных мест в высших учебных заведениях для студентов, обеспечивает их финансирование из государственного бюджета. В зависимости от количества студентов, принятых на первый курс, и объема их финансирования, исходящего из возможностей бюджета и прогноза тенденций на рынке труда, формируется механизм государственного заказа на подготовку кадров. Например, когда требуется подготовка педагогических кадров начальной школы на 600 мест, то государство выполняет заказ на 600 мест. Потому что государственный бюджет не должен платить за подготовку школьных учителей, которые не востребованы. В связи с этим вопрос финансирования в системе высшего образования как один из приоритетных направлений бюджетной политики страны всегда находится в центре государственного внимания, исследуются пути реализации современных механизмов в этом направлении.

Система высшего образования Азербайджана в сфере подготовки кадров модернизируется и развивается в соответствии с требованиями современной экономики, в связи с чем инновационный рынок труда

требует от высших учебных заведений высококачественной подготовки студента как конкурентоспособного специалиста, который, в первую очередь, должен осознанно и самостоятельно определиться в автоматизированной профессии, владеть знаниями и навыками цифровизации и робототехники, обладать личностными качествами востребованного кадра.

Все это в целом обосновывает очередной теоретический вывод о том, что посредством принципа договоренности («взаимодействие», «партнерские отношения», «сотрудничество») в системе высшего образования сообща с государственными предприятиями в сфере подготовки нового кадрового потенциала для студентов организовывается целевое обучение, построенное на основе совместно разработанных специальных программ, где студенты будут учиться за счет государства согласно выделенной квоте.

Особенности целевого обучения

Целевое обучение — это программа, как высшего, так и среднего профессионального образования, при котором студент учится бесплатно, но после окончания учебного заведения должен отработать не меньше трех лет в той организации, которая указана в договоре как работодатель. Студент, поступающий по целевому набору, участвует не в общем конкурсе, а в целевом, в котором рассчитано от одного до пяти человек на место. В итоге ожидаемый результат отражается в том, что студент получает бесплатное профессиональное образование, высшее учебное заведение – заполненное оплаченное место, заказчик – подготовленные кадры, работодатель – квалифицированного специалиста. Все это в целом создает современную базу систематизированной подготовки кадров для успешного экономического развития страны.

Обратим внимание на следующий фактор, что сегодня в отечественных университетах и колледжах наблюдается подобие в специальностях, в связи с чем будет целесообразно

объединить смежные специальности (профессии). Это предлагается для того, чтобы интенсивно и эффективно воплотить в жизнь модель интеграции высших и средних специальных учебных заведений по подготовке кадров с высоким интеллектуальным уровнем и практическими способностями в соответствии с требованиями современной экономики (схема 2).

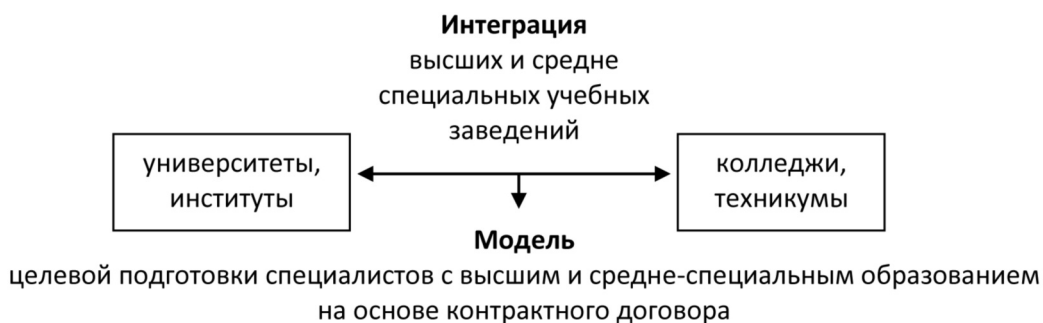
Следовательно, практическая значимость интеграции высших и средне- специальных учебных заведений состоит в том, что в сфере подготовки кадров с высшим и средним образованием на основе контрактного договора, в первую очередь, создает реальные условия для студентов-выпускников в благополучном трудоустройстве и тем самым удовлетворяет потребность регионального рынка труда в конкурентоспособных кадрах.

Отметим, что теоретические основы целевой подготовки вышеуказанной модели воспроизводят теоретические основы интеграции государственных и частных вузов в сфере подготовки кадров по программам бакалавриата и магистратуры. Взаимосвязанность государственных и частных университетов основана на критериях их структурной схожести, а также на сходстве положительных результатов их научно-образовательных исследований по нескольким специальностям и в итоге, сопоставляя все это в общности, обнаруживается равнокачественное образование между ними, система которых совместно с предприятием плодотворно осуществляет процесс подготовки кадров для инновационного рынка труда.

В мировой практике используется теория перехода от одной технологической парадигмы к какому-либо другому. Следует, что критерием успешной подготовки кадров является воссоединение вуз (государственных и частных) в лице одного вуза во взаимодействии с региональным предприятием, при котором в вузе создается базовая кафедра по специальностям, востребованных в регионе.

Схема 2

Модель интеграции высших и средних специальных учебных заведений. Интеграция приводит в соответствии с действиями высших школ, действия средних специальных учебных заведений и создает целенаправленное соотношение между ними для эффективного и устойчивого их взаимодействия совместно с предприятием в сфере подготовки кадров инновационного рынка труда.

Идея модели:

- * внедрить новые формы взаимодействия высших и средних учебных заведений совместно с предприятиями в модернизации подготовки высококвалифицированных специалистов в соответствии с требованиями рынка труда;
- * активизировать участие преподавательского состава учебных заведений и сотрудников предприятий в совместной разработке образовательных программ по подготовке кадров современной экономики.

Базовая кафедра и ее значение в системе подготовки кадров

Базовая кафедра — это структурная единица высшего учебного заведения, которая создается в партнерстве с конкретным предприятием. Программы обучения разрабатываются совместно, к преподаванию привлекаются представители предприятия. Из этого следует, что процесс обучения делится на занятия в вузе и на практику в порядке стажировки. Следовательно, базовая кафедра как условие повышения качества подготовки кадров целенаправленно вводится в сферу высшего образования и тем самым создается инновационное образовательно-экономическое пространство «Вуз и предприятие», где вуз выступает производителем знаний, а предприятие – потребителем специалистов. Их взаимодействие обеспечивает качественную подготовку высокопрофессиональных кадров потребностям работодателей и конкурентоспособности вуза на рынке труда (схема 3).

Суммируя содержание выше представленной модели, можно сделать очередной вывод о том, что на основе интеграционного подхода в современных условиях страны механизм государственного заказа на подготовку кадров формируется при помощи участия государства совместно с бизнес-обществом (предприятиями) посредством Министерства науки и образования. Следовательно, государство формирует заказ на подготовку востребованных кадров, определяет число бюджетных мест в высших учебных заведениях, осуществляет их финансирование, устанавливает государственные стандарты, выступает как общественный предприниматель. Министерство науки и образования обеспечивает подготовку специалистов через высшие учебные заведения совместно с предприятиями на основе договорного контракта. Позиция интеграционного подхода превосходна тем, что она организует единый спрос кадров в соответствии с требованиями современного рынка труда.

Схема 3

Теоретическая модель подготовки кадров в системе высших учебных заведений (государственных и частных) совместно с предприятиями на основе целевого контракта.

Система доказательств и научные рассуждения

Азербайджан – перспективный выбор для получения высшего образования, система обучения которого основана на Болонском процессе. Дипломы азербайджанских вузов признаются во всей Европе. Учеба в Азербайджане ведется на азербайджанском,

русском и английском языках. Знание азербайджанского языка, как государственного языка страны в университетах является обязательным. Стоимость учебы низкая по сравнению с другими странами. Чтобы стать студентом азербайджанского вуза, необходимо иметь документ о законченном полном среднем образовании. Для поступления в

азербайджанский университет абитуриентам достаточно отправить пакет необходимой документации по электронной почте. Для оформления учебной визы в Азербайджане нужно всего лишь предоставить официальное приглашение от вуза, в котором студент планирует получать диплом. Азербайджанские высшие учебные заведения предлагают студентам всевозможные модернизированные условия обучения. Самые успешные в учебе иностранные студенты могут претендовать на президентскую стипендию, которая может полностью покрыть расходы на жизнь в Азербайджане.

В рамках «Государственной программы обучения азербайджанцев в высших учебных заведениях зарубежных стран на 2022-2026 годы» Министерство науки и образования Азербайджана, выделило шестнадцать высших учебных заведений России с мировым рейтингом на реализацию нового механизма

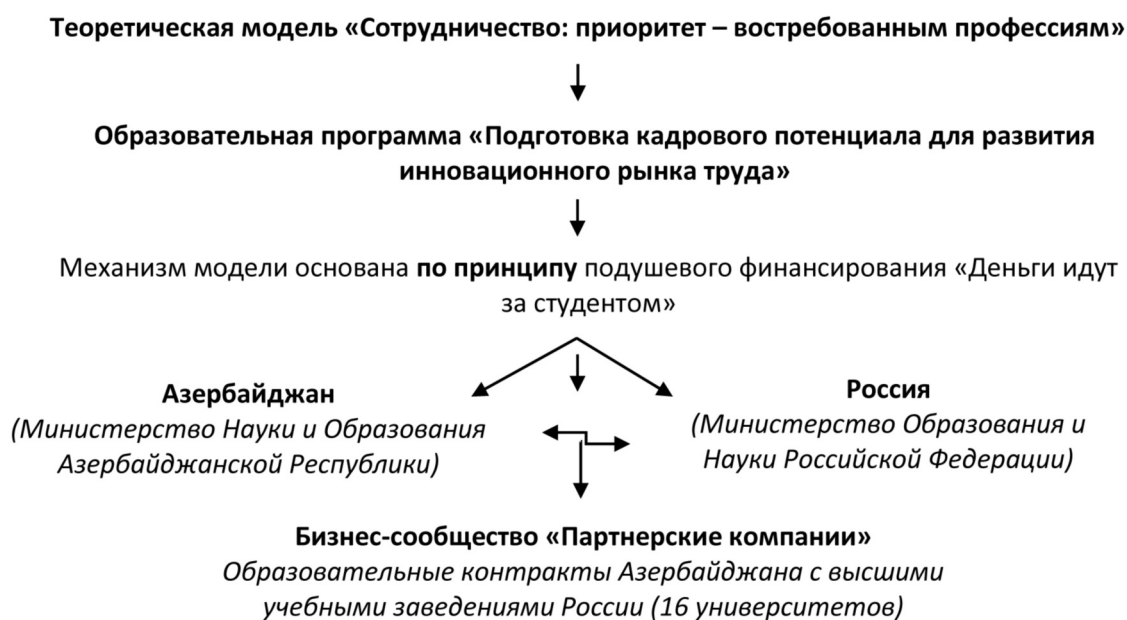
государственного заказа в сфере подготовки кадров в соответствии с современными требованиями международного рынка труда (схема 4).

Отметим, что выше представленная теоретическая модель обучения азербайджанских студентов по договору за рубежом в рамках Государственной программы имеет главное условие договора студента со службой отечественного образования. Оно состоит в том, что азербайджанский студент, получивший бесплатное высшее профессиональное образование в одном из российских вуз, в обязательном порядке возвращается в Азербайджан высококвалифицированным специалистом и занимает вакантную должность в своей стране. Потому что специалист сформулирован и подготовлен для развития современной экономики родной республики.

Азербайджанское государство движется

Схема 4

Теоретическая модель обучения азербайджанских студентов по договору за рубежом в рамках Государственной программы. Основное условие договора студента со службой отечественного образования состоит в том, что азербайджанский студент, получивший бесплатное профессиональное образование в одном из российских высших учебных заведений, возвращается в Азербайджан высококвалифицированным специалистом для развития современной экономики республики и занимает вакантную должность в своей стране.

к обеспечению качественного и доступного высшего образования, в связи с чем в стране практикуются такие модели как «Сотрудничество» или «Университеты-партнеры». К примеру, Бакинская высшая школа нефти и Китайский нефтяной университет заключили Соглашение о сотрудничестве между двумя высшими учебными заведениями. Документ соглашения о сотрудничестве, в особенности, предусматривает реализацию таких инициатив в сфере образования, как обмен учеными, преподавателями и студентами, а также обмен преподавательским и научно-исследовательским опытом, разработка совместных учебных программ, в то же время подготовка монографий, учебников, научных статей и участие в научных конференциях, проводимых одним из вузов. Помимо этих моделей в новом механизме государственного заказа на подготовку кадров в отечественной системе высшего образования функционируют и занимают свое место следующие модели подушевого финансирования: модель международного сотрудничества, модель двойных дипломов, модель бесплатного обучения, модель контрактного обучения, модель дуального обучения. Каждая модель по отдельности готовит конкурентоспособных кадров, обладающих инновационными знаниями современных специальностей.

Таким образом, вышеизложенное в рамках данной статьи в общих чертах дает научное основание обосновать алгоритм теоретических основ (составляющие компоненты организационной части) и методологических основ (значимые принципы применительно к условиям и возможностям высших учебных заведений). Все это утверждает систему аргументов в сфере формирования механизма государственного заказа на подготовку кадров в соответствии с требованиями современного рынка труда в отечественной системе высшего образования с учетом национального менталитета в сочетании с особенностями зарубежного опыта в этом направлении (схемы: 5, 6).

Следовательно, вышеуказанные принципы нацелены на соответствие качества подготовки кадров требованиям и ожиданиям работодателей, как фактор взаимовыгодных отношений фактического результата интеграции вузов и предприятий.

Таким образом, подытоживая все вышеизложенное содержание исследуемого вопроса в рамках данной статьи автор дает основание сформулировать обобщающий вывод о том, что экономическое развитие страны во многом детерминировано человеческими ресурсами, уровнем конкурентоспособности высшего образования в глобальном масштабе, то есть уровнем его

Схема 5

Организационные компоненты, составляющие теоретическую основу формирования государственного заказа на подготовку востребованных кадров в системе отечественного высшего образования.

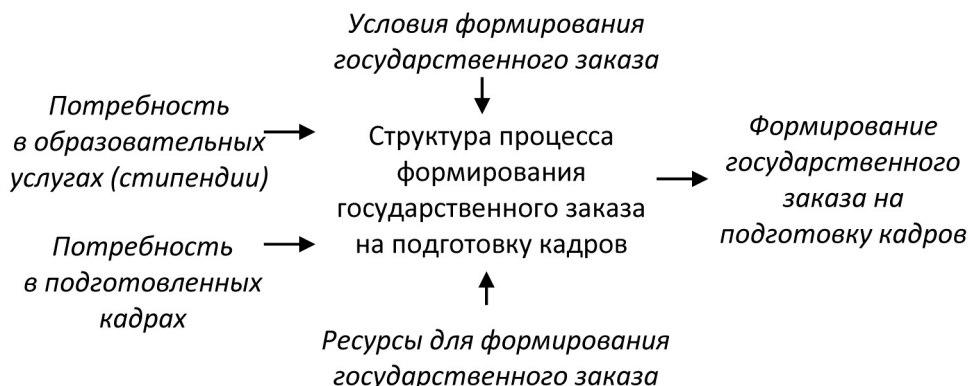

Схема 6

Ведущие принципы, составляющие методологическую основу распределения средств, выделяемых на бюджетные места в системе отечественного высшего образования.

Ведущие принципы механизма государственного заказа на подготовку кадров

Принцип планирования

(установление средств при составлении бюджета в зависимости от предоставленных бюджетных мест на специальности)

Принцип целевой направленности

(использование средств разрешается только на предусмотренные планом специальности)

Принцип безвозвратности

(получатели средств не возвращают их обратно)

Принцип возвратности

(получатели возвращают назад потраченные на них деньги, в случае их отказа вернуться в Азербайджан и работать в своей республике на протяжении пяти последующих лет)

Принцип бюджетного (подушевого) финансирования

(средства выделяются по мере их траты)

Принцип экономичности

(расходование средств по востребованным специальностям)

способности и возможности как национальной системы образования конкурировать на мировом научно-образовательном рынке, основываясь на предоставлении более качественной подготовки кадрового потенциала в соответствии с требованиями инновационного рынка труда и на его большей доступности по сравнению с другими странами. Согласно этому в условиях глобализации механизм государственного заказа на подготовку кадров в системе отечественного высшего образования формируется посредством интеграционного подхода и принципов делового стиля управления высшими учебными заведениями во взаимодействии с предприятиями, в связи с чем в соответствии с требованиями международного рынка важно изменение образовательных программ всех уровней высшего образования, внедрение новейших технологий в образовательное пространство вуз, развитие го-

сударственно-частного партнерства и вовлечение частных инвестиций в образование. Все это в целом гарантирует залог успеха развития современной экономики в стране.

ВЫВОДЫ

1. Модернизация системы высшего образования требует обновления механизма государственного заказа на подготовку кадров в высших учебных заведениях в соответствии с новыми требованиями рынка труда. В связи с этим интеграция является рациональным подходом к разработке методологии инновационного механизма государственного заказа в сфере целевой подготовки высококвалифицированных специалистов современных профессий международного уровня в системе отечественного высшего образования в сочетании с особенностями европейской системой высших школ.

2. В настоящее время интеграция высших учебных заведений и предприятий понимается как объединение процесса подготовки кадров в высших учебных заведениях с процессом подготовки кадров на предприятиях как дополнительное специализированное условие, обеспечивающее высокий уровень подготовленности специалистов посредством контрактного договора о совместной подготовке конкурентноспособных кадров.

3. В современных условиях внимание государственной политики Азербайджана направлено на бизнес-образование, в связи с чем важно привлечение больше инвестиций в сферу высшего образования, обеспечить интеграцию высших учебных заведений с региональными предприятиями страны для того, чтобы высшее образование в Азербайджане было качественным и доступным и, безусловно, сектор высшего образования должен стать рынком платных образовательных услуг как с внутренней, так и с внешней конкуренцией, наряду с этим государственные высшие учебные заведения подготавливают высококвалифицированных специалистов для обеспечения стабильности на рынке образовательных услуг, и естественно, это должно выражаться в формировании ряда образовательных услуг от подготовительных отделений до магистратуры, в значительном расширении перечня специальностей, создании филиалов в регионах, обеспечении профессорско-преподавательскими кадрами.

4. С учетом поставленных задач перед высшими учебными заведениями в условиях реформирования отечественной экономики существуют стратегические решения для предприятий в сфере кадрового обеспечения, которые приводят к необходимости развития партнерских отношений между государственными и частными институтами, в том числе между вузами и колледжами. В этом плане в сфере образования бизнес-сообщество, выступающее как «вузы-партнеры» во взаимодействии с региональными пред-

приятиями страны, создает конкурентность на рынке образовательных услуг, а также как вспомогательная специализированная сфера в этом направлении, обеспечивает высококачественную подготовку специалистов посредством учреждения базовой кафедры в модернизированном пространстве вуза.

*Рецензенты: проф. Акиф Аббасов,
проф. Интигам Джабраилов.*

Список использованной литературы

- 1 Абдуллаев, В. (2010). Деньги пойдут за студентом: о применении нового механизма финансирования в высших учебных заведениях республики. Бакинский рабочий, с. 2.
- 2 Ахмедов, А. (2023). Азербайджан – одна из стран, которая сделала серьезные шаги в направлении глобального проекта ООН <https://report.az/ru/biznes/ali-ahmedov-azerbajdzhan-odna-iz-stran-kotoraya-sdelala-sereznye-shagi-v-napравlenii-globalnogo-proekta-oon/>
- 3 Бакинский рабочий. (2011). 30 декабря. с.5. <http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2011/dekabr/223457.htm>
- 4 Второе высшее образование. Экономика и управление. https://ipps.hse.ru/eup_pasport
- 5 Гараев, М.Ш., Хан-Хойская, И.В. (2017). Конкурс на образование // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. Россия: РИНЦ – Педагогическая наука, № 4, с. 22-27.
- 6 Закон Азербайджанской Республики «Об образовании», 2009 г.
- 7 Исакова, С.З. (2007). Актуальные проблемы формирования и осуществления государственного образовательного заказа на подготовку специалистов с высшим образованием Вестник КАСУ. Издательство: Казахстанско-Американский свободный университет. Выпуск: Экономические проблемы образования и общества, № 4, с. 171-177.

- ⁸ Каширская, Л.В., Ситнов, А.А., Шамаева, К.О. (2018). Прогноз развития рынка труда в Азербайджане // Проблемы экономики и юридической практики. Издательский дом «Юр-ВАК», № 6, с. 283-288.
<https://cyberleninka.ru › məqalə › prognoz-razvitiya-ru..>
- ⁹ Малыгина, А.В. (2016). Роль образования в экономике и влияние экономики на образование.
<https://scienceforum.ru/2016/article/2016027739>
- ¹⁰ Мамедов, Ф.Т. (2013) Культура управления. Опыт зарубежных стран. Баку, Печатный дом «Aprostrof», 776 с.
- ¹¹ Морозова, Е.А. (2016). Взаимодействие вузов и работодателей как условие качественной подготовки выпускников: мнения экспертов. Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Политические, социологические и экономические науки, № 1, с. 70-76.
- ¹² Поставной, А.А. (2013). Методический аспект совершенствования подготовки подготовки и повышения квалификации кадров для региональных инновационных систем. Современные проблемы науки и образования: электронный журнал, №5. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=10635>.
- ¹³ Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики «О внедрении нового механизма финансирования в высших учебных заведениях». Постановление № 120. (25 июня 2010 г.).
- ¹⁴ Ряснова, Ю.В. (2012). Необходимый механизм государственного управления сферой образования // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд, № 17, с. 259-265.
- ¹⁵ Сюпова, М.С. (2014). Основные формы взаимодействия вузов и предприятий. Ученые заметки ТОГУ: электронное научное издание Т. 5, № 4, с. 111-116.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22674647>
- ¹⁶ Указ Президента Азербайджанской Республики «О внедрении нового механизма финансирования в высших учебных заведениях» (10 февраля 2010 года).
- ¹⁷ Указ Президента Азербайджанской Республики «О некоторых мерах, связанных с интеграцией высших учебных заведений Азербайджанской Республики в европейское пространство высшего образования» (31 января 2008 года).
- ¹⁸ Balayev, M. (2010). Azərbaycanca elm-təhsil strategiyası: mövcud problemlər və inkişaf istiqamətləri. Xalq qəzeti, 2 iyun, s. 6.
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/iyun/122240.htm>
- ¹⁹ İsaخانлы, İ. (2012). Ali təhsildə dövlət və özəl sektor. Müqayisəli təhlil: Maliyyələşmə, idarəetmə və funksiyalar. Ali təhsil və Cəmiyyət, № 2, s. 10-15.
- ²⁰ Səriyev, Ə., Mənəfova, Ə. (2021). Təhsil sistemində inteqrasiya geniş imkanlar yaradır. <https://respublika-news.az/news/tehsil-sistemində-inteqrasiya-genis-imkanlar-yaradir>

ALİ MƏKTƏBDƏ MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI

ELÇİN QALİBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AzMİU-nun Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının dosenti. E-mail: elcin.galiboglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5012-1586>

Məqaləyə istinad:

Qaliboğlu E. (2024). Ali məktəbdə müəllim-tələbə münasibətlərinin elmi-pedaqoji əsasları. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 90-96

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.090

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 07.01.2024

Qəbul edilib: 22.01.2024

ANNOTASIYA

Ali təhsil müəssisələrində sistemli olaraq uğur əldə edilməsində müəllim-tələbə münasibətləri ciddi rol oynayır. Müəllim-tələbə münasibətləri mahiyyətə insanlararası davranışların tərkib hissəsidir. Bu münasibətlərin pedaqoji-psixoloji aspektləri, tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri ilə bağlı aparılan müzakirələr yaradıcı axtarışların davamlı olmasını tələb edir. Dünyada gedən hər-tərəfli inkişaf prosesləri qloballaşmanı nəzərə almaq şərti ilə xalqımızın ruhundan irəli gələn insani münasibətlərin ifadəsini yaradıcı şəkildə çatdırmağı zəruri edir. Xalqımızın qədim və zəngin mədəniyyəti, pedaqoji irsi sübut edir ki, Azərbaycanın milli dəyərləri bəşəri mahiyyətlidir. Bununla belə, ali məktəblərimizdə təhsilalanları yalnız həmin dəyərlər əsasında tərbiyə etmək qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Təhsilalanların təlim-idrak fəallığını təmin etmək üçün beynəlxalq təcrübədən və informasiya kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından da yararlanmağın əhəmiyyəti böyükdür. Məqalədə bu fikir elmi-pedaqoji cəhətdən əsaslandırılıb.

Açar sözlər: Müəllim-tələbə münasibətləri, pedaqoji-psixoloji aspektlər, pedaqoji səriştəlilik, ali məktəb pedaqogikası və psixologiyası, müəllim şəxsiyyəti, fənlərarası inteqrasiya, özünütanımanın əhəmiyyəti.

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHER-STUDENT RELATIONS IN HIGHER SCHOOL

ELCHIN GALIBOGLU

Doctor of philosophy in philology, Associate Professor of the Department of Azerbaijani language and pedagogy of Azerbaijan University of Architecture and Construction. E-mail: elcin.galiboglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5012-1586>

To cite this article:

Galiboglu E. (2024). Scientific-pedagogical foundations of teacher-student relations in higher school. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 90-96

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.090

Article history

Received: 07.01.2024

Accepted: 22.01.2024

ABSTRACT

Teacher-student relationships play a significant role in systematically achieving success in higher education institutions. Teacher-student relationships are essentially a part of interpersonal behavior. The pedagogical-psychological aspects of these relations and discussions about the main directions of student personality formation require constant creative research. Comprehensive development processes in the world require a creative transfer of the expression of human relations born from the spirit of our people, taking into account globalization. The ancient and rich culture, as well as the pedagogical heritage of our people, prove that the national values of Azerbaijan are based on humanity. Nevertheless, it cannot be considered satisfactory to educate students in our higher education institutions only according to these values. It is very important to take advantage of international experience and the possibilities of information and communication technologies to ensure the educational and cognitive activity of students. This view is scientifically and pedagogically substantiated in the article.

Keywords: Teacher-student relationships, pedagogical-psychological aspects, pedagogical competence, higher school pedagogy and psychology, teacher personality, interdisciplinary integration, the importance of self-knowledge.

GİRİŞ

Müəllimlik təkə təhsil vermək deyil, ümumiyyətlə, öyrənənə (şagirdə, tələbəyə) dünyanın, həyatın, təbiətin, insanın sirrini öyrətməkdir. Əslində hər bir müəllim (öyrədən) öz ixtisas sahəsini öyrətməklə bu deyilənləri təsdiq edir. Təbii ki, əsl müəllim təkə öz fənnini öyrətməklə kifayətlənmir, bu və ya başqa mövzunu tədris edərkən öyrənənlərin dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi üçün paralel müqayisələr aparır, müəyyən qənaətlərə gəlir, auditoriyanın yaradıcı imkanlarının aşkarlanmasına nail olur.

Bu gün ali məktəbdə tələbələrin hərtərəfli inkişafı üçün çoxsaylı imkanlar var. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində az qala hər gün yeniliklərin şahidi oluruq. İnternetin verdiyi imkanlar günbəgün artır. Belə bir zamanda tələbələrin dünyagörüşünün zənginləşməsində fənlərarası inteqrasiyanın imkanlarından yararlanmaq olduqca gərəkli, həm də zəruridir.

“Ali məktəb pedaqogikası və psixologiya” iki fənnin birgə tədrisini nəzərdə tutur. Bu gedişdə fənlərarası inteqrasiyanın verdiyi imkanlarla praktiki qənaətlərin ifadə edilməsi gərəkli sayıla bilər. Hər bir fənnin özünəməxsusluğu qalmaq şərti ilə bunların birliyi insanın (tələbənin) ətraf aləmlə daxili dünyasının uyğunluğunun yaradılmasına, möhkəmlənməsinə ciddi şəkildə yardımçı olur.

Bu gün hər bir tələbənin informasiya əldə etmək imkanları genişdir. Şübhəsiz, informasiya bolluğunda müəllimin necə davranması onun səbrliliyini, əzmkarlığını, ruhdan düşməməsini, insanlararası münasibətləri dərinədən bilməsini, yaradıcı pedaqoq olduğu qədər də psixoloqluq keyfiyyətlərini daşmasını, habelə müəyyən texniki bacarıqlara, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində gərəkli biliklərə yiyələnməsini şərtləndirir.

PROBLEMİN QOYULUŞU

İndi informasiya hər yerdə və hər zaman var, yəni əlçatandır. Ancaq tələbənin ali məktəbdə uyğun biliklərə (uyğun informasiya sisteminə)

iyiyələnməsi peşəkar müəllimin ardıcıl, gərgin axtarışları nəticəsində baş tutur. Müəllimin tələbəyə verdiyi təhsil təkə söz, danışıq deyil, hər şeydən öncə, onun özünü ifadəsi – fədakarlığı, təmənnaşsızlığı, vicdanlı olmağıdır. Mahiyyətcə tələbə müəllimin şəxsində sözünə inanmasa, onun dediklərini dərk edə bilməz. İnandırma müəllimdən yüksək erudisiya ilə yanaşı, yüksək insanlıq keyfiyyətləri tələb edir.

Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında özünü tanımağın əhəmiyyəti böyükdür: özünü tanımaq, qloballaşma, bəşərlik və milliliyin sərhədləri, müəllim-tələbə münasibətləri, qarşılıqlı inam, etibar, habelə öyrətmə kimi məsələlərin birgə təhlili bundan sonrakı dövrdə daha çox zərurətə çevrilir. Şübhəsiz ki, mərkəzdə insan amili olmalıdır və insan amili ölçüsündən müəllim şəxsiyyətinə baxış bu baxımdan yeni münasibət üföqləri yaradır.

Müəllimlik – yüksək insani istedad tələb edir. Ardıcıl özünə nəzarət, insanlara doğma münasibət, bilik imkanları ilə kifayətlənməmək, daim inkişaf edən idarəçilik qabiliyyəti bu prosesdə ayrıca diqqət yetirilməli məsələlərdir.

MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ÖZÜNÜTANIMANIN ROLU

Özünütanıma iki istiqamətdə ardıcıl davam edir:

- *şəxsi psixoloji durumu öyrənmək, bilmək, mənəvi keyfiyyətləri yüksəltmək, inkişaf etdirmək;*
- *öz sahəsi, habelə yanaşı bilik (fənn) sahələri ilə bağlı bilikləri ardıcıl artırmaq, inkişaf etdirmək (Qaliboğlu, 2022).*

Özünütanıma müəllim üçün çox vacibdir. İnsan dünyaya kamil gəlmir, onun daim öyrənməyə və inkişaf etməyə ehtiyacı var. Bu səbəbdən də insana ailə tərbiyəsi, uşaq bağçası, orta və ali məktəb gərək olur. Mənəvi imkanların aşkarlanması dedikdə, ilk növbədə xəlqilikdən gələn imkanların dəyər səviyyəsində bilinməsi, öyrənilməsi, öyrədilməsi nəzərdə tutulur.

İnsan özünü biloloji cəhətdən pis tanımır. Təbabət insanların bioloji-maddi imkanlarının bilinməsi, sağlamlığın qorunmasında mümkün

olanı etməyə şərait yaradır. Ancaq insanın mənəvi cəhətdən tam öyrənilməsi üçün təhsilin qarşımızda qoyduğu tələblər çoxdur. Ona görə ki, insana ictimai – maddi (sosial) yox, mənəvi baxımdan yanaşdıqda onun böyük imkanları aşkarlanmağa bilər. İnsanın cəmiyyətdə özünü tam mənəvi cəhətdən aşkarlaması yüz illər, min illər boyunca maarifçilərin əsas istəyi olub. Özünü bilən, tanıyan dünyanı, təbiəti, cəmiyyəti – başqalarını bilir, tanıyır. M.İlyasov yazır: “Mənəvi zənginlik kamillikdir. Özündə olan nöqsan və yaxşı cəhətləri dərk edərək yaxşını artırmaq və nöqsanı aradan qaldırmaq iqtidarına malik olmaq insanı kamilliyə aparan, onu kamil edən amillərdəndir” (İlyasov, 2018). Kamilləşmə – insanın özündəki anadangəlmə bacarıqları, habelə instinktiv xüsusiyyətləri dərinlənən araşdırma bilməsi prosesidir. Özünüöyrənmə bir günün, bir ilin işi deyil. Nəzərə alsaq ki, insan, onun yetkinliyi, mənəvi kamilliyi haqqında indiyə kimi biri-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çoxsaylı baxışlar var, o zaman problemin aktuallığı tam aydın olar. Başqa tərəfdən, insan özünü mənəvi kamillik dövründə də nəzarətdə saxlamalıdır.

Müəllim özünü tanımasa, dərinlənən bilməsə, tələbələrini də tanıya bilməz. Müəllim ilk növbədə daxili dünyasındakı instinktləri bilməlidir. Instinktləri tanımaq, bilmək çətin işdir, bu proses dərin idraki bilik tələb edir. “Özü ilə üz-üzə qalmaq” anlayışı çağımızda insanın insana mənəvi doğruluğunun artması, formalaşması baxımından çox gərəklidir. İnsan əslində ətrafında nə varsa öyrənir, özünü də anatomik cəhətdən araşdırır, ancaq mənəvi yön tam şəkildə araşdırılmır. Burada özünüöyrənmə əsas məsələdir. Yəni insan ilk növbədə mənfi cəhətlərini (qorxu, həsəd, köləlik, xəbislik, cahillik, hərislik, zalımlıq və s.) araşdırmalı, sonra isə onları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Əlbəttə, özünü bu sarıdan araşdırmaq çox çətin, ancaq qaçılmazdır. Bu, artıq özünüöyrənmə mərhələsidir. Sonrakı mərhələ özündəki nöqsanlarla barışmamaq, sonuncu mərhələ isə həmin mənfi duyğuların yerinə müsbət cəhətlərin (cəsarət, heyranət, vüqar, saflıq, doğruluq, insanilik, ləyaqət, mərhəmət və s.) qoyulmasıdır.

A.Abbasov yazır: “Uşaqlar müsbət nümunələr, mütərəqqi adət və ənənələr əsasında tərbiyə almalıdırlar. Ancaq həyatdakı mənfiliklər, naqis hallar və onların doğurduğu nəticələrə də diqqət yetirilməlidir ki, həmin acı nəticələr uşaqlara məlum olsun” (Abbasov, 2019). Özünü öyrənən, insani cəhətdən təkmilləşdirən, yetkinləşən müəllimin tələbələrinə də ardıcıl insani duyğuları aşılayacağı şübhə doğurmur.

Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında özünütanıma, əslində, başlanğıc səviyyədir, ancaq o dərəcədə gərəklidir ki, bunsuz insanın yaradıcı imkanlarının tam aşkarlanması mümkün olmur. Əsl müəllim öyrəndiyini, özündə aşkarladığı insani keyfiyyətləri başqalarına, ilk növbədə tələbələrinə aşılayandır. Belə olduğu halda təhsilin səmərəliliyi daha da artar.

Mexaniki standartlara əsaslanan müəllim, şübhəsiz, zahiri uğura çatır, lakin bu uğurdan tələbəyə mənəvi pay çatmır. Yaradıcı müəllimin hədəfi kreativ, universal düşüncəyə malik tələbələr yetişdirmək olmalıdır. Əlbəttə, insanların dünyagörüşü bərabər olmadığı kimi, auditoriyadakı bütün tələbələrin də səviyyəsi eyni olmur. Auditoriya da cəmiyyətimizin bir parçasıdır. Çoxillik müşahidələrimiz göstərir ki, bu və ya başqa təhsil müəssisəsində düşüncə səviyyəsi yüksək, yaradıcı, bilikli tələbələrlə yanaşı, orta səviyyəli təhsilənlərə də rast gəlmək olur. Ancaq bütün hallarda müəllim ruhdan düşməməli, tələbələrin idrak və düşüncə səviyyəsinin müəyyən bir həddə formalaşması üçün ardıcıl səylər göstərməlidir.

Biliyin öyrənilməsinin başlıca şərti tələbələrə yaradıcı imkanlarına inandırmaqdır. İnandırma şüarçılıqla, yersiz məsləhətlərlə yox, təbii, yaradıcı özünüifadələrlə mümkün olur. Müəllim tələbələrlə ünsiyyəti elə qurmalıdır ki, bu, ən yaxın saydığı insanlarla – ailə üzvləri, dostları ilə münasibətdən fərqlənməsin. Burada məsləhət verməyin də həddi var: hərdən bəzi müəllimlərə elə gələ bilər ki, tələbələrə istənilən vaxt məsləhət verməyə haqqı var, çünki müəllimdir. Ancaq həddindən artıq məsləhət vermək tələbələrə yorar, müəllimin bir çox gözəl keyfiyyətlərini də onların gözündə adıləşdirə bilər.

MAGİSTRRLƏRLƏ İŞLƏMƏK MƏSULİYYƏTİ

Bakalavr pilləsini keçib qarşısına böyük məqsədlər qoyan, ixtisası üzrə istehsalat sahəsində çalışan magistrlərin gərginliklərinin səbəbini anlamadan, psixoloji aşınmalardan qurtarmağın çıxış yollarını bilmədən fənnin öyrədilməsi sahəsində də uğura çatmaq olmur.

Təhsil iki yolla – təlim və özünütəhsil yolu ilə (habelə bunların birliyi ilə) əldə edilir. Təhsil almağın əsas yolu təlimdir. Pedaqoji kateqoriya kimi təlim müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir: məqsədyönlülüyü; tarixi xarakteri; funksional (praqmatik və mədəni humanistlik) xarakteri; tamlığı; sistemliliyi; dialektik xarakteri; fasiləsizliyi¹.

Təhsilin hərtərəfli, tam şəkildə dərki müəllim-tələbə birliyinin dərk olunması ilə bağlıdır. Bu prosesdə qayğıkeşlik örnəyi olmaq, şübhəsiz, müəllimin üzərinə düşür. O, əzbərçi deyil, tədris etdiyi fənnin mahiyyətini və çatdırılma yollarını aydın şəkildə biləndir. Bilmək – elmiliyin əsas cəhəti olsa da, təkcə onunla iş bitmir. Habelə görmək də (yəni müəyyən mənada fəlsəfi duyuma malik olmaq), psixoloqluq keyfiyyəti də (insanın mənəvi dünyasını anlamaq) əsas sayıla bilər. Universalıq da müəllim üçün əsas keyfiyyət ölçüsüdür, ona görə ki, çağdaş dövrdə hərtərəfli düşüncəyə malik tələbələrin yetişməsi mahiyyətə müəllimin yaradıcı və yönləndirici axtarışları ilə mümkündür.

F.Rüstəmov, T.Dadaşova yazırlar: “Təhsilin məzmunu deyilərkən, elə bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi başa düşülür ki, o, təhsilalanın ümumi inkişafını təmin etsin, intellektual, emosional, iradi və etik sferalarını inkişaf etdirsin, elmi dünyagörüşünü formalaşdırsın, müstəqil həyata, istehsal əməyinə hazırlasın” (Rüstəmov, Dadaşova 2007). Bunu reallaşdıran müəllimdir. Müəllim hər dərslərini maraqlı, yaddaqalan etməyə çalışmalıdır, əslində, bunu bacarmaq onun üçün adi hal olmalıdır. Yəni işinin o dərəcədə vurğunu olmalıdır ki, başqalarına qeyri-adi, haradasa

möcüzəli görünən davranış onun üçün adi yanaşma tərzini olsun.

“Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti”ndə qeyd olunur ki, təlim təhsil almağın əsas yoludur, təhsilalanın fəaliyyətini və müəllimin fəaliyyətini (tədris etmə) birləşdirir. Təlimin özünəməxsus quruluşu, qanunauyğunluqları, prinsipləri, vasitə və metodları var². N.Kazımov müəllimin və tələbələrin birgə fəaliyyəti ilə təhsilin təlimə çevrilməsi ideyasını irəli sürür. Onun araşdırmasına görə təlimə təhsilin həyata keçirilməsi prosesi kimi də baxmaq olar. Bu proses isə müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı baş verir (Kazımov, 2006). Habelə təlim – öyrədən və öyrəninin fəal qarşılıqlı fəaliyyətidir, öyrəninin şəxsi səyi nəticəsində müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılması prosesidir³.

Təlim prosesinin canlılığı, insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə onun üzvi tərkib hissəsi olaraq zənginləşməsi, yenilənməsi insanların mənəvi tələbatlarının qarşısını almaz, zəruri ifadəsi kimi yaranır. Bəs bu prosesdə konkret olaraq pedaqoqun işi nədən ibarətdir? Pedaqoq öyrəninin təlim-idrak fəallığını təmin etmək üçün lazımı şərait yaradır, gərəkli informasiyaları və vasitələri təqdim edir, təlim fəaliyyətini istiqamətləndirir və nəzarət edir. Təlimin ən sadə variantı professional fəaliyyətin daşıyıcısı olan müəllimin və öyrəninin ünsiyyətidir (Rüstəmov, Dadaşova, 2007).

Ali məktəb müəlliminin funksiyaları (təhsilverici, tərbiyəedici, təşkilədi, tədqiqatçılıq) onun universallığının təsdiqi kimi başa düşülə bilər. Müəllimin daim yaradıcı axtarışda olması tələbələrlə birgə özünün də inkişaf etməsi deməkdir. Məsələyə bu aspektdən baxanda qarşılıqlı fəaliyyətin – müəllim-tələbə əməkdaşlığının sözügedən sahədə, şübhəsiz, uğur yaradacağına şübhə qalmır. Yaradıcı imkanlardan yararlanan müəllim daha da inkişaf edir, biliyini, zəngin təcrübəsini tələbələrə öyrətməyi özünün mənəvi borcu sayır.

Ali məktəb müəlliminin təhsilverici funksiyası

¹ Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti (prof. M.İsmixanovun redaktorluğu ilə). (2018). Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 156 s.

² Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti (prof. M.İsmixanovun redaktorluğu ilə). (2018). Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 156 s.

³ Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti (prof. M.İsmixanovun redaktorluğu ilə). (2018). Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 156 s.

onun bilik, bacarıq və vərdislərə peşəkar ziyələnməsində özünü göstərir. Təhsilalanları yaradıcı yöndə axtarışlara cəlb etmək də bu vacib funksiyanın tərkib hissəsi sayıla bilər. Hər bir müəllim öz fənni daxilində tələbələrə özünü təhsil tələbatı tərbiyə etməlidir. İlk növbədə, müəllim tələbələr üçün dərin bilik, geniş erudisiya, ağıl, intellekt, elmi maraqların zənginliyi nümunəsi olmalıdır (İsmixanov, Bayramov, Vəliyeva, 2019).

Tərbiyəedici funksiyaya gəlincə, müəllimdən tələb olunan əsas məsələ dediyinə uyğun yaşamasıdır. Sözü ilə əməli uyğun gələn müəllim həmişə tələbələri tərəfindən sevilir, ciddi qəbul edilir, şübhəsiz, belə olduğu təqdirdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunur (Rüstəmov, Dadaşova, 2007).

Gənclik dövrünün şövqü, təşəbbüskarlıq, elmi axtarışlara meyillilik ali məktəb mühitində gənclərin həyatı geniş səviyyədə dərk etməsinə, dünyagörüşünün genişlənməsinə, inkişafına ciddi təkan verir. Müəllim tələbələrlə öz funksiyalarının imkan verdiyi səviyyədə davrandığı təqdirdə onlar sabahımız üçün yetkin kadrlar kimi hazırlanırlar. Əsas odur ki, müəllim tələbələrin yaradıcı istəklərini inkişaf etdirsin, onları ardıcıl ruhlandırın. Təcrübə göstərir ki, ali məktəb tələbələri ilə yaradıcı söhbətlər onların həyatında, arzularının gerçəkləşməsində ciddi təkanverici stimül rolunu oynayır. Tələbə görəndə ki, müəllim onun gələcəyi, arzusu, axtarışları ilə maraqlanır, bu onun axtarışlar aparması üçün təkan olur.

Ali məktəbdə tərbiyə işinin təşkilində nəzərə alınmalı məqamlar: ümumuniversitet miqyasında ixtisasların çoxluğu və müxtəlifliyi tərbiyə işində tələbələrin maraqlarını nəzərə almağı çətinləşdirir; tələbə kollektivinin tərbiyə edilməsi işi müəllimdən dərin nəzəri hazırlıq və ixtisaslarla bağlı bilgilər tələb edir; ali məktəb müəllimi unutmamalıdır ki, o, ümumtəhsil hazırlığı keçmiş, müəyyən həyat təcrübəsi olan, ictimai-siyasi hadisələri təhlil etməyi və ümumiləşdirməyi bacaran, şəxsi mülahizələri olan, ən başlıcası isə daim təkmilləşən insanlarla işləyir (Rüstəmov, Dadaşova, 2007).

Ali məktəb müəllimindən tələb olunan peda-

qoji qabiliyyət müəllimin təşkilatçılığı haqqında tam, dolğun təsəvvür yarada bilər. Məqsəd müəllimliyə tam, hərtərəfli qabiliyyətlərin birliyi kimi baxmaqdır. Əsl müəllim bu cəhətləri təbii bir həyat tərzini kimi təsdiq edir. Təşkilatçılıq – quruculuq deməkdir, həyatın başqa sahələrindən fərqli olaraq burada təşkilatçılıq müəllimin nəzəri və praktik keyfiyyətlərinin birliyini tələbələrin idrakında, əməlində yaradıcı proses kimi formalaşdırılmasında özünü göstərir.

Müəllimin tədqiqatçılıq fəaliyyəti ilə bağlı qeyd etmək olar ki, o, konkret olaraq öz elmi fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun düzgün bilik verərsə, internet resurslarından örnəklər göstərərsə, effekt yüksək olur. Beynəlxalq elmi bazalarla tanışlıq, dünyada qəbul olunmuş elmi standartlar əsasında ixtisasa uyğun jurnalları izləmək tələbələrə qəliz sayılan bu kimi sahələrlə bağlı təcrübə örnəyi olur. Məhz bu kimi priyomlardan istifadə imkan verir ki, təhsilalanların elmi potensialı hərtərəfli aşkarlansın, dərs prosesi onlarda cansıxıcı təəssürat yaratmasın.

N.Məmmədli elmi mətnin məntiqi olaraq nizama salınması məsələsini aşağıdakı kimi təsnif edir: akademik kommunikasiyanın müxtəlif model və texnologiyalarından istifadə edilməsi; başqasının nəzəri fikirlərinə, elmi baxışlarına hörmətlə yanaşılması; tezis hazırlanması və mətnin hipotezdən nəticəyə qədər qurulması; mənbələrdəki məlumatlara elmi-tənqidi yanaşılması, onların seçilib ümumiləşdirilməsi və yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi; plagiatlıqdan uzaq, mövqeyin faktlarla, obyektiv şəkildə əsaslandırılması; mətnin elmi üslubun normalarına uyğun mənalı və məntiqli qurulması; fikirlərin ədəbi dildə aydın və dəqiq ifadə edilməsi (Məmmədli, 2021).

Magistratura tələbələrini özünü-təhlilə, özünü-tərbiyəyə, özünü-təhsilə yönləndirilməsi bəkalavrlardan fərqli olaraq daha uğurlu alınır. Bunun əsas səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz yaş, həyat təcrübəsi, konkretləşən arzu və maraqlarla bağlıdır. Müəyyən mövzuların tədrisində özünü-təhlil, özünü-tərbiyə, özünü-təhsillə bağlı söhbətlər tələbələrə yaxşı ovqat yaradır və maraqlı polemikaya səbəb olur. Təhlillər göstərir

ki, mövzuların mahiyyətə bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, sual-cavab, müzakirə və s. imkanlar tələbələrin dərslərdə fəal iştirakını təmin edir. Əslində, müəllim uzun-uzadı mühazirə demək əvəzinə, dərslərin mahiyyətini qısa, yaradıcı çatdırmaqla tələbələrə düşündürməyə, axtarışlara sövq etməlidir. Fikrimizcə, müəllim metodikanın ənənəvi imkanlarından istifadə etməklə kifayətlənməməli, özünəməxsus metodikasını da yaratmalıdır. Müəllimin özünü təkmilləşdirməsinə gəlinə, bu, ardıcıl davam edən, bitməyən bir prosesdir.

NƏTİCƏ

Müəllimlik – yüksək istedad, ardıcıl özünə-nəzarət, insanlara doğma münasibət, bilik imkanları ilə kifayətlənməmək, daim inkişaf edən idarəçilik qabiliyyəti tələb edir. Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında özünütanıma xüsusi rol oynayır. Özünütanıma iki istiqamətdə ardıcıl davam edir: şəxsi psixoloji durumu öyrənmək, bilmək, mənəvi keyfiyyətləri yüksəltmək, inkişaf etdirmək; öz sahəsi, habelə yanaşı bilik (fənn) sahələri ilə bağlı bilikləri ardıcıl artırmaq, inkişaf etdirmək. Müəllim özünü tanımasa, dərinlən bilməsə, tələbələrini də tanıya bilməz. Bunun üçün o, ilk növbədə daxili dünyasındakı instinktləri bilməlidir. Bu isə dərin idraki bilik tələb edir. Müəllim həyat təcrübəsinin çoxluğu, dünyagörüşünün zənginliyi ilə kifayətlənməməli, hər zaman öz üzərində işləməlidir. Onun pedaqoji və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin yüksək olması dünyagörüşünün zənginliyinin ifadəsi olmaqla bərabər, həm də elmi səviyyəsini göstərir.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Salatın Əhmədova

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Abbasov, A. (2019). Ailə tərbiyəsinin prinsipləri. “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı, cild 2, № 2, səh. 12-19. Layout 1 (vet.edu.az)
- 2 Qaliboğlu, E. (2022). Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında özünütanımanın əhəmiyyəti. “Qloballaşma şəraitində müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında pedaqogika və psixologiya elmlərinin yeri və rolu” respublika elmi konfransının materialları (28-29 aprel). Sumqayıt Dövlət Universiteti, səh. 16-19.
- 3 Məmmədli, N. (2021). “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni üzrə bakalavr səviyyəsi üçün proqram. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 60 səh.
- 4 İlyasov, M. (2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 208 s. 2018-1050. Pdf (anl.az)
- 5 İsmixanov, M.A., Bayramov, H.B., Vəliyeva, S.V. (2019). Ali məktəb pedaqogikası. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 240 s.
- 6 Kazımov, N. (2006). Ali məktəb pedaqogikası. Dərslik. Bakı, 433 səh.
- 7 Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti (prof. M.İsmixanovun redaktorluğu ilə). (2018). Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 156 s.
- 8 Rüstəmov, F., Dadaşova, T. (2007). Ali məktəb pedaqogikası. Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 568 s.

MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİ ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞI: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN REALLIĞI

MƏLAHƏT ƏSGƏROVA, Təlim və tədrisin təşkili və metodikası ixtisası üzrə magistrant, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, ADA Universiteti, Bakı. E-mail: melah.asker@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-8780-8592>

RZA MƏMMƏDOV, Təhsilin idarəedilməsi, təftişi, planlaması və iqtisadiyyatı üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, İdarəetmə Fakültəsi, "Naxçıvan" Universiteti, Naxçıvan. E-mail: rza_mammadov@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-9992-3320>

Məqaləyə istinad:

Əsgərova M., Məmmədov R. (2024). Müəllimlik peşəsi üzrə kadr hazırlığı: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan reallığı. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 97-106

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.097

ANNOTASIYA

Cəmiyyətin tərəqqisi və varlığını davam etdirməsi üçün ən mühüm açarlardan biri təhsildir. Təbii ki, bunu təmin edən təhsilin keyfiyyətidir. Keyfiyyətli təhsil isə mükəmməl proqramlarla tədris prosesini idarə edən səriştəli müəllim əməyi ilə mümkündür. Bu məntiqə əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikasında da təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün müvafiq islahatlar aparılır və bu sahədə beynəlxalq təcrübə öyrənilir. Bu məqalədə beynəlxalq təcrübədə müəllim hazırlığının vəziyyəti, ona verilən tələblər və Azərbaycan Respublikasındakı reallıqlardan bəhs olunub. Məqalədə bir sıra ölkələrin keyfiyyət metodu ilə müəllim hazırlığı proqramları təhlil edilərək Azərbaycan Respublikasındakı mövcud vəziyyətlə əlaqələndirilib və təhlil aparılıb. Təhlillər və müşahidələr göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə müəllimlik peşəsinə marağı artırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, bu peşənin nüfuzunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Buna görə də digər ixtisaslarla nisbətə müəllimlik ixtisasına qəbul üçün çoxməzmunlu imtahanlar (məktəbdaxili, abituriyent imtahanları, universitetlər tərəfindən keçirilən yazılı və ya şifahi imtahanlar) təşkil olunur. Müəllimlik ixtisası üzrə nəzəri tədrisə nisbətən praktiki tədrisin üstünlük təşkil etməsi təhsilalanların peşə bilik və bacarıqlarını artırmağa kömək edir.

Açar sözlər: Müəllim peşəsi, inkişaf etmiş ölkələrdə müəllim hazırlığı, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəllim hazırlığı.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 29.04.2024

Qəbul edilib: 23.05.2024

STAFF TRAINING FOR THE TEACHING PROFESSION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND AZERBAIJANI REALITY

MALAHAT ASGAROVA, Master's Student Specializing in the Organization and Methodology of Teaching and Learning, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, ADA University, Baku.

E-mail: melah.asker@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8780-8592>

RZA MAMMADOV, Assoc. Prof. Dr., Faculty of Business Administration, "Nakhchivan" University, Nakhchivan.

E-mail: rza_mammadov@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9992-3320>

To cite this article:

Asgarova M., Mammadov R. (2024). Staff training for the teaching profession: international experience and Azerbaijani reality. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 97-106

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.097

ABSTRACT

Education is one of the most important keys to the progress and survival of societies. Of course, it is the quality of education that ensures this. Quality education is made possible by the efforts of competent teachers who manage the teaching process with excellent programs. Based on this logic, in the Republic of Azerbaijan, as in many countries, relevant reforms are being taken for the quality of education and international experiences are being studied. In this article, the state of teacher training in international experience, the requirements placed on it, and the realities in the Republic of Azerbaijan are also discussed. In the article, teacher training programmes of various countries were analysed using qualitative methods and compared with the situation in the Republic of Azerbaijan, and the current situation was analysed. Analysis and observations show that in developed countries, to increase interest in the teaching profession, special attention is paid primarily to increasing the influence of this profession. For this reason, when compared to other specialties, a wide range of exams (in-school exams, candidate exams, written or oral exams conducted by universities) are organized for entry into the teaching profession. The predominance of practical training over theoretical education in teacher training helps to enhance the professional knowledge and skills of educators.

Keywords: Teaching profession, teacher training in developed countries, teacher training in developing countries.

Article history

Received: 29.04.2024

Accepted: 23.05.2024

GİRİŞ

Təhsil hər bir ölkənin inkişafı üçün ən vacib sahələrdən biridir. Təhsilin məqsədi fərdləri yaşadıkları cəmiyyətin və inkişaf etməkdə olan dünyanın üzvü olaraq tələb olunan bilik və bacarıqlarla təmin etməkdir. Fərdlərin bu şəkildə yetişdirilməsinə yaxşı təhsil sistemi ilə yanaşı, yüksəkixtisaslı və keyfiyyətli müəllimlərin köməyi ilə nail olmaq mümkündür. Hər bir ölkənin təhsil sisteminin keyfiyyətini şərtləndirən əsas amil bu sistemdə fəaliyyət göstərən müəllimlərdir (Balaban & Arslan, 2022).

Müəllimlik bilik və bacarıqlarla bərabər, müsbət münasibət və sistemli vərdişlər tələb edən peşədir. Bu peşəyə münasibət fərdin peşə ilə bağlı düşüncələri, hissləri və fəaliyyətlərini ifadə edir. Müəllimin daim öyrənmək və öyrətmək arzusu, peşəsinə səmimi bağlılığı və davamlı özünü təkmilləşdirmə istəyi bu münasibətin əsas hissəsidir (Zarzolawmi, 2019). Peşəyə münasibət fərdin peşəsi haqqında düşüncə və fəaliyyəti, peşənin tələblərinə uyğun şəkildə öyrənmə və öyrətmək istəyi, işinə məsuliyyətli yanaşması, mütəmadi olaraq özünü inkişaf etdirmək istəyi kimi müəyyən edilə bilər (Wagner & Imanuel, 2014). Peşəsinə müsbət münasibət bəsləyən müəllim öz işini sevcək və onu ən yaxşı şəkildə yerinə yetirməyə çalışacaq (Ekici, 2014). Müəllimlik ixtisası üzrə təhsilalanlarda peşəsinə dair müsbət münasibətlərin formalaşması onların müəllimlik fəaliyyətində daha səmərəli olmasına şərait yaradır.

Təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər və yüksək səviyyəli təhsilə dair dəyişən nəzəriyyələr göstərir ki, təhsildə keyfiyyətin ən vacib şərti müəllimdir. Təhsildə keyfiyyətin artırılması, ixtisaslı müəllimlərin hazırlanması ilə baş verə bilər (Arslan & Vezne, 2021). Müəllimlərin ölkələrin inkişafında, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsində, sosial rifahın təmin edilməsində, insanların cəmiyyətdə fəal iştirakında və mədəni dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində əhəmiyyətli rolu var (Barber & Mourshed, 2007). Müəllimlər öyrənənlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında, onların akademik, intellektual,

sosial və emosional inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir. Müasir qloballaşan və informasiyaya əsaslanan dövrdə təhsilin və müəllim peşəsinin əhəmiyyəti, sürətlə dəyişən dünyanın tələblərinə cavab vermək üçün yüksəkixtisaslı və bilikli pedaqoqlara ehtiyac olduğu vurğulanır (Boudersa, 2016).

Müəllimlərin peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsinin artırılması təhsil sistemlərində ən vacib və ehtiyac duyulan sahələrdən biridir. Müəllim hazırlığı probleminin beynəlxalq miqyasda tədqiqi, müxtəlif ölkələrin müəllim hazırlığı sistemlərinin araşdırılması və ölkələr arasında müqayisələrin aparılması müəllim təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm məlumatlar verir (Barber & Mourshed, 2007).

Azərbaycanda müəllimlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşa bilməsi üçün müəllim hazırlığı proqramlarında yeniliklər və dəyişikliklər edilməsi gözləniləndir. Bu dəyişiklikləri apara bilmək üçün uğurlu təhsil siyasəti aparan ölkələrin təhsil sistemlərinin təhlil edilməsi, müəllim yetişdirilmə proqramlarının ətraflı araşdırılması və Azərbaycandakı təhsil sistemi ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin ortaya qoyulması vacibdir.

Bu tədqiqat beynəlxalq təcrübədə uğurlu təhsil siyasəti həyata keçirən ölkələrin mövcud müəllim hazırlığı sistemlərini və proqramlarını müqayisəli şəkildə araşdıraraq, Azərbaycanda pedaqoji istiqamətdə kadr hazırlığı sahəsinə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Müasir dövrlə uyğunlaşmaq, inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalmamaq, demokratiya, insan hüquqları kimi ümumbəşəri dəyərləri cəmiyyətə təqdim etmək, cəmiyyəti yeni biliklərlə təmin etmək, problem həlletmə və tənqidi düşünmə kimi bacarıqları inkişaf etdirməkdə müəllimlərin və müəllim hazırlığı həyata keçirən təhsil fakültələrinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bu məqsədlə indiyədək Azərbaycanda həyata keçirilən müəllim hazırlığı təcrübələri və mövcud təhsil sistemi təhlil edilməli və uğurlu təhsil siyasəti həyata keçirən ölkələrin müəllim hazırlığı sistemləri araşdırılmalıdır. Beynəlxalq təcrübədə müəllim hazırlığı proqramları ilə aparılacaq müqayisəli təhlillərin Azərbaycanın müəllim

hazırlığı proqramlarının hazırlanmasına və yenidən nəzərdən keçirilməsinə töhfə verəcəyi düşünülür.

Yüksək keyfiyyətli müəllimlərə olan tələbat, inkişaf etmiş ölkələr də daxil olmaqla, bütün dünyada vacib bir məsələdir. Bir çox yerli və beynəlxalq qurumlar bu sahədə geniş araşdırmalar aparır (UNESCO 2012). Ölkələrin hər sahədə tərəqqisi təhsilin səviyyəsi ilə, təhsilin səviyyəsi isə müəllimlərin səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Təhsilalan göstəriciləri baxımından yüksək müvəffəqiyyət əldə edən ölkələrdə təhsil sistemlərinin ən əsas ortaq xüsusiyyətinin keyfiyyətli müəllimlər olduğu aşkar edilib (Barber & Mourshed, 2007). Hər bir ölkənin ehtiyac duyduğu keyfiyyətli müəllim kadrlarını hazırlamaq üçün fərqli ölkələrdəki müəllim hazırlığı sistemlərinin davamlı qiymətləndirilməsi və bu qiymətləndirməyə uyğun olaraq müəllim hazırlığı proqramlarını təkmilləşdirmək son dərəcə mühümdür. Bu baxımdan, yüksək səviyyəli müəllim hazırlamaq üçün görülən tədbirlər Azərbaycan və bütün dünya ölkələrində mühüm bir məsələ kimi önə çıxır. Bu ifadələrdən yola çıxaraq inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən müəllim yetişdirmə proqramları təhlil edilib və Azərbaycandakı vəziyyətlə müqayisələr aparılıb.

FİNLANDIYA

Finlandiyada ali məktəblərə qəbul olmaq üçün birinci şərt orta məktəbi bitirmək və ali məktəbə qəbul imtahanından yüksək nəticə əldə etməkdir. Pedaqoji ixtisaslara müraciət etmək istəyən abituriyentlər hər bir ali məktəbin müəyyən etdiyi yazılı və şifahi imtahan ilə seçim mərhələlərindən keçirlər (Sahlberg, 2018). Yazılı imtahan zamanı abituriyentlərin araşdırma, tənqidi düşünmə və şərh etmə, fikirlərini ifadə edə bilmə kimi bilik və bacarıqları ölçülür. Müsahibə mərhələsi zamanı abituriyentlərin şəxsi keyfiyyətləri, öyrənmə və inkişaf səriştəsi, təlim və tədrisə, həmçinin müəllimlik peşəsinə uyğunluğu qiymətləndirilir. Son mərhələdə isə müəllimlik ixtisasında təhsil almaq istəyən şəxslərin sosial aspektləri, nitqi, idarəetmə və

təqdim etmə, problem həll etmə qabiliyyətləri və dərskəçmə kimi bacarıqları yoxlanılır (Malaty, 2007). Ölkədə müəllim hazırlığı sistemlərində ən əsas məqam praktiki və nəzəri dərslərin vəhdətinin təmin edilməsidir (Yeşil, 2016).

Finlandiyada, müəllim hazırlığı proqramları 4 il müddətində həyata keçirilir. Pedaqoji ixtisaslarda tədris olunan proqramlar namizədləri təcrübə keçməyə, müşahidəyə və araşdırmaya yönəldir. Bunlarla yanaşı, əlverişli sinif idarəçiliyi üçün lazım olan təlim və tədris üsulları ətraflı izah edilir. Müəllimlik peşəsində karyera qurmaq üçün bakalavr təhsilini bitirdikdən sonra magistratura təhsili almaq vacibdir. Finlandiyada müəllim hazırlığı proqramlarının əsas məqsədi dövrün tələbi olan tədqiqatçı müəllimlər yetişdirməkdir (Çınar & Doğan, 2019).

CƏNUBİ KOREYA

Cənubi Koreyada pedaqoji ixtisaslarda təhsil almaq istəyən abituriyentlər, öncə ali məktəbə qəbul imtahanından uğurlu nəticə əldə etməlidirlər. Bununla yanaşı, pedaqoji ixtisaslara qəbul zamanı şagirdlərin bitirdikləri məktəbdən onların məktəbdəki fəaliyyəti və nailiyyətləri haqqında məlumat xarakterli məktub tələb olunur. Eyni zamanda namizədlərin seçimində məktəbdəki müvəffəqiyyət balı əsas meyardır. Müəllimlik ixtisasında təhsil almaq istəyən abituriyentlər yazılı imtahanla yanaşı, müsahibə mərhələsindən də keçməlidirlər. Müsahibəni mərkəzləşdirilmiş qaydada yüksəkixtisaslı kadrlar komandası keçirir. Müəllimlik peşəsinə qəbul zamanı abituriyentlər arasında peşəyə münasibəti müəyyən etmək üçün sorğu keçirilir və peşəyə qəbul zamanı sorğunun nəticəsi seçim meyarı olaraq qəbul edilən digər bir faktordur. Pedaqoji ixtisaslarda təhsil alan namizədlər 4 illik təhsilini tamamladıqdan sonra diplomlarını ala bilirlər. Müəllimlik diplomu ilə yanaşı, namizədlər peşə ilə bağlı təlimlərdən keçməlidirlər. Belə təlimlərin təşkil olunmasında məqsəd ixtisasa aid araşdırmalar aparmaq, rəhbərlik və idarəetmə, tədris və məktəbin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər haqqında məlumatlar verməkdir. Belə ki, bu proses müəllimlərin

fəaliyyəti zamanı 6 ay müddətində əlavə təhsil ilə davam edir. Bu təhsilin əsasını təlim materiallarının planlaşdırılması, təlim prosesinin idarə olunması və qiymətləndirmə ilə bağlı məsələlər təşkil edir (NCEE, 2015).

Cənubi Koreyada pedaqoji ixtisaslarda təhsilin müxtəlif aspektlərini və sahələrini əhatə edən fənlər tədris olunur. Bu fənlər tələbələrə geniş bir məzmun əhatəliliyi təqdim edir və onlara müxtəlif sahələrdə bilik və bacarıqlarının inkişafına imkan verir. Ölkədə pedaqoji ixtisaslarda tədris təcrübəsinə 9 həftə vaxt verilir (Coşkun, 2021).

ALMANIYA

Almaniyada pedaqoji ixtisaslara qəbul yazılı və şifahi imtahan şəklində həyata keçirilir. Yazılı və şifahi imtahan zamanı abituriyentlər müəllimlik ixtisasına qəbul olmaq üçün qoyulan tələblərə cavab verə bilərlərsə, bu ixtisasda oxumaq hüququ qazanırlar. Almaniyada müəllim hazırlığı proqramı 2 əsas mərhələdən ibarətdir: nəzəri və tədris təcrübəsi. Pedaqoji ixtisaslarda təhsil alan tələbələr təhsillərinin ilk iki ilində ancaq nəzəri biliklər öyrənir, axırındakı 2 ilində isə praktiki dərslər keçirlər. Nəzəri mərhələdə ixtisasa aid fənlər tədris olunur (Yaman, 2018). Namizədlər nəzəri hissəni bitirdikdən sonra dövlət imtahanı verməlidirlər. Bu imtahandan uğurlu nəticə əldə edən namizədlər praktiki dərslərdə iştirak edə bilirlər. Praktiki dərslər zamanı onlar təcrübəli müəllimlərin dərslərində müşahidə aparır, dərsi izləyir, yeni dərslər formaları təqdim edir və sinfi idarəetmə bacarıqları öyrənirlər. Tədris təcrübəsi zamanı əsas məqsəd namizədlərin ixtisasları ilə əlaqəli peşəkar bilik və bacarıqlar qazanmalarını təmin etməkdir (Arslan & Vezne, 2021).

ABŞ

ABŞ-də universitetlərə qəbul olmaq üçün ilkin şərt tam orta təhsil pilləsində buraxılış imtahanından müvəffəqiyyət əldə etməkdir. Belə ki, buraxılış balı əsas meyar olaraq qəbul edilir. Pedaqoji ixtisaslarda təhsil almaq istəyən

abituriyentlərdən bitirdikləri məktəbdən onlar haqqında akademik müvəffəqiyyət və davranışları haqqında məktub tələb olunur. Sonra isə pedaqoji ixtisaslarda təhsil almaq istəyən şəxslərin, müəllimlik peşəsi üçün lazım olan bilik və bacarıqlarını yazılı imtahanla yoxlamaqla yanaşı, bu peşəni seçən namizədlər ixtisaslaşmış şəxslər tərəfindən fərdi müsahibəyə cəlb edirlər (Abanoz, 2021).

Hər semestrin sonunda pedaqoji ixtisaslarda oxuyan tələbələrin bilik və bacarıqları qiymətləndirilir. Bu imtahanlardan uğurlu nəticə əldə edən tələbələr məzun olurlar. ABŞ-də müəllim hazırlığı proqramı 2+3 il müddətində baş tutur. Bu ölkədə pedaqoji ixtisaslarda tədris olunan dərslər və tədris təcrübəsinin yükü digər ölkələrlə müqayisədə daha çox olur. Çünki ABŞ-də pedaqoji ixtisaslarda tədris olunan fənlərin təkə müəllimlik peşəsi ilə əlaqəli nəzəri və praktiki fənlər deyil, eyni zamanda ümumi dünyagörüşü və digər sahələrdəki bilikləri əhatə edir. Burada pedaqoji ixtisas tələbələri üçün təcrübə imkanları genişdir. Müxtəlif proqramlar, məktəb təcrübələri və təlim mərhələləri tələbələrə müxtəlif səriştələr təqdim edir. Namizədlərə təhsillərinin 3-cü semestrindən başlayaraq tədris təcrübəsi kursu tətbiq olunur (Coşkun, 2021). Müəllimlər fəaliyyətə başladıqdan sonra 10 il müddətində magistr təhsili almaq məcburiyyətindədirlər.

TÜRKİYƏ

Türkiyədə lisey və orta məktəbi başa vuran şagirdlər ali məktəblərdə təhsil almaq haqqı qazanırlar. Pedaqoji ixtisaslara müraciət edən şəxslərin dövlət tərəfindən təşkil olunan imtahanda iştirakı mütləqdir. Ali məktəbə qəbul zamanı attestat balı və imtahanda əldə olunan nəticələr nəzərə alınır. Türkiyədə müəllim hazırlığı proqramı 4 il müddətində tədris olunur. Bu proqrama daxil olan tədris təcrübəsi 6-cı semestrdən başlayır və həftədə 1 gün olmaqla məktəblərdə icra olunur. Tədris təcrübəsi zamanı əsas məqsəd tələbələrin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirmək və təhsil prosesinin effektivliyini artırmaqdır. Tədris təcrübəsinə

təlim materiallarının hazırlanması, dərslər metodlarının planlaşdırılması, qiymətləndirmə, təhlil etmə, sinfi idarə etmə və araşdırma kimi fəaliyyətlər daxildir (Çınar & Doğan, 2019).

Türkiyədə müəllim hazırlığı proqramları tələbələrə müxtəlif təhsil səviyyələrində və sahələrində müəllimlik peşəsinə hazırlanmalarına kömək edir. Bu proqramlar təhsil fakültələri və peşə təhsili fakültələri vasitəsilə həyata keçirilir. Hər iki fakültənin məqsədi müəllim namizədlərinə həm nəzəri, həm də praktiki biliklər qazandıraraq onları peşəkar müəllim kimi yetişdirməkdir. Təhsil fakültələri bakalavr və magistr səviyyələrini üzrə proqramlar həyata keçirərək tələbələrə müəllimlik karyerasına hazırlayır. Bakalavr proqramları dörd illik təhsili əhatə edir və tələbələrə müəllimlik üçün lazımi nəzəri bilikləri və praktik bacarıqları öyrədir. Magistr proqramları isə bakalavr səviyyəsini tamamlamış tələbələrə ixtisaslaşmış biliklər verir, eyni zamanda araşdırma və akademik karyera imkanı təqdim edir. Bu proqramlar vasitəsilə müəllimliyə namizəd olanlar dərslər planlama, tədris metodları, təlim texnikaları, sinfin idarə olunması, tədris təcrübəsi və peşəkar inkişaf kimi sahələrdə təlim alırlar.

Peşə təhsili fakültələri daha spesifik ixtisas sahələrində müəllim hazırlığı həyata keçirir. Buraya sahibkarlıq təhsili, sağlamlıq və tibbi təhsil, incəsənət təhsili kimi fərqli sahələrdə təlim proqramları daxildir. Təhsil fakültələri və peşə təhsili fakültələri müəllimlik peşəsinə hazırlıq mərhələsində tələbələrə praktik təcrübələr, sinifdə tədris təcrübəsi və müəyyən sahələrdə staj imkanları təqdim edir. Bu fakültələr Türkiyədə müəllim hazırlığının hərtərəfli və çoxşaxəli olmasını təmin edir, tələbələrin geniş bilik və bacarıqlarla peşəkar müəllim kimi yetişmələrinə şərait yaradır (Yeşil, 2016).

SINQAPUR

Sinqapurda pedaqoji ixtisaslara seçim zamanı təhsilalanların bilik və bacarıqlarını yoxlamaq üçün müxtəlif qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur (Aksoy & Gözütök, 2014). Pedaqoji ixtisaslara qəbul zamanı orta məktəbi müsbət

qiymətlərlə bitirmiş, peşəkarlığa meyilli, inkişaf səriştəsi və ünsiyyət bacarığı olan namizədlərə üstünlük verilir. Seçim zamanı ingilis dili bacarıqlarına xüsusi diqqət yetirilir. Müəllimlik ixtisasında təhsil almaq istəyən abituriyentlər CV-lərinin yoxlanılması ilə yanaşı bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün yazılı və şifahi imtahana cəlb olunurlar (Bakioğlu & Göçmen, 2014).

Sinqapurda müəllim hazırlığı proqramları müəllimlərin şəxsi inkişafını təmin etmək məqsədilə bir çox dəstək və təlim proqramları təklif edir. "Meranti layihəsi" bu təlim proqramlarından biridir. "Meranti layihəsi" Sinqapurda müəllimlik karyerasına hazırlıq mərhələsində olan tələbələr üçün inkişaf və dəstək proqramıdır. Bu layihə müəllim namizədlərinin peşəkar inkişafını dəstəkləmək, onların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşmasına kömək etmək və təlim praktikasında müvəffəqiyyətli olmalarını təmin etmək məqsədilə təşkil edilir (Orakçı, 2015). Layihə Sinqapurda müəllim hazırlığı proqramlarının keyfiyyətli və peşəkar bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən əlavə bir amil olaraq nəzərdə tutulub.

Sinqapurda müəllim hazırlığı proqramlarında praktiki dərslərdə iştirak etmək məcburidir. Eyni zamanda namizədlər Amerika və Avropa universitetlərində müqavilə ilə beynəlxalq təcrübə keçmək imkanı da qazanırlar. Bu cür beynəlxalq təcrübə proqramları müəllim namizədlərinin peşəkarlıq sahəsində daha geniş perspektivlərə malik olmalarına, müxtəlif tədris metodları və texnologiyaları, habelə digər mədəniyyətlər və təhsil sistemləri ilə tanış olmalarına və beynəlxalq təhsil mühitində öz inkişafını təmin etmələrinə kömək edir (Yahaya, 2018).

KANADA

Kanadada ali məktəblərə qəbul test üsulu ilə aparılır. Hər bir universitet müəyyən edilmiş qəbul şərtlərinə əsasən müraciətləri ayrılıqda dəyərləndirir. Bu qəbul şərtləri universitetlərin öz spesifik standartları və tələbləri əsasında müəyyən edilir. Müraciətlərin qiymətləndirilməsi

zamanı abituriyentlərin məktəb dövründə akademik nailiyyətləri, attestat qiymətləri və sosial fəaliyyətləri nəzərə alınır (Gurbetoğlu, 2019). Kanadada müəllimliyə namizədlərin peşəkar inkişafını təmin etmək üçün dörd əsas proqram mövcuddur. Bunlardan birincisi ardıcıl proqramdır. Bu, müəllim hazırlığı kurslarının davamlılığını təmin edir. Tələbələrə təlim metodları, sinif idarəetməsi, müəllimlik təcrübəsi və tədris məzmununu öyrətmək üçün tələb olunan bilikləri təmin edir. İkincisi, sinxron proqramlardır. Bu, tələbələrin onlayn platformalarda təhsil almasına imkan verir və onlara müəllimlik fəaliyyətində təcrübə qazanmaq üçün praktik imkanlar yaradır. Üçüncüsü, magistratura proqramlarıdır. Magistratura proqramları əvvəlcədən qazanılmış təcrübə və peşəkarlığa uyğun olan təhsilə əsaslanır. Bu proqramlar tələbələri daha ətraflı təhsil və araşdırma imkanları ilə təmin edir. Sonuncusu isə inteqrasiya olunmuş proqramlardır. Bu proqramlar tədris ilə yanaşı, tədqiqat bacarıqlarını da inkişaf etdirmək üçün müxtəlif məzmun və tədris metodlarını özündə birləşdirir (Coşkun, 2021). Kanadada tədris təcrübəsi təcrübəli müəllimlərin rəhbərliyi ilə məktəblərdə keçirilir. Tədris təcrübəsi tələbələrə təlim metodlarını tətbiq etmək, tədris məzmununu planlaşdırmaq və sinif idarəetməsinin aspektlərini öyrənmək imkanı verir.

İNGİLTƏRƏ

İngiltərədə ali məktəblərə müraciət etmək üçün ilk növbədə riyaziyyat və ana dili fənləri üzrə yazılı imtahan verilir. Uğurlu nəticə əldə edən namizəd təhsil fakültələrinə müraciət etdikləri təqdirdə müsahibə mərhələsinə dəvət olunurlar. Müsahibə mərhələsi zamanı namizədlərin peşəyə həvəsi və marağı, müəllim hazırlığı proqramlarına uyğunluğu qiymətləndirilir. İngiltərədə müəllim hazırlığı proqramlarında müxtəlif tədris metodlarından istifadə edilir. Bu metodlar iki əsas kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriyaya nəzəri və praktiki kurslar təklif edən 4 illik təhsil proqramı daxildir. Buraya aid edilən Bachelor of Education (BED)

proqramı ibtidai sinif müəllimi hazırlamaq üçündür. Bu proqram tələbələrə təlim metodlarını, təhsil psixologiyasını, sinif idarəetməsi kimi məsələləri öyrədir. BA/BSc (Bachelor of Arts/Science with Qualified Teacher Status) proqramı isə fənn və sosial elmlər sahəsində müəllim olmaq üçün təklif olunur. Bu proqram həm nəzəri, həm də praktiki dərsləri həyata keçirir və tələbələrə müəllimlik sahəsində peşəkar biliklər və təcrübə qazandırır. Proqram 3-4 illik müddəti əhatə edir (Kilimci, 2006).

İkinci kateqoriyadakı formalaşma proqramları birillik təhsil proqramı olub müxtəlif bakalavr proqramlarını bitirən şəxslər üçün nəzərdə tutulub. Yəni bunlar pedaqoji olmayan bir ixtisas diplomunu alan şəxsin müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün tətbiq edilən proqramlardır. Bu proqram müəllimlik diplomunu olmayan şəxsləri müəllimlik peşəsinə hazırlayır. Universitet və məktəb əməkdaşlığı əsasında təşkil olunan bu proqramlar tələbələri müəllimlik sahəsində peşəkar biliklər və bacarıqlarla təmin edir. Müəllim hazırlığı proqramlarında tədris təcrübəsi təhsil müddətinin başlanğıcından etibarən hər il fərqli məktəblərdə və cəmi 21 həftə olmaqla tətbiq olunur (Coşkun, 2021).

AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda müəllim olmaq üçün ali və orta ixtisas təhsili tələb olunur. Müəllim olmaq istəyən şəxslər, Dövlət İmtahan Mərkəzinin keçirdiyi qəbul imtahanında iştirak edərək uğurlu nəticə əldə etdikdən sonra istədikləri ixtisas üzrə təhsil ala bilərlər.

Burada ali təhsil üzərindən məlumatlar təqdim edilməkdədir. Belə ki, tələbələr müvafiq fakültələrdə Elm və Təhsil Nazirliyinin müəyyən etdiyi tədris planları əsasında təhsil alırlar. Pedaqoji ixtisaslarda oxuyan tələbələrə daha çox sosial və humanitar elmlər, eyni zamanda texnologiyaya aid fənlər öyrədilir. Həmin fənlərin tədrisində məqsəd müəllimliyə namizədlərin bu sahələr üzrə ümumi məlumata və əsas biliklərə yiyələnməsini təmin etməkdir (Üzeirli & Kılıçoğlu, 2021). Pedaqoji ixtisaslarda təhsil alan tələbələr təhsillərinin son kursunda 14

həftə olmaqla praktiki dərslərə cəlb olunurlar. Tədris təcrübəsi müəllim hazırlığı proqramlarının ən azı 18 faizini əhatə edir. Pedaqoji ixtisaslardan məzun olan tələbələr istəklərinə uyğun olaraq magistratura təhsili ala bilərlər. Müəllim kimi ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərmək üçün magistratura təhsili məcburi deyil.

MÜZAKİRƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dövrdə hər sahədə baş verən dəyişikliklərdən və inkişafdan geri qalmamaq üçün bütün cəmiyyətlərdə müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Müəllim bu vəzifəni ancaq onu lazımı bilik, bacarıq, dəyər və davranışlarla təchiz edən müəllim hazırlığı proqramını bitirməklə, peşə sahəsi üzrə baş verən dəyişiklikləri və inkişafı izləməklə yerinə yetirə bilər. Bu səbəbdən müəllim hazırlığı proqramlarını günümüzün tələblərinə uyğun keyfiyyətli vəziyyətə gətirmək bütün ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (Coşkun, 2022).

Keyfiyyətli müəllimlərə olan tələb inkişaf etmiş ölkələrlə bərabər bütün dünyada vacib və ehtiyac duyulan məsələdir. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar bu sahədə geniş tədqiqatlar aparır (UNESCO 2012). Çünki ölkələrin inkişaf səviyyələri apardıqları təhsil siyasəti ilə birbaşa əlaqəlidir (Barber & Mourshed, 2007). Keyfiyyətli təhsil üçün ixtisaslı müəllimlər lazımdır. Tələbə nailiyyətləri baxımından uğurlu olan ölkələrin təhsil sistemlərinin ən əsas orqan xüsusiyyətinin ixtisaslı müəllimlər olduğu müəyyən edilib. Cəmiyyətin ehtiyac duyduğu ixtisaslı müəllimlərin hazırlanması üçün müəllim hazırlığı üzrə uğur qazanmış ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqinin çox böyük əhəmiyyəti ola bilər. İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrdə təhsil sistemindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün digər ölkələrin təcrübələrindən yararlanaraq müqayisəli tədqiqatlar aparılır. Aparılan tədqiqatlar müəllim hazırlığı sahəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə vermək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqat zamanı aparılan təhlillərə əsaslanaraq, aşağıdakı təkliflər təqdim edilir:

- Pedaqoji ixtisaslara qəbul zamanı abituriyentlərin şəxsi xüsusiyyətləri və peşəyə marağı nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün abituriyentlərlə sorğu keçirilməsi məqsədə uyğundur;

- Pedaqoji ixtisaslara qəbul zamanı yazılı imtahanla yanaşı, şifahi imtahan da təşkil olunaraq abituriyentlərin peşəyə uyğun bilik və bacarıqları ölçülə bilər;

- Pedaqoji ixtisaslarda təhsil alan tələblərin peşəyə münasibətini müsbət yöndə inkişaf etdirmək üçün tədris prosesində peşə ilə bağlı məlumatlandırma və həvəsləndirməyə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilə bilər;

- Müəllimlik ixtisası üzrə təhsil alanlar üçüncü və dördüncü kurslarda tədris təcrübəsi üçün məktəblərə göndərilir. Həmin tələbələr təhsillərinin ilk illərindən başlayaraq müvafiq səviyyələr üzrə tədris təcrübəsi üçün məktəblərə göndərmək olar. Bu, nəzəri və praktiki dərsləri paralel olaraq öyrənmək imkanı qazandıra bilər.

Hər bir tədqiqatın nəticəsi praktiki təkliflərlə yanaşı, tədqiqat təklifləri də ortaya qoyur. Bu araşdırmanın nəticəsi növbəti tədqiqatlar üçün bir neçə təklif təqdim edir:

- Qloballaşmanın təsiri ilə bütün dünyada dəyişiklik və transformasiya çox sürətlə gedir. Bu transformasiya iqtisadiyyat, siyasət, beynəlxalq münasibətlər kimi sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də baş verir. Bu kontekstdə təhsil tədqiqatçılarının müqayisəli təhsil sahəsində aktual olan yeniliklərə istinad etməsi tövsiyə olunur;

- Təhsil sahəsində uğurları ilə tanınan digər ölkələrin təcrübəsinə öyrənmək və tətbiq etməklə yeniliklərin təhsil siyasətində əks olunmasını təmin etmək olar.

Son vaxtlar cəmiyyətdə meydana gələn “ən azından müəllim olsun” düşüncəsi həm bu peşəni dəyərdən salır, həm də müəllimlik peşəsinə istəksiz, həvəssiz və bu sahə üzrə istedadı olmayan şəxsləri müəllimlik diplomu almağa məcbur edir. Müəllimlik ixtisasını bu peşəyə müvafiq xüsusiyyətlərə sahib olan şəxslər seçərsə, təhsilin keyfiyyəti təmin edilə bilər və bu sahənin tələblərinə cavab verən yüksək keyfiyyətli müəllim kadrları hazırlana bilər.

İstifadə edilmiş əbəbiyyat:

- 1 Abanoz, G. (2021). ABD'de sosyal bilgiler öğretmen yetiştirme programları üzerine bir araştırma: Penn State Üniversitesi Örneği. *Uluslararası Disiplinlerarası Mükemmellik Arayışı Dergisi (UDMAD)*, 1(1), 2-20.
- 2 Arslan, Ü.G., & Vezne, R. (2021). Almanya ve Türkiye mesleki eğitim öğretmeni yetiştirme sistemlerinin karşılaştırılması. *Instructional Technology and Lifelong Learning*, 2(1), 111-134.
- 3 Aksoy, E., & Gözütok, D. (2014). Amerika Birleşik Devletleri, Finlandiya, Singapur ve Türkiyede öğretmen eğitimindeki dönüşümler. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama Dergisi*, 13(25), 23-26.
- 4 Bakioğlu, A., & Göçmen, G. (2014). Singapur eğitim sistemi. A. Bakioğlu, (Ed.). *Karşılaştırmalı eğitim sistemleri içinde* (127-155). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- 5 Balaban, H., & Arslan, Ş. (2022). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları [Conference presentation: UBAK, 17-18]. Trabzon, Trabzon Üniversitesi.
- 6 Barber, M., & Mourshed, M. (2007). *How the world's best-performing school systems come out on top*. London: McKinsey and Company.
- 7 Boudersa, N. (2016). The importance of teachers training programs and professional development in the Algerian educational context: Toward in formed and effective teaching practies. *Experiences Pedagogiques*, 1(1), 1-14.
- 8 Coşkun, A. (2021). *Seçilmiş OECD ülkelerinde öğretmen yetiştirme sistemlerinin karşılıklı olarak incelenmesi ve türkiye için çıkarımlar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Düzce Üniversitesi, Düzce.
- 9 Coşkun, F. (2022). Öğretmenlik mesleği ve 21. yüzyıl becerileri. *Eğitim Bilimleri Eleştirel İnceleme Dergisi*, 3(1), 31-38.
- 10 Çınar, K., & Doğan, C. (2019). Türkiye, Almanya ve Finlandiya öğretmen yetiştirme sistemlerinin incelenmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 204-218.
- 11 Ekici, F. (2014). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 658-665.
- 12 Grant, M.J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. *Health Information & Libraries Journal*, 26(2), 91-108.
- 13 Gurbetoğlu, A. (2019). *Öğretmen eğitimi yaklaşımları*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Təhsil Fakültəsi.
- 14 Kuyumcu, E. & Kaya, İ. (2020). Öğretmenlerin öğretmenlik mesleklerine yönelik tutum ve görüşlerinin incelenmesi, *E-Kafkas Journal of Educational Research*, 7(3), 333-366. <https://doi.org/10.30900/kafkasegt.766974>.
- 15 Kilimci, S. (2006). *Almanya, Fransa, İngiltere ve Türkiyede sınıf öğretmeni yetiştirme programlarının karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Adana.
- 16 UNESCO. (2012). Unesco strategy on teachers (2012-2015). Retrieved from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217775#:~:text=5%20June%202012%20UNESCO%20STRATEGY,and%20drawing%20on%20the%20regular>. April, 9, 2024.
- 17 Ünal, S. (2021). Öğretmenlik mesleğinin tanımı, önemi və öğretmenlerin değişen roller üzerine nitel betimsel bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(42), 1481-1504.
- 18 Üzeirli, E., & Kılıçoğlu, G. (2021). Türkiye ve Azerbaycan'da sınıf öğretmeni yetiştirme sürecinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 1-27.
- 19 Malaty, G. (2007). What are the reasons behind the success of Finland in Pisa? *Gazette des Mathematiciens*, 108, 59-66.
- 20 NCEE. (National Centre for Entrepreneurship in Education). (2015). "South Korea intructional Systems" <http://www.ncee.org/programs-affiliates/center-oninternational-educationbenchmarking/top-performing-countries/south-koreaoverview>
- 21 Orakçı, Ş. (2015). Şangay, Hong Kong, Singapur, Japonya ve Güney Kore'nin öğretmen yetiştirme sistemlerinin incelenmesi. *Asya Öğretim Dergisi*, 3(2), 26-43.

- ²² Sahlberg, P. (2018). *Eğitimde Finlandiya modeli*. İstanbul: Metropolis Yayıncılık.
- ²³ Yaman, B. (2018). Türkiye, Almanya ve Fransada öğretmen yetiştirme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(83), 328-333.
- ²⁴ Yahaya, M. (2018). *Bazı gelişmiş ülkeler ile Nijer'deki sınıf öğretmenlerinin eğitimi ve istihdamı konusunda karşılaştırmalı bir analiz* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Entitüsü, Ankara.
- ²⁵ Yeşil, S. (2016). *Pisa sınavlarında başarılı ilk beş ülkenin öğretmen yetiştirme və istihdamı sistemleri ile Türkiye'nin öğretmen yetiştirme ve istihdam sisteminin karşılaştırılması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eğitim Yöntemi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi Anabilim Dalı, Gaziantep.
- ²⁶ Zarzola W. (2019). *Attitude of secondary school teacher of Aizawl District Towards Teaching Profession* (Unpublished doctoral dissertation). University of Mizoram, Tanhril.
- ²⁷ Wagner, T. & Imanuel, D. (2014). Are they genuinely novice teachers? Motivations and self-efficacy of those who choose teaching as a second career. *Australian Journal of Teacher Education*, 39(7), 31-57.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ EKOLOJİ SAVADLILIQLA BAĞLI DAVAMLILIQ PRİNSİPİ

KÖNÜL İSGƏNDƏROVA

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sumqayıt Dövlət Universitetinin İngilis dili kafedrasının müəllimi. E-mail: konul.isgandarova@sdu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8103-1623>

Məqaləyə istinad:

İsgəndərova K. (2024). İngilis dilinin tədrisində ekoloji savadlıqla bağlı davamlılıq prinsipi. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (707), səh. 107-112

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.0107

ANNOTASIYA

İnsan, sosial, iqtisadi və ekoloji aspektlərin davamlılığı haqqında dialoqlar hazırda dünyanın hər yerində — mediada, ictimai yerlərdə, iş yerlərində, sinif otaqlarında və bir çox başqa sahələrdə aparılır. Ekoloji davamlılığın tədris kontekstlərinə daxil edilməsi istiqamətində irəliləyişlər əldə edilir. Getdikcə daha tez-tez təşkil olunan müəllim konfranslarında davamlı təhsilə dair müzakirələr və seminarlar keçirilir. Təşkilatlar müxtəlif kontekstlərdə müəllimləri dəstəkləmək üçün davamlılıq üzrə peşəkar inkişaf kursları təşkil edir və onları maarifləndirmək üçün ekoloji mövzularda təlimlər keçirlər. Bu mövzuda yeni layihələr hazırlanır, dövlətimiz layihələrin həyata keçirilməsində gənc mütəxəssislərə böyük dəstək göstərir. İngilis dili dərslərində ekolinqvistika, ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişiklikləri, bio-müxtəliflik mövzularında diskussiyalar aparılır. Məqalənin əsas məqsədi tədris olunan fənn proqramlarına yeni mövzuların daxil edilməsinin vacibliyini vurğulamaq və bu sahəyə marağı artırmaqdan ibarətdir. Təhsilənlərin həmin mövzularda biliklərini artırmaq əsas hədəflərdən olmalıdır. İngilis dili dərslərində bu mövzuda kifayət qədər material və məlumat olduğundan müəllimlər dərslərini real həyatın tələbatına və cəmiyyətin dinamikasına uyğun interaktiv üsullarla təşkil edə bilərlər.

Açar sözlər: Davamlılıq, ekoloji savadlılıq, tənqidi düşüncə, vahid yanaşma, peşəkar inkişaf.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 16.04.2024

Qəbul edilib: 08.05.2024

THE PRINCIPLE OF SUSTAINABILITY IN RELATION TO ENVIRONMENTAL LITERACY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

KONUL ISGANDAROVA

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Department of Foreign Languages, Sumgait State University.

E-mail: konul.isgandarova@sdu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-8103-1623>

To cite this article:

Isgandarova K. (2024). The Principle of Sustainability in relation to environmental literacy in English Language Teaching. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 107-112

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.0107

Article history

Received: 16.04.2024

Accepted: 08.05.2024

ABSTRACT

Dialogues about human, social, economic, and environmental aspects are currently being conducted all over the world – in the media, on the street, in workplaces, classrooms, and many other areas. When it comes to changes and the implementation of new systems, although schools pay very little attention to this issue, teachers strive to bring continuity to the audience. Progress is being made in bringing sustainability into educational contexts. At the continuously increasing teacher conferences, discussions, and seminars on continuous education are held. Organizations arrange professional development courses on sustainability to support teachers in different contexts and provide training on environmental issues to educate them. In this regard, new projects are being prepared, and our state provides great support to young specialists in implementing these projects. Lectures on eco-linguistics, environmental protection, climate change, and biodiversity are held in English classes. The main goal of the article is to emphasize the importance of introducing new topics into the taught curriculum and to increase interest in this field. Increasing the knowledge of students in the listed subjects is one of our goals. Since there is enough material and information on this topic in English language classes, teachers can organize their lessons in interactive ways according to the needs of real life and the dynamics of society.

Keywords: Sustainability, environmental literacy, critical thinking, holistic approach, professional development.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bilavasitə diqqət və qayğısı ilə mədəni, sosial-iqtisadi və ekoloji sahələrdə əhəmiyyətli layihələr hazırlanır, dövlət proqramları qəbul olunur və uğurla həyata keçirilir. Onun təşəbbüsü ilə parkların və istirahət güşələrinin sayının artırılması, həmçinin qaytarılmış torpaqlarımızda aparılan hərtərəfli və çoxşahəli inkişaf proqramları respublikamızda davamlı inkişafın və ekoloji irəliləyişin mühüm göstəricisidir. 2024-cü ildə COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi faktı da, Prezident İlham Əliyevin xalqına, vətəninə misilsiz xidmətinin təcəssümüdür. Dünya ölkələri tərəfindən qəbul edilmiş bu qərar ölkəmizə olan inam və hörmətin nəticəsidir.

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DAVAMLILIQ İNKİŞAF MÖVZUSUNUN TƏQDİMATINA YANAŞMALAR

Pedaqoqlar davamlılığı öyrətmək, manifestlər tərtib etmək, tədris resursları yaratmaq və peşəkar inkişaf istiqamətində araşdırmalar aparırlar. Məsələn, Böyük Britaniyada dövlətin Davamlılıq və İqlim Dəyişikliyi strategiyasının bir hissəsi olaraq, 2023-cü ildə fənlər üzrə bütün müəllimlər yüksək keyfiyyətli kurikulum resurslarına davamlılıq və iqlim dəyişikliyi prinsiplərini daxil etməyi planlayıblar (The Education Hub, 2022). Dünya təhsil sistemində tədris olunan fənlər, inkişaf etdirilməli olan bacarıqlar, tətbiq edilməli olan yanaşmalar və kurikulumlarda əhatə edilməli olan mövzular ciddi təhlil edilir. Artıq bir çox ölkələrdə bu mövzuda təşkil olunan təlimlər müəllimlərdə davamlı inkişaf haqqında fikirlər formalaşdırıb və bununla da inamlı şəkildə davamlılıq mövzusunun tədrisdə həyata keçirmək qərarına gələnələr çoxalıb. Çing Ting bu mövzuda geniş araşdırma aparıb və bir çox müəllimlərin fikrini öz məqaləsində paylaşılıb. Müəllimlərdən biri yazır: *“Mən Şundeda (Çinin Quancdonq əyalətindəki rayon)... balıq və düyü diyarında böyümüşəm. Anam həmişə mənə deyirdi ki, ana*

təbiətin hədiyyələrinə görə ona minnətdar ol. İndi kənd yoxdur. Balıq gölməçələri, çəltik tarlaları... fabriklərə və binalara çevrildi... Modernləşmə qaçılmazdır, lakin biz iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi arasında tarazlıq yaratmaq üçün nəşə edə bilirikmi? Ümid edirəm ki, tələbələr bu barədə düşünə bilirlər. Axı bu onların gələcəyidir” (Ching, 2021).

Erkən uşaqlıq dövrü davamlılıq və ömürboyu öyrənməyə başlamaq, sosial-ekoloji dayanıqlılığı, canlı və cansız varlıqlara qayğıını və ətraf mühitə hörməti öyrənmək üçün üçün qızıl dövrüdür. Kommunikativ yanaşma qlobal miqyasda bacarıqları üzə çıxaran mühüm yanaşma olaraq, tələbələrin səbəbləri əsaslandırmasına, məlumatları kifayət qədər sübutlarla şərh etməsinə və qiymətləndirməsinə yardım edir. Bu üsul xüsusilə də tələbələr üçün yeni məzmun olan davamlılığın inkişafı mövzusunun təqdimatında səmərəli və əsaslı nəticə verən üsuldur. Təcrübələr göstərir ki, tənqidi düşüncə yanaşması tətbiq edilən dərslərdə, öz fikirlərini ifadə etməkdən çəkinən tələbələr belə fəal olmağa başlayır, gender bərabərliyi, erkən nikah, aclıq, səfalət kimi həssas mövzularda öz narahatlıqlarını sərbəst ifadə edə bilirlər.

Sinifdə tədrisə gəldikdə, davamlı inkişaf mövzuları hələ də cəmiyyətə yad olduğuna görə müəllimlər tələbələrdə öyrənmə maraqlarını oyatmaqda çətinlik çəkirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, indiyə qədər tədris planlarında davamlılığın inkişafına dair heç bir mövzu olmayıb. Alimlər hesab edir ki, vahid məktəb yanaşması şagirdlərə, ilk növbədə müvafiq bilik və bacarıqları əldə etməyə, müəyyən formada dəyişməyə, öz hərəkətlərini və mövqelərini qiymətləndirməyə və əsaslandırmağa imkan verə bilər.

İngilis dilinin tədrisində davamlılıq prinsipi ekoloji, sosial və iqtisadi davamlılığı təşviq edən məlumatlılıq və təcrübələrin təhsil şəraitinə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Yəni seçilmiş mövzuların daxilində qlobal məzmunlu tərkibin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum məsələdir ki, davamlılıq tədrisə “əməkdaşlıq, tənqidi düşüncə və problemlərin həlli” kimi 3 vacib əsas olaraq daxil olur. Bununla belə, dərş prosesini xüsusi yanaşma və metodlarla yerinə

yetirilə bilər. Buraya aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Vahid yanaşma – cəmiyyət və iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqənin ekosistemə təsiri haqqında davamlılıq prinsiplərini tələbələrin hərtərəfli anlaması üçün uyğun yanaşmadır. Bu yanaşmanı təklif edən Miller və Park bəzi mövzulardansa “enerji” kimi mövzuların tədrisə daxil edilməsinin daha vacib olduğunu qeyd edir. Onların fikrincə, bu mövzu müxtəlif fənlərdə müxtəlif forma və üsullarla tədris edilə bilər. Bu artıq müəllimin seçdiyi mənbə və tapşırıqlardan asılıdır¹.

2. Tənqidi düşüncə – tələbələr uzunmüddətli təsirləri nəzərə almağa, mövcud təcrübələri araşdırmağa və onların etdiklərinin gələcək nəsillərə necə təsir edəcəyi barədə düşünməyə həvəsləndirməklə bağlıdır.

3. Fəal öyrənmə – tələbələr davamlı həyat təcrübələrinə və öyrənmə prosesinin bir hissəsi kimi onları real fəaliyyətlərə cəlb etmək.

4. Fənlərarası öyrənmə – təhsilin bütün sahələrində ekoloji savadlılığın aktuallığını göstərmək üçün müxtəlif fənlər üzrə davamlılıq mövzusunun təşkili.

5. Dəyərli təhsil – təbiətə hörmət və başqalarına qarşı davamlılıq məsuliyyəti kimi əxlaq və etik mülahizələrin aşılması. Robin Millar qeyd edir: *“Dəyərli təhsil təhsilalanların həyat dəyərlərini mənimsəməsini vurğulayan təhsil formasıdır. O, şəfqət, doğruluq, cəsarət, dürüstlük, tolerantlıq kimi universal və etik dəyərləri aşılayır”*². Bu gün müəllimlər bütün səviyyələrdə bəşəri dəyərləri təbliğ etmək üçün funksional tipli təhsilin verilməsinin vacibliyi ilə üzləşirlər. Müəllimin rolu belə təhsil proseslərini başlamaq və tələbələr bu proseslərə cəlb etməkdən ibarətdir ki, bunun sayəsində təhsilalanlar yaşadıkları cəmiyyətdə öz bacarıqlarını, münasibətlərini və həyatın digər davranış formalarını təcrübədə inkişaf etdirirlər.

6. Yerli mühitdən qlobal mühitə keçid, yerli fəaliyyətlərlə qlobal nəticələr arasında əlaqə yaratmaq. Təhsilalanlara yerli səylərin qlobal davamlılıq məqsədlərinə necə töhfə verdiyini aşılamaq.

7. Ekoloji savadlılıq – ekoloji prinsipləri dərk etmək üçün tələbələr ekosistemlər və ətraf mühit haqqında biliklərlə təmin etmək.

8. Peşəkar inkişaf – pedaqoqların davamlılıq konsepsiyaları və tədris metodları üzrə təlim almasını təmin etmək, hazırladıqları təqvim planlarına davamlılığın əsaslarını effektiv şəkildə daxil etmələrinə şərait yaratmaq.

Müəllimlər bu prinsiplərə riayət etməklə tələbələr davamlı gələcəyə yararlı, məlumatlı və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi hazırlaya bilərlər. Ekoloji savadlılığı təbliğ etmək üçün qlobal, dərin ekoloji savad və Yer kürəsi təhsili (Earth education) adlı yanaşmalar mövcuddur. Yer kürəsi təhsili yanaşması insanları təbii dünyada harmoniya və firavan mühitdə yaşamağa sövq edərək, qorumaq, tərbiyə etmək və öyrətməyi 3 əsas prinsip kimi görür. Bu yanaşmada dərs prosesi açıq havada davam edir. Davamlılığın təhsildə prioritetləri bunlardır: bacarıqların inkişafı, ekoloji prosesdə dəyişikliklər – tələbələrin fəaliyyət səlahiyyətlərinə birbaşa təsir.

DAVAMLILIQ PRİNSİPİNDƏ BEYNƏLXALQ DİPLOMATİYA DİLİ OLAN İNGİLİS DİLİNİN ROLU

Sterlinqə görə, tədris ideyasını məktəb və universitet terminləri ilə məhdudlaşdırmaqdan daha çox öyrənməyə çalışmaq, yəni “ömürboyu öyrənmə, qeyri-formal təhsil” ideyalarını genişləndirməklə biz həm də davamlılıq ideyasını daha çox insana çatdırmış olarıq (Sterling, 2022). Qlobal kommunikasiya dili olan ingilis dilinin davamlılıq prinsiplərinin dünya miqyasında təhlilində və onun digər mənbələrə ötürülməsində rolu əvəzsizdir. Dünyadakı elmi araşdırmaların əksəriyyəti və ədəbiyyat sahəsindəki irəliləyişlərin çoxu bu dildə təqdim edilir. İngilis dili, həmçinin davamlılıq üçün beynəlxalq diplomatiya və təbliğat səylərini, qlobal liderlərlə vətəndaşlar arasındakı əməkdaşlığı asanlaşdırır, danışıqlara imkan yaradır. Davamlılığın öyrədilməsi tələbələrə

¹ https://www.researchgate.net/publication/291984413_Towards_a_Research-Informed_Teaching_Sequence_for_Energy

² https://www.researchgate.net/publication/291984413_Towards_a_Research-Informed_Teaching_Sequence_for_Energy

dünya vətəndaşları kimi inkişaf etmək üçün lazım olan bilik, bacarıq və münasibətləri inkişaf etdirməyə kömək edir.

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DAVAMLILIQ İNKİŞAF KONSEPSİYASI

Davamlılığın təbliğatına müəllim özü bir nümunə göstərməklə başlaya bilər. Sınıf yaşıl rəngə boyamaqla və karbon əleyhinə olan ideyaları əks etdirən şəkilləri divarlardan asmaqla praktiki formada təbliğat yaxşı bir başlanğıc olar. Təcrübə kimi bir qrupda dərslər vəsaitlərini rəqəmsal materiallarla əvəz edirik. Bütün tələbələr elektron cihazlarla təmin edirik. Davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun yollarla hərəkət etməklə mühazirə, seminar və praktik məşğələ dərsləri təşkil edirik. Dərs prosesində tələbələrin cihazlarına ötürülən suallar fərdi şəkildə şifahi və yazılı formada cavablandırılıla bilər. Hər birinə ayrı-ayrı işlər təqdim edib qısa vaxt ərzində daha çox təhsilə qiymləndirə bilərik. Əlbəttə, bu bir təcrübədir və hər zaman, hər bir fənnə uyğun olmasa da, müəyyən sahələrdə, müəyyən dərslərin izahı və təqdimatında mümkündür.

Dərsləri rəngarəng və səmərəli etmək məqsədilə bəzi dərsləri təbiət qoynunda təşkil etmək daha əlverişli, öyrədici olur. Nəticədə, tələbələrdə ekoloji biliklər artır, onlar özləri yeni təkliflər və kiçik layihələr hazırlayıb təqdim etməyi öyrənirlər. Davamlılığın inkişafı ilə bağlı mövzularda respublikamızın sənaye, biznes, iqtisadi sahədə tanınmış peşəkarlarını mühazirə deməyə dəvət edə bilərik. Bir çox dövlətlərin təhsilində belə təcrübə vardır. Onları dinləyən tələbələr ekologiya ilə bağlı mövzunu mütəxəssislə müzakirə edərək, onlardan bilmədiklərini öyrənmiş olurlar.

Auditoriyada tələbələrə həvəsləndirən, daha əhatəli və öyrənənlər üçün əlçatan mövzulara üstünlük vermək önəmlidir. Bunun üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə səmimi söhbətlər aparılmalı, problemi aşkar edib həll yollarını tapmaq üzərində müzakirələr təşkil edilməlidir. Mövzu ilə davamlılıq ideyası arasında bir əlaqə yaratmaq üçün dərsi düşündürücü

suallarla da başlaya bilərik. Bu suallar aşağıdakı nümunədəki kimi ola bilər:

- İnsanlar bu mövzu ilə bağlı hansı müsbət, davamlı tədbirlər görürlər?
- Davamlı inkişaf nə dərəcədə vacibdir?
- Bu mövzuya aid olan hansı insan hüquqlarını bilirsiniz?
- Hansı ekoloji problemlərlə tanışsınız?
- Davamlılıq məsələlərinin yerli, regional, milli və qlobal təsirləri hansılardır?

Təhsilənlərə suallarla yanaşı, əvvəlcədən planladığımız və müzakirədə istifadə edəcəyimiz söz və birləşmələri də təqdim edirik. Məlumdur ki, tələbələr dərslərdən kənar mühitdə ingilis dilində daha az ünsiyyətdə olur, həmçinin bir çox ailələrdə bu dildə ünsiyyət demək olar ki, yoxdur. Bunu nəzərə alaraq müəllim davamlılığın inkişafı ilə bağlı təqdim etdiyi mövzuların lüğətini tələbələrə təqdim edir və onlarda fikir formalaşdırmaqda yardımçı olmaqla bərabər, yeni sözlər öyrətməyə çalışır. Bu sözlərə diqqət etməklə təhsilənlər öz fikirlərini və düşüncələrini paylaşmağa çalışırlar. Söz nümunəsi olaraq: *biodegradable* (bioloji parçalanan), *greenwashing* (məhsulun ekoloji cəhətdən faydalı olması haqqında yanlış məlumat vermək), *recycling* (təkrar emal), *carbon offsetting* (ağac əkməklə hava çirklənməsini kompensasiya etmək), *carbon footprint* (iqlim dəyişikliklərinə səbəb olan qazlar), *climate change* (iqlim dəyişikliyi), *eco-anxiety* (ekoloji narahatlıq), *values* (dəyərlər), *biodiversity* (biomüxtəliflik) və s. təqdim edə bilərik. Söz siyahısını dərs boyu artırmaq və müxtəlif rəqəmsal təqdimatlarla canlandırmaq mümkündür. Beləliklə, tələbələrin söz ehtiyatları artmış, müxtəlif mövzularda analiz və sintez etmə qabiliyyətləri inkişaf etmiş olacaqdır. Dərs prosesində hamının iştirakını təmin etmək üçün müəllim 30 saniyəlik "lift meydançası" (başqasında maraqlı olmaq üçün istifadə olunan qısa inandırıcı nitq) yazmağı təklif edir. Hər öz ideya və təklifini burada qeyd edə bilər. Beləliklə, dörd vacib bacarığın (oxu, yazı, dinləmə və nitq bacarıqları) hər birindən istifadə etməklə faydalı dərslər nail olmaq olar. Davamlılıq, ingilis dilini öyrənənləri həvəsləndirmək və cəlb etmək potensialına malikdir. Tələbələr bu günün və

gələcəyin problemləri ilə məşğul olmağı öyrənmək istəyirlər. Biz davamlılığı təhsilə daxil etməklə, tələbələri dil öyrənməyə həvəsləndirmiş, davamlı gələcəyə doğru addımlamaq üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirmiş olur.

Hena Dave təklif edir ki, *“məktəb rəhbərləri müəllimlərə öz fənləri daxilində ekoloji davamlılıq kurikulumunun əsasını təşkil etmək üçün bilikləri araşdırmaq imkanı verməlidirlər”* (Dave, 2022). O, misal olaraq qeyd edir ki, əgər karbonun dövriyyəsi prosesi fizikada tədris edilirsə, onun yaranma dövrü tarix fənnində, yayılma ərazisi coğrafiya, hesablamalar cəbrdə və s. fənlər arasında paylaşılaraq tədris edilə bilər. Hena vurğulayır ki, müəllim mövzusunun daha dərinədən anlaşılması üçün araşdırma aparmalı, sinifdənkənar mənbələrə üz tutmalı, cəmiyyətin bu mövzuda daha məlumatlı şəxsləri ilə əməkdaşlıq etməlidir (Dave, 2022). Müəllimləri fənlər arasında davamlı təhsili planlaşdırmağa və həyata keçirməyə həvəsləndirmək üçün onun prinsipləri ilə maarifləndirilməsi vacibdir. Müəllim hazırlığı zamanı davamlı təhsilin xüsusi təcrübəsi nəzərə alınmalı və proqrama daxil edilməlidir. Nəinki ümumtəhsil müəssisələrində, həmçinin ali təhsilin bütün səviyyələrində müəllimlər informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının idarə olunmasına əsaslanan öyrənmə strategiyalarını birləşdirməlidirlər, çünki təhsil ocağı sosial iştirakı, ətraf mühiti, etik dəyərləri və qarşılıqlı əlaqəni təşviq etməyə çalışır. Kompüterlərin daha çox istifadəsi davamlılığa yönəlmiş münasibət və ekoloji davranışlar olmaqla bərabər kağız və mürəkkəb kimi materialların daha az istehlakına imkan yaradır.

NƏTİCƏ

İndiki nəslin ehtiyaclarını ödəyən və gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən təsir baxışı yaradan davamlı inkişaf daha yaxşı həyat keyfiyyəti axtarışında ekoloji, sosial və iqtisadi mülahizələrin tarazlaşdırıldığı gələcək haqqında düşünmək üçün bir paradıqmadır. Davamlı inkişaf üçün təhsil – iqtisadi, ekoloji və sosial gələcəyi təmin edən

qərarlar qəbul etməyi öyrənməyə kömək edir. Buna nail olmaq üçün dünyanın bir çox universitetlərində tədris və tədqiqat yolu ilə islahatlar aparılır. Universitet tələbələri həyata keçirilən ekoloji davamlılığa dair təcrübələrin qavranılması və iştirakının diaqnostikasında əsas şəxslərdir, çünki onlar problemlərlə üzləşməyə daha yaxşı hazır olmalıdırlar. Həyatın bütün aspektlərində davamlılıq problemlərini həll etmək və gələcək üzərində hökmranlıq edən fəaliyyətlərdə iştirak etmək üçün tələbələrin həvəsləndirilməsi qarşıya qoyulan məqsəd olmalıdır.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Şəfiqə Nəcəfova

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Ching, T.T.K. (2021). I Want to Teach Sustainable Development in My English Classroom: A Case Study of Incorporating Sustainable Development Goals in English Teaching.
- 2 Dave, H. (2022). 'The climate crisis, the curriculum and CPD', SecEd. Available at: <https://www.sec-ed.co.uk/best-practice/the-climate-crisis-the-curriculum-and-cpdteacher-development-trust-schools-education-cop26-environment/>
- 3 Dr.R.Rajini Surendranath. (2021). Value Education. West Mambalam, P.156
- 4 https://www.researchgate.net/publication/291984413_Towards_a_Research-Informed_Teaching_Sequence_for_Energy
- 5 Muhammed, A.Q., Sina, K., Kim, T., Tanveer, A. (2019). The impact of sustainability (environmental, social, and governance) disclosure and board diversity on firm value: The moderating role of industry sensitivity.
- 6 Sterling, S. (2022) Educating for the Future We Want. Available at: <https://greattransition.org/gti-forum/pedagogy-transition-sterling>.
- 7 The Education Hub (2022). The new Natural History GCSE and how we're leading the way in climate and sustainability education – your questions answered. Available at: <https://educationhub.blog.gov.uk/2022/04/25/the-new-naturalhistory-gcse-and-how-were-leading-the-way-in-climateand-sustainability-education-your-questions-answered/>

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN EŞQ FƏLSƏFƏSİ VƏ ONUN İRFANI MAHIYYƏTİ

YAQUB BABAYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4738-9426>

Məqaləyə istinad:

Babayev Y. (2024). Məhəmməd
Füzulinin eşq fəlsəfəsi və onun
irfani mahiyyəti. *Azərbaycan
məktəbi*. № 2 (707), səh. 113-120

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.0113

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 18.04.2024

Qəbul edilib: 29.04.2024

ANNOTASIYA

Məqalədə Məhəmməd Füzulinin eşq fəlsəfəsindən və onun əsas mahiyyətindən söhbət açılır. Göstərilir ki, sənətkarın həcmcə geniş olan bədii irsinin mühüm bir qismini məhəbbət mövzulu əsərləri təşkil edir. Onun məhəbbət fəlsəfəsi isə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mövzuda qələmə alınmış əsərləri, əsasən, iki xətt üzrə qruplaşdırmaq olar: dünyəvi məhəbbətə, yəni məcazi eşqə həsr olunmuş nümunələr; ilahi məhəbbətə, yəni həqiqi eşqə dair nümunələr. Şairin məhəbbət fəlsəfəsi bədii ifadəsini daha çox onun qəzəllərində və "Leyli və Məcnun" poemasında tapır. Sənətkarın yaradıcılığında məhəbbət mövzulu poeziya nümunələrinin çoxu qaynağını sufizm təriqətinin "vəhdəti-vücut" fəlsəfəsindən alır. Başqa sözlə, ilahi eşqə söykənir. Füzuliyə görə, əsl məhəbbət ilahi varlığa olan məhəbbətdir. İnsan maddi aləmdəki varlıqları, o cümlədən də öz həmcinsi olan insanı ilahi aləmin, yəni vəhdət aləminin bir zərrəsi kimi sevməlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Məhəmməd Füzuli, klassik poeziya, təriqət ədəbiyyatı, poeziyada sufizm, eşq fəlsəfəsi.

MUHAMMAD FUZULI'S LOVE PHILOSOPHY AND ITS MYSTICAL ESSENCE

YAGUB BABAYEV

Doctor of philological sciences, professor, Azerbaijan State Pedagogical University. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4738-9426>

To cite this article:

Babayev Y. (2024). Muhammed Fuzuli's love philosophy and its mystical essence. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 707, Issue II, pp. 113-120

DOI: 10.30546/32898065.2024.2.0113

Article history

Received: 18.04.2024

Accepted: 29.04.2024

ABSTRACT

The article discusses M. Fuzuli's love philosophy and its main essence. It is shown that an important part of the poet's artistic heritage, which is extensive in volume, is the love-themed works. His love philosophy, however, has its characteristics. The works written on this topic can be mainly grouped into examples of divine love, that is, true love. The poet's love philosophy finds its artistic expression mostly in his ghazals and the poem "Leyli and Majnun". Most of the examples of love-themed poetry in the artist's work derive from the "unity of existence" philosophy of the Sufism sect. In other words, it rests on divine love. According to Fuzuli, true love is love for the divine being. A human should love the beings in the material world, including their fellow humans, as a particle of the divine realm, that is, the realm of unity.

Keywords: Azerbaijani literature, Fuzuli, classical poetry, sect literature, Sufism in poetry, philosophy of love.

GİRİŞ

Bədii sözün sehrkarı olan Məhəmməd Füzuli dünya miqyasında lirik poeziyanın ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi tanınır. O, özünün dediyi kimi, “*şairi-Museyi-kəlam*” (“*Musa kəlam şair*”) tək sözdən möcüzə yaratmış, bənzərsiz lirik (həm də epik) əsərlər müəllifi olaraq dünya poeziyasının iftixarına çevrilən sənətkarlar sırasında ön mövqedə qərar tutmuşdur. Bədii söz istər məna-məzmun, istər forma, istər dil-üslub gözəlliyi, istər musiqi ahəngi və çaları, istər estetikası, istər “söz oyunu” və məcazlar sistemi, istər məntiqi rabitə və mətdaxili vəhdət və s. baxımından özünün ən uca, şərəfli və inanılmaz səviyyəsinə məhz bu Azərbaycan sənətkarının qələmi ilə yüksəlmişdir.

Füzuliyə görə, maddi aləmdəki bütün varlıqlar, o cümlədən insan ilahi aləmdən ayrılmış və maddi aləmə düşmüş bir zərrədir. İnsan ruhuna Tanrı tərəfindən vücud sevgisi verildiyi üçün lazım olan məqamda o, ilahi aləmdən ayrılıb yaşadığımız dünyaya enir və cismlə, maddi bədənə birləşir, surət, şəkil alır. Ancaq bu dünya onun üçün əzab, məşəqqət diyarına, “ayrılıq gecəsinə” (“*şəbi-hicran*”a) çevrilir. Ona görə də yenidən öz əslinə qayıtmaq həvəsi, arzusu və eşqi ilə çırpınır. Yəni insanı yaşadan və ilahi aləmə məxsus olan ruhun varlığında ayrılıb gəldiyi ilkin aləmə qarşı sonsuz məhəbbət hissi yaranır. Ona görə də o, yenidən əbədi olan vəhdət aləminə, xoşbəxtlik diyarına qayıtmaq istəyir. Bir sözlə, Füzuli eşq yolunu (“*təriqi-eşq*”i) Allaha qovuşmaq istəyində yeganə vasitə kimi dərk və təbliğ edir. Bu məsələ filosof sənətkarın eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Şairin fəlsəfi yozumunda o da xüsusi olaraq vurğulanır ki, bu ali həqiqəti qəflət əhli, cahillər, nadanlar yox, yalnız ariflər, batini gözü açıq olanlar, kamillər anlaya bilərlər. Məqalədə deyilən bu məsələlər, onun fəlsəfi mahiyyəti şairin yaradıcılığında verilən konkret misallar əsasında şərh edilir.

TƏDQIQAT

Sənətkarın yaradıcılığının mövzu qalereyasında əsas rəng və çalarlar məhəbbətlə bağlıdır. Məhəbbət Füzuli lirikasının rüknünü, mayasını təşkil edir. O, hər şeydən əvvəl, bir eşq şairi kimi tanınır. Bunun səbəbini də hamıdan yaxşı dahi mütəfəkkir özü izah edir. Lirik “mən”inə müraciətlə bəyan edir ki, ondan mədh və məzəmmət şeirləri ummağa dəyməz. Aşiq olan kamal əhlinin sözü də aşiqanə olmalıdır:

*Məndən, Füzuli, istəmə aş'ari-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir* (Füzuli, I c., 2005).

Füzulinin Azərbaycan türkcəsində divanının ilk şeiri – “*Qəd anarəl...*” qəzəli də məhəbbət mövzusunda.

Bu qəzəl, bir növ, Füzuli divanının bismillahıdır. Yəni şairin lirikasının əsas ideya yükünü və mövzu istiqamətini özündə ehtiva edir. Həm də burada sufiyanə eşqdən söhbət gedir. Şair məhəbbətin mütəsəvvüf çalarını, yəni həqiqi eşqi əsas götürür. Həqiqət yolunun saliki olmağı, vəhdət sirrinin xəlvət sarayına bələdliyi, varlıqda masivanı (Allahdan başqa bütün xilqəti) deyil, yalnız Haqqın özünün reallığını qəbul etməyi və bu idrakla da eşq zövqü ilə yaşamağı kamal əhli üçün əsas şərt sayır. Çünki şair fəzilət və ariflik yolunda eşqdən özgə bir yolun olduğunu təsəvvür etmir:

*Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni* (Füzuli, I c., 2005).

Dahi mütəfəkkirimizin lirik qəhrəmanı eşqə öləri dünyəvi həvəs kimi baxmır. Filosof təbiətli bu qəhrəman məsələyə irfani gözlə, daha geniş ölçüdə yanaşır. O, eşq qəminə giriftar olalı dünyanın

azadəsidir (“*Giriftari-qəmi-eşq olalı azadəyi-dəhrəm*”), yəni mülk aləminin başqa bütün qayğılarından azaddır. Eşq dəryasına düşdüyü üçün dünya zövqünü unudub (“*Bəhri-eşqə düşdün, ey dil, zövqi-dünyanı unut*”). Elə buna görə də “*eşq zövqilə xoş*”dur. Onun fikrincə, cəhənnəm atəşinə yananların işi eşq atəşinə yananlardan daha asandır. Çünki cəhənnəmdə yananlar atəşdə bir dəfə yanıb canını qurtarır. Eşq atəşi isə daimi əzabdır. Ancaq cəfası nəşəlidir. Bu, lirik qəhrəmana təlqin olunan eşq səfası (“*səfayi-eşq*”) ibtidası sübh-i-əzəldə, onun ruhunun yaranış çağında ehsan edilmiş əzəli bir qismətdir. Eşq dərdi bu aşiqdən ötrü o qədər ülvi bir hissdır ki, ona dərman etmək təşəbbüsündə olan kəs həmin aşiqin düşməni təmsalındadır:

*Eşq dərdilə olur aşiq mizacı müstəqim,
Düşmənimdir, dustlar, bu dərdə dərman eyləyən* (Füzuli, I c., 2005).

“Məni candan usandırdı...” qəzəli Füzulinin məhəbbət mövzulu lirik əsərləri içərisində xüsusi yer tutur. Şeir təsirli məzmunu, aydın ideyaya, axıcı dilə, gözəl üsluba, mükəmməl bədii formaya malikdir. Müəllif burada məzmun və zahiri effektin mütənasib harmoniyasını yarada bilib.

Qəzəl birinci şəxsin – lirik qəhrəmanın dilindən deyilir. Bu aşiq qəhrəmanın daxili hissələrini və canandan şikayətlərini sadə və inandırıcı şəkildə ifadə edir. Şeir mətəldən məqtəyə qədər bütünlüklə bədii suallar və daxili qafiyə, yəni səc` üzərində qurulması onun poetik aurasını daha da gözəlləşdirir. Aşiqin şikayət və daxili təəssüratının bəyanı o qədər sadə, səmimi, həm də obrazlı şəkildə verilir ki, oxucunu inandırır. Onun duyğularına təsir edir, estetik cəhətdən zövqünü oxşayır:

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəm'i yanmazmı?
Qamu bimarinə **canan** dəvayi-dərd edər **ehsan**,
Neçün qılmaz mənə **dərman**, məni bimar sanmazmı?* (Füzuli, I c., 2005).

Məşuq eşq əzabının sürəkli iztirabını çəkən aşiqi canından bezdirib. Onun ahı fələkləri yandırır (mübaligə), arzularının şamı isə yanmır. Ancaq məşuq verdiyi cəfadən usanmır. Tənhalaşmış aşiqin şikayəti həm də ondan ki, canan onu sevən bütün dərdlilərinin (eşq xəstələrinin) dərdinə dəvə ehsan edir. Yalnız bu aşiqə biganə yanaşır. Halbuki onun sevgi yükü başqalarından daha ağırdır. Təbii ki, burada canan dedikdə Allah nəzərdə tutulur.

Eşq qəmini pünhan saxlayan aşiq başqalarının məsləhəti ilə onu sevgilisinə açır. Ancaq ondan bir vəfa və kəramət görmür. “*Şəbi-hicran*”a (“*ayrılıq gecəsi*”) düşdüyü, yəni yardan ayrıldığı üçün onun işi ahü-fəğan, bu hicran möhnətinin cəfasını yaşamaqdır. Burada şair “*şəbi-hicran*” dedikdə, öz ilkin zatından – ilahi aləmdən ayrılıb kəsrətə düşmüş zərrənin əhvalını nəzərdə tutur. Çünki vəhdətdən ayrılıb maddi aləmə düşmüş zərrə bu ayrılıq səbəbindən fəryad edir. Öz əslinə – Yara qovuşmağa can atır. Verdiyimiz bu izahat sufizmədəki eşq və “*şəbi-hicran*” fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Belə ki, təsəvvüf düşüncəsinə görə, öz əslindən ayrılıb fiziki bədənə qovuşmuş insan ruhu (ilahi “mən”) maddi dünyada “*şəbi-hicran*”a düşür, əzaba giriftar olur və bunun fəryadını edir. Şair də qəzəldə məhz bunu nəzərdə tutur:

*Şəbi-hicran yanar **canım**, təkər qan çeşmi-**giryanim**,
Oyadar xəlqi **əfğanım**, qara bəxtim oyanmazmı?* (Füzuli, I c., 2005).

Qəzəldə Füzuli qələminə məxsus obrazlılıq, məcazların bolluğu və dolğunluğu diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, bu, qəzəlin bədii keyfiyyətini zənginləşdirir, şeiriyyətini artırır.

*Güli-rüxsarinə **qarşu** gözümdən qanlı axar **su**,
Həbibim, fəsl-i-güldür **bu**, axar sular bulanmazmı?* (Füzuli, I c., 2005)

beytində bir neçə bəlağət vasitəsi işlədilib. **Bədii sual** – *bulanmazmı?*; **səc` (daxili-qafiyə)** –

qarşı, su, bu; bədiî xitab – həbibim; epitet – güli-rüxsar (gül üz); mübaliğə – gözümdən qanlı axar su; təlil və ya illət: (Bu elə bir poetik fiqurdur ki, hər hansı bir hadisə, məfhum, proses başqa bir hadisə, məfhum, proses və s.-nin yaranmasına səbəb olur. Yəni bir məfhum və hadisənin varlığı, yaranması başqa bir məfhum və hadisənin, işin səbəb-nəticəsi kimi meydana çıxır). Beytin birinci misrasında məşuqun gül üzünə qarşı (üzü gülə bənzədiyindən və gülün rəngi qırmızı olduğu üçün) aşiqin gözündən su qanlı (yəni qırmızı rəngdə) axır; **eyham** (metonimiya) – *fəslî-gül*. Bahar fəslinin adı çəkilmir; lakin həmin ifadə ilə baharın nəzərdə tutulduğu aydındır; **bənzətmə** – aşiqin gözündən axan qanlı su baharda suların bulanaraq axmasına bənzədilir. Şair qəzəldə dilbərin zahiri gözəlliyini təsvirə o qədər də meyil etmir. Ancaq belə bir inandırma metoduna əl atır ki, aşiqə həmin cananı sevdiyi, onun "*rindü şeydası*" olduğu üçün tənə eyləyən qafil cananı gördükdə etdiyi qınağa görə utanır.

Şeirdə təsəvvüf anlamındakı **eşq və rüsvalıq** fəlsəfəsinə də toxunulur. Bu fəlsəfi baxışın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, eşqi könüldə gizlətmək mümkün deyil. O, istər-istəməz aləmə faş olur. Buna görə də eşq əhli həmişə rüsvay olmalı, xalq içərisində məhəbbət şeydası kimi tanınmalıdır:

*Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sövdadır, bu sövdadən usanmazmı? (Füzuli, I c., 2005).*

M.Füzulinin lirik qəhrəmanı filosof aşiqdir. Bu lirik qəhrəmanın məhəbbət müstəvisində cism, can və canana münasibəti dini və sufi-irfani qaynağa söykənir. Daha doğrusu, sevən öz cismani varlığını unudur, yox sanır. Onu bütünlüklə canana qurban etməyə də hazırdır. Çünki nəinki cism, elə can özü də canana məxsusdur. Mərifət mərtəbəsinə yüksəlmiş aşiq də canını yalnız canana görə sevir. Öz cismi və canı da daxil olmaqla şəhadət aləmində (və ümumiyyətlə, varlıqda) canandan özgə bir həqiqətin olduğunu düşünür.

Alt qatda, mənanın daxili anlamında zikr olunan canan əslində ilahi substansıyanın – Haqqın özüdür ki, hər şey ona məxsusdur. Həbibin canına sevgisi də əslində məhbuba olan vurğunluğundan irəli gəlir. Ariflər canını cananı üçün, cahillər isə cananını canı üçün sevir:

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər (Füzuli, I c., 2005).*

Eşqə münasibətdə filosof şairimiz bəzən bir mütəsəvvüf kimi düşünsə də, bəzən də ona real, dünyəvi mövqedən yanaşır. Başqa sözlə, Füzuli həqiqi eşqi qəbul etdiyi kimi məcazi məhəbbəti də məqbul sayır. Sənətkar bunu belə bir fəlsəfi-poetik məntiqlə əsaslandırır ki, məcaz həqiqətə bağlıdır. Daha dəqiqi, məcaz həqiqət günəşinin (vücudi-mütləqin) nurlarının parıltısı, şəfəqidir və deməli, ondan kənarda deyil. Mövcudluğu Ona bağlıdır:

*Xubsurətlərdən, ey naseh, mənə mən` etmə kim,
Pərtövi-ənvəri-xurşidi-həqiqətdir məcaz (Füzuli, I c., 2005).*

Füzulinin məhəbbət və mərifət (irfan) dünyasında sıx-sıx **eşq və hicran, eşq və vüsal, eşq dərdinin çarəsizliyi, eşq və divanəlik, eşq və heyranlıq, eşq və məstlik, eşq və rüsvalıq, eşq və məlamət (qınaq), eşq və bəla, eşq və qəm, fəryad** və s. əlaqəli bədiî-fəlsəfi nüanslara, poetik bəyanlara, fikri təlqinlərə rast gəlirik. Əslində, bunlar sufizm təriqətinin baxışlar sistemində qərarlaşmış məxsusi xətlərdir. İrfan düşüncəsində onların hər birinin eşqlə bağlı özünəməxsus şərh, mənası vardır. Füzulidəki bədiî deyim və qənaətlər də qidasını buradan alır.

Mütəfəkkir sənətkarımızda və ümumiyyətlə, təsəvvüfdə həmin fəlsəfi kateqoriyaların mahiyyəti çox yığcam şəkildə bu cür şərh oluna bilər:

Eşq və hicran: İlahi aləmdən, öz ilkin zatından (vəhdətdən) ayrılan aşiq (zərrə) maddi dünyaya enir və fəraqa düşər olur. Bu, onun üçün "**şəbi-hicran**"dır ("*ayrılıq gecəsi*"). Şəhadət aləmində

yaşadığı müddət aşiqdən ötrü cəhənnəm ələmi, “ruzi-qiyamət” nisbətindədir:

*Hicran gecəsin görgəc duzəx ələmin bildim
Kim, ruzi-qiyamətdir yarın şəbi-hicranı* (Füzuli, I c., 2005).

Eşq və vüsal: Hicrandan qurtuluşun və Haqqa (öz əslinə) qovuşmağın yeganə çıxış yolu eşqdır. Məhəbbət bəndə ilə Tanrı arasında vasitəçilərsiz (başqa birisinin yardımı, köməyi olmadan) körpü, birbaşa ünsiyyət vasitəsidir. Amma vüsal təmənnasında olan gərək həm öz cismani həqiqətini, dünyanı və dünya nemətlərini, həm də, ümumiyyətlə, masıvanı unuda. Sabitqədəm eşq yolçusu Dildarın görüş zövqü ilə öz fiziki mövcudluğunu yox etməlidir ki, əbədi dövlət olan “dövləti-didar”a, vücudi-mütləqin daimi vəslinə yetsin:

*Zövqi-didar ilə dildarın yox etdim varimi,
Dövləti-baqi ki, derlər, dövləti-didar imiş* (Füzuli, I c., 2005).

Füzulinin lirik qəhrəmanı “Məskən ey bülbül...” qəzəlində belə bir fikir söyləyir ki, ey müsəlmanlar, əgər mənim yerim “yar kuyi” (yarın məskəni) olsaydı, rövzeyi-rizvanə meyil etsəm, kafər olardım. Yəni sufizmin inanc müstəvisində arif, kamil məhəbbət əhli üçün yarın vüsalına birbaşa çatmaq behişt səadətinə nail olmaqdan da üstündür.

Eşq dərdinin çarəsizliyi: Əgər eşq həqiqətdirsə, başqa sözlə, bəşəri vücudun ruhuna, “mən”inə tələq olunmuş ölməz Tanrı lütfüdirsə, onun dərmanı, çarəsi yoxdur. Onu insanın qəlbindən silmək, yox etmək mümkün deyil:

*Nə müşkül dərd olursa bulunur ələmdə dərmanı,
Nə müşkül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz* (Füzuli, I c., 2005).

Eşq, ağıl və divanəlik: Ruha bağlı, əzəli qismət olan (əgər eşq həqiqətdirsə, o, əzəli tale qismətidir) gerçək eşq ağılla müvafiq deyil və ağılı yoxa çıxarır. Eşq ağılla uyuşmaz. Ağıl hüdüdü, eşq isə sərhədsizdir. Canana da ağılla yox, yalnız eşq ilə qovuşmaq mümkündür. Ağıl olmayan insan vücudunda təbii ki, divanəlik başlayır. Bu prosesdə isə insan ixtiyarsız, yəni çarəsizdir. İxtiyar əzəli qismətə bağlıdır. Deyilən ruhi-psixoloji təbəddülata məhəbbət səbəb olduğundan ona eşq məcnunluğu demək daha düzgündür.

*Eylə divanəliyə düşdü könül kim, dildar
Salsa gər boynuna həm zülfi-kəməndin, yenməz* (Füzuli, I c., 2005).

Füzuli poeziyasında tez-tez rast gəldiyimiz bu tipli fikirlər göstərilən mətləbin bədii ifadəsinə xidmət edir.

Eşq və heyranlıq: Arif bəndə Xalığın xəlq etdiyi xilqətin gözəllik və nizamının qüsuruzluğundan heyretə düşür. Bu bənzərsiz yaradılışın (varlığın) gözəlliyinə, dərkolunmaz kamilliyinə heyran (həm də çaşqın) qalan bəşər övladı həmin varlığın sahibini sevməyə başlayır. Reallıqdakı füsunkarlıqdan doğan heyranlıq onda yaradana bəslənən nəhayətsiz eşq üçün stimül rolunu oynayır. Füzulinin irfani düşüncəli lirik qəhrəmanı da bu dövr edən fələk (göy qübbəsi) gərdisə (hərəkətə) gəlmədən eşq vadisində sövdə ilə heyran və çaşqın imiş. İlahinin xəlq etdiyi xilqətin lətafəti və harmoniyası onu deyilən hala salmışdır:

*Vadiyi-eşqdə sövdə ilə sərgəştə idim
Gəlmədən gərdisə bu günbədi-dəvvar hənzuz* (Füzuli, I c., 2005).

Eşq və məstlik: Həqiqi aşiqdən ötrü eşq feyz mənbəyidir. Bu nəşənin zövqündən o, məst olmalıdır. Məcnundan tutmuş Füzulinin şeirlərindəki lirik qəhrəmana qədər aşiq ünvanı daşıyanlar bir qayda olaraq eşq sərxoşudur. Şairin əsərlərindən buna aid istənilən qədər nümunə gətirmək

olar. O, tez-tez mey (ilahi hikmət və fəzilət şərabi) və meyxanədən də (Tanrı həqiqətlərinin öyrənilməsi üçün, xanəqah) danışır. Bunlar, təbii ki, təsəvvüf simvolikası ilə bağlı fəlsəfi-metaforik anlayış və bədii deyimlərdir.

Eşq və rüsvalıq: Eşq sirrini qəlbə pünhan saxlamaq mümkün deyil. Çünki əsl məhəbbətin şiddəti, dərəcəsi, miqyası və xassəsi elədir ki, o, könül aləmindən aşır-daşmalı, faş və eldə car olmalıdır. Əsl aşiqin nəsibi rüsvalıqdır. Füzuli:

*Razi-eşqin xəlqdən qılmaq nihan mümkün deyil,
Aşiqin ol vəchdən aləmdə rüsvadır sənin* (Füzuli, I c., 2005).

beytində ifadə etdiyi fikirdə məhz bunu nəzərdə tutur. Orta əsrlər irfan poeziyasında bu cür qənaətə tez-tez rast gəlirik. Həqiqi aşiq üçün rüsvalıq bir etalon, səciyyəvi həyatı-əxlaqi və ruhi-psixoloji göstəricidir. Bir sözlə, "Eşq ilə rıya deyil müvafiq, Risvay gərək həmişə aşiq" (Füzuli, II c., 2005).

Eşq və məlamət: Gerçək sevgi yolçusu həm də daim məlamət, yəni danlaq, qınaq obyektinə çevrilməlidir. Aşiq həqiqəti (eşqin mahiyyətini) dərk etməkdə onu əhatə edənlərdən fərqləndiyinə (yüksəkdə dayandığı) görə ətrafdakılar onu anlamır. Sevənin idraki ucalığı ilə çevrədəkilərin cəhaləti, idraksızlığı arasında müxalifət olduğundan onlar aşiqi başa düşmür və onu məzəmmət, qınaq hədəfinə çevirirlər. Haqqında söhbət açdığımız mütəfəkkir şairimiz nəinki qınaq predmeti, hətta «məlamət mülkünün sultanı»dır:

*Ey Füzuli, mən məlamət mülkünün sultanıyam,
Bərgi-ahim taci-zər, simi-sirişkim xətti-ac* (Füzuli, I c., 2005).

Ey Füzuli, mən qınaq (məzəmmət) mülkünün sultanıyam, Ahımın şimşəyi qızıl tac, gümüş göz yaşım isə şirmayı (fil sümüyündən) taxtdır.

Beytin 2-ci misrasında şair şərq poetikasına məxsus məcaz növlərindən olan **cəm'dən** (Bu elə məcaz növüdür ki, iki və daha artıq əlamət, xüsusiyyət, məfhum eyni bir predmetə aid edilir, eyni bir predmetdə birləşdirilir), təşbeh və mübaligədən məharətlə yararlanır.

Eşq və bəla (əzab): Eşq zövqünün nəşəsi nə qədər müdhişdirsə, zilləti də o qədər böyükdür. Aşiq öz eşqi yolunda əzab çəkmirsə, (və bunu istəmirsə) o, nə həqiqi aşiq sayıla bilər, nə də ona vüsal sevinci nəsib olar. Sevən bəndə sevgi meydanında nə qədər çox bəla, məşəqqət çəksə, öz eşqinin gerçəkliyini və əzəmətini o qədər çox sübut etmiş olar. Buna görə də əsl aşiq mülk aləmində (hicran dünyasında) həmişə "bəlayi-eşq ilə aşina" olmaq təmənnasındadır. Bir sözlə, irfan qəhrəmanı belə düşünür ki, hicran aləminin bəlasını çəkmədən vüsalın qədri bilinməz. Yardan (aşiqin mənsub olduğu ilkin substansiyadan) ayrılığın zülməti, cəfası çox mübhəm sirləri arif aşiqə rövşən etmişdir:

*Vəsl qədrin bilmədim hicran bəlası çəkmədən,
Zülməti-hicr etdi çox mübhəm işi rövşən mana* (Füzuli, I c., 2005).

Mövcud aləm həm də aşiqdən ötrü imtahan və sınaq dünyasıdır, onun ölçüsü cəfa və qəm yüküdür.

Eşq və qəm (fəryad): Öz ilkin zatından – Yardan ayrılıb "şəbi-hicran"a düşmüş aşiq (zərrə) mülk aləmində qəm və fəryada məhkumdur. Çünki mövcud aləmdə mütləq, daimi sevinc, rahatlıq və fərəh ola bilməz (olsa da, bu ötürüdür). Hicran əzabı və vüsal arzusu sevəni qəmə, möhnətə, mələlə, zarlığa düçar edir. Füzulinin aşiqi də şərh olunan əqidə və etiqağın yiyəsidir. O, eşq bazarında möhnət əyarının (ölçüsünün) tərəzisidir, "Qafiləsalari-karivani-qəm"dir:

*Tərazuyi-əyari-möhnətəm bazari-eşq içrə,
Gözüm hərdəm dolub, min daşə hər saat dəgər başım* (Füzuli, I c., 2005).

NƏTİCƏ

Məlumdur ki, orta əsrlər islam dünyasında bədii ədəbiyyatı bir tərbiyə və mənəvi-əxlaqi təşviqat vasitəsi kimi məşğul edən başlıca problemlərdən biri insan və ona münasibət məsələsi idi. Bədii fikrin ictimai-estetik, fəlsəfi-məfkurəvi amalında bəşər övladı ideal bir məxluq sayılırdı. İnsana bu ali niyyətlə yanaşan, onu xilqətdə cəmi yaradılmışlardan üstün tutan söz sənəti humanizmi, insansevərliyi vacib missiya kimi ardıcıl olaraq izləyir və təbliğ edirdi. Göstərilən məziyyət Füzuli poeziyasında da bariz şəkildə özünü göstərir. Həm də mütəfəkkir şairimiz daha professional və qüdrətli qələm sahibi olduğundan deyilən cəhət onun yaradıcılığında sələflərindən və xələflərindən öz sənətinin səviyyəsi qədər ucada dayanır.

Humanist sənətkarın yaradıcılığında insan varlığın ən qiymətli məxluqudur. Onun şərəfi, əzəməti və gözəlliyi hər cür tərifə layıqdır. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında olduğu kimi Füzulidə də reallıqda Tanrıdan sonrakı ən uca məqam bəşəri xilqətə məxsusdur. Şairin lirikasında Tanrı cəlalının və gözəlliyinin tərfi də insanın mikromiqyasda cəlal və gözəlliyinin tərifindən başlanır. Ancaq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mütəsəvvüf poeziyada olduğu kimi, Füzulidə də kəmalət və cəhalət baxımından adəm övladı iki qrupa ayrılır: kamil insan və cahil insan. Təbii ki, bədii-fəlsəfi dəyərləndirmədə bu insanların yeri, mövqeyi və mərtəbəsi bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirilir. Birincinin ucalığı müqabilində ikincinin ucuzluğu nəzərə çatdırılır. İnsan mənəvi-əxlaqi kamilliyə, öz gözəllik, ləyaqət və şərəfini dərk etməyə çağırılır. Füzuli poeziyasının izlədiyi başlıca qayələrdən biri budur. Şairin fikrincə cəhalətlə "hasili-ovqati-şərif" (şərəfli ovqat hasil etmək) mümkün deyil. Bunun üçün irfani rütbəyə çatmaq lazımdır Bunun əsas yolu isə eşqə bağlıdır və aşıqlıq meydanından keçir. Bir sözlə, məhəbbət yolçuluğu və aşıqlıq missiyası Füzulinin eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini, rüknünü təşkil edir. Həm də bu yolçuluq ilahi eşqə dayanan irfani yolçuluqdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Araslı, H. (1958). Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı.
- 2 Araslı, H. (1998). Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı.
- 3 Babayev, Y. (2018). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı.
- 4 Əliyev, S. (1986). Füzulinin poetikası. Bakı.
- 5 Füzuli, M. (2005). Əsərləri, 6 cildə (tərtib edən: Araslı H.), Bakı, I c.
- 6 Füzuli, M. (2005). Əsərləri, 6 cildə (tərtib edən: Araslı H.), Bakı, II c.
- 7 Füzuli, M. (1991). Leyli və Məcnun. (tərtib edib nəsrə çevirən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Əliyev S.) Bakı.
- 8 Füzuli, M. (2005). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. (lirik əsərləri-şərhərlə. Tərtib edən: Yusifli X.) Bakı; II c. (epik əsərləri-şərhərlə. Tərtib edən: Xəliloğlu S.), Bakı.
- 9 Köprülüzadə, F. (1996). Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı.
- 10 Quliyeva, M. (2010). Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı.
- 11 Quluzadə, M. (1965). Füzulinin lirikası. Bakı.
- 12 Səfərli, Ə., Yusifli, X. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı.

"Azərbaycan məktəbi" jurnalının nəşrə başlamasının 100 ili tamam olur. Uzun illər respublikamızda yeganə elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal kimi fəaliyyət göstərən "Azərbaycan məktəbi" böyük inkişaf yolu keçib, xalq maarifinin inkişafında müstəsna rol oynayıb, pedaqogika, psixologiya elmlərinin formalaşmasında özünəməxsus yer tutub, pedaqoji fikrimizin qiymətli xəzinəsi kimi təhsil tariximizə daxil olub. Fəaliyyətinin qısa xarakteristikasını verməli olsaq, deyə bilərik ki, jurnal:

- respublikada savadsızlığın ləğv edilməsində;
- ümumi icbari ibtidai, yediillik, səkkizillik və orta təhsilin təcridən tətbiqində;
- məktəb təhsilinin elmi-pedaqoji cəhətdən təkmilləşdirilməsində;
- yeni təlim üsulları, təlim-tərbiyənin forma və metodlarının təşkili və tətbiqində;
- gənc nəslin tərbiyəsi işinin təşkili və yerinə yetirilməsində;
- təhsili idarə edən orqanlar tərəfindən irəli sürülmüş vəzifələrin həyata keçirilməsində;
- müəllim hazırlığında səmərəli fəaliyyət göstərüb.

Redaksiya təhsil sahəsindəki tarixi missiyasını nəzərə alaraq "Azərbaycan məktəbi"nin 100 illik yubileyi ərəfəsində müxtəlif illərdə jurnalda çap olunmuş, indi də aktuallığını itirməyən seçmə məqalələri təqdim edir.

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ. 1950. № 1-3

ŞAĞIRDİ ÖYRƏNMƏK VƏ ONA PEDAQOJİ XARAKTERİSTİKA TƏRTİB ETMƏK HAQQINDA

MƏMMƏDƏLİ MƏHƏRRƏMOV

Pedaqoji elmlər namizədi

İnsan həyatının ilk günlərindən başlayaraq yaşadığı cəmiyyətdə müəyyən ictimai fəaliyyət göstərə biləcək inkişaf etmiş bir şəxsiyyət olana qədər çox mürəkkəb psixi inkişaf yolu keçir. Körpəlik, məktəbə qədər və məktəb dövrünün müxtəlif mərhələlərində və nəhayət, daha sonrakı yaşlarda uşaq və gənclərin, həmçinin yaşlı adamların psixi həyatını diqqətlə öyrənərkən

bu inkişaf özünün bütün müxtəlif keyfiyyət və çoxcəhətliliyi ilə aydın surətdə nəzərə çarpır. Uşaq inkişaf edib yaşa dolduqca onun psixi xüsusiyyətləri də inkişaf edir, psixoloji siması təşəkkül tapır və bir müəyyənlik kəsb edir; onda daha yüksək yeni keyfiyyətlər əmələ gəlir. Bu inkişaf yeni ilə köhnənin gərgin mübarizəsi şəraitində cərəyan edir. İnkişaf prosesində, vaxtilə əmələ gəlmiş bəzi xüsusiyyətlər öz mövqeyini yenilərinə verir. Bu yeni xüsusiyyətlər də inkişaf edir, yeni keyfiyyətlər kəsb edərək kamala yetir və bütün bunlar məktəblinin psixoloji simasını dəyişdirir, ona getdikcə genişlənən və yüksələn, artan və mürəkkəbləşən

To cite this article: Maharramov M. (1950). About studying the student and preparing a pedagogical characteristic for them. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Issue I-III. pp. 34-39. DOI: 10.30546/32898065.2024.2.0121

məzmun verir. İnsan psixolojisinin müəyyən dövrlərini əhatə edən bu inkişafda ciddi bir qanunauyğunluq vardır. Bu dövrlər bir-birini təsadüfi deyil, qanunauyğun surətdə əvəz edir. İnkişafın hər bir mərhələsi ondan qabaqkı dövrün daxilində əmələ gəlir, sonrakı daha yüksək mərhələyə keçid sıçrayış yolu ilə olur.

Lakin uşağın inkişafını özbaşına buraxmaq ciddi səhv olardı. Uşağın psixi inkişafı tərbiyə və təlim prosesində, tərbiyəçinin – müəllimin ciddi düşünülmüş rəhbərliyi altında getməlidir. Müəllim uşağın inkişafına şüurlu surətdə istiqamət verir, buna nəzarət və rəhbərlik edir. Bu isə böyük bacarıq və ustalıq tələb edən məsul bir vəzifədir. Bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün müəllim uşaq psixolojisini dərinləndirilməli, onda baş verən hər bir dəyişikliyi görməyi bacarmalıdır. Lakin uşaq psixolojisini bilmək azdır. Uşağın inkişafına fəal surətdə təsir göstərmək, ona istiqamət verməyi bacarmaq da xüsusilə zəruridir.

Bunun üçün şagirdin bütün xüsusiyyətlərini, onun psixologiyasında baş verən dəyişiklikləri bütün incəlikləri ilə bilmək lazımdır. Tərbiyə işinin müvəffəqiyyəti çoxcəhətli uşaq psixologiyasını mükəmməl bilməkdən xeyli asılıdır. Bunu hər bir təcrübəli müəllim öz pedaqoji fəaliyyətində dəfələrlə hiss etmişdir. Buradan pedaqogikanın əsas tələblərindən biri olan şagirdlərdə fərdi yanaşmanın böyük əhəmiyyəti aydın olur. Təlimdə olduğu kimi, tərbiyə işində də uşağa fərdi yanaşmanın böyük əhəmiyyəti vardır. Pedaqoji ustalığın “sirri də” məhz bundadır. Müxtəlif xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən məktəblilərə fərdi yanaşmadan onları öyrənmək və düzgün tərbiyə etmək mümkün deyildir. Bu fərdi yanaşma sayəsində müəllim ayrı-ayrı şagirdləri ətraflı öyrənə bilir, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunan arasında səmimiyyət yaranır və nəticədə uzun-uzadı yorucu nəsihətə, cansıxıcı, yeknəsək sözcülüyə yer qalmır.

Müəllim şagirdin çoxcəhətli xüsusiyyətlərindən əsas olanları, onun rəftar və münasibətlərinə iz buraxan və möhkəmlənməyə başlayanları görməyi bacarmalıdır. Əsas və tipik olan bu fərdi xüsusiyyətlər şagirdin təşəkkül etməkdə olan səciyyə əlamətləridir. Bütün

bunları dərk etmək və öyrənmək şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək deməkdir ki, bunun da uşağın tərbiyəsinə düzgün istiqamət vermək və ona təsir göstərmək üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Fərdi yanaşma müəllimdən psixoloji məlumatla bərabər məktəblinin psixolojisini öyrənmək üsullarını bilməyi və bunlardan bacarıqla istifadə etməyi də tələb edir. Bunsuz şagirdin şəxsiyyətini öyrənmək və ona təsir göstərmək işində səhvlər olacağı şübhəsizdir.

Şagirdin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənmək və təlim-tərbiyə işində bundan məharətlə istifadə etmək üçün, hər şeydən əvvəl, səciyyənin psixoloji mənə və təbiətini anlamaq lazımdır. Biz səciyyə dedikdə, adətən, şəxsiyyətin bütün həyat fəaliyyəti və təzahürlərinə möhkəm iz buraxan, xarici aləmə, hər şeydən əvvəl, başqa adamlara olan münasibətində onun özünə məxsus bir müəyyənlik ifadə edən fərdi xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. Demək, şagirdin səciyyəsini öyrənmək – onun gerçək aləmin müxtəlif amillərinə, əməyə, başqa adamlara, həmçinin öz-özünə münasibətində təzahür edən əsas, möhkəmlənmiş əlamət və xüsusiyyətləri öyrənmək deməkdir. Bununla birlikdə, onun hissi, iradi və əqli keyfiyyətlərini əks etdirən səciyyə əlamətlərini xüsusi diqqətlə öyrənmək lazım gəlir.

Burada bir cəhət xüsusilə əhəmiyyətlidir. Şəxsiyyət yaşadığı cəmiyyətin ictimai həyatını və tarixi dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Başqa sözlə, insanın subyektiv həyatı, yaşadığı cəmiyyətin həyatı, burada göstərdiyi ictimai fəaliyyət və münasibətlər əsasında təşəkkül edir. Müəyyən dövrdə yaşayan adamlar, bir sıra fərdi səciyyə əlamətlərilə bir-birindən fərqlənirlər. Bununla birlikdə onlar həmin dövrün müəyyən sinfinə mənsub olan adamlar üçün tipik səciyyəvi xüsusiyyətlərə də malikdirlər. Demək, şəxsiyyət, onun psixi proses və xüsusiyyətləri, səciyyəvi əlamətləri həyatda, təlim-tərbiyə prosesində, əmək və mübarizədə, işdə, ictimai-siyasi fəaliyyətdə təşəkkül edir və kamala yetir. İnsanın bu psixoloji xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdə təzahür edir.

Şagirdin əsas fəaliyyət növü təlimdir. Biz

təlim-tərbiyə prosesini düzgün qurmaqla şagirdi düzgün tərbiyə edir, eyni zamanda onu bu prosesdə də öyrənirik. Çünki uşağın malik olduğu səciyyə əlamətlərinin rüşeymləri burada, təlim-tərbiyə prosesində inkişaf edir və möhkəmlənir. Digər tərəfdən, burada özünə yer etməyə başlayan mənfi əlamətlər də ola bilər. Mənfi əlamətləri vaxtında görməyi bacarmaq və təmkinli, ardıcıl tərbiyəvi təsirlər vasitəsilə təcridlə aradan qaldırmaq, yox etmək lazım gəlir. Buradan, uşağı məktəbə qədəm qoyduğu ilk günlərdən öyrənməyə başlamaq zərurəti meydana çıxır.

Tərbiyə prosesində şagirdin passiv qalacağını zənn etmək səhv olardı. Bacarıqlı müəllim, məktəblinin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, təcridlə onu öz-özünü tərbiyə işinə cəlb edir, onda, iradə və səciyyənin inkişafı ilə əlaqədar olan özünütərbiyə bacarığı əmələ gətirir. Bu da şagirdə özünüdərkətmə qabiliyyətinin yaranması ilə bağlıdır. Sınıf və məktəb kollektivinin üzvü olan şagird, müəllimin təsiri və rəhbərliyi sayəsində, malik olduğu müsbət və mənfi cəhətlərini getdikcə daha artıq dərk edir, yaxşı xüsusiyyətlərinin möhkəmlənməsinə, mənfi xüsusiyyətlərin isə ləğv edilməsinə çalışır. Bütün bunlar şagirdi öyrənmək üçün istifadə edilən üsullarda nəzərə alınmalı, bu üsullar uşağın səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxarmağa, onun tərbiyə və yenidən tərbiyə olunmasına xidmət etməlidir.

Şagirdi yalnız bu və ya başqa bir üsul vasitəsilə hərtərəfli və tam öyrənmək mümkün deyildir. Bunun üçün müxtəlif üsullardan qarşılıqlı surətdə istifadə etmək lazım gəlir. Müəllim bu üsullar vasitəsilə məktəblidə olan müsbət və mənfi səciyyə əlamətlərini aydınlaşdırır, bu və ya digər məktəbliyə hansı üsul, tərz və vasitələrlə yanaşmaq lazım gəldiyini müəyyənləşdirir.

Həmin üsulların bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini müxtəsər qeyd edək.

Müşahidə üsulu. Şagirdi birdən-birə, bir neçə gün müddətində hərtərəfli öyrənmək mümkün deyildir. Psixologiyada çox geniş yayılmış müşahidə üsulundan istifadə etdikdə, müəllim şagirdi ətraflı öyrənmək imkanına malik olur. Müəllim şagirdi öyrənmək üçün

dərsdə, tənəffüsdə, ictimai işdə, sinifdən və məktəbdən xaric işlərdə, ailədə, bir sözlə, təlim və tərbiyə prosesində müşahidə edir. Müşahidə əsnasında şagirdin işinə müdaxilə edilməməlidir.

Müşahidə uzun müddətli və ya dövrü ola bilər. Şagirdi mümkün qədər daha ətraflı və tam öyrənmək üçün uzun müddətli müşahidə daha əlverişlidir. Müəllim bunun sayəsində məktəbli haqqında dəyərli məlumat əldə edir. Lakin yeri gəldikcə ayrı-ayrı cəhətləri öyrənmək üçün dövrü müşahidələrdən istifadə etmək lazım gəlir.

Müşahidənin nəticəsi ona ciddi hazırlaşmaqdan çox asılıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, müşahidənin məqsədini dürüst müəyyən etməyi tələb edir. Məqsəd müəyyənləşdirildikdən sonra ətraflı düşünülmüş plan tərtib edilir. Burada şagirdin hansı sinifdə oxuduğu, onun yaş xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Planda həmçinin nəyi, hansı cəhətləri müşahidə etməyin gərəkdiyi xüsusilə göstərməlidir. Çünki "ümumiyyətlə, müşahidə" müəllimin diqqətini əsas cəhətlərdən yayındıra bilər. Müşahidə dəqiq olmalı və şagirdi öyrənmək nöqtəyindən nəzərdən səciyyəvi olan dəlillər, "müşahidə dəftəri" adlandırılan xüsusi gündəliyə qeyd etməlidir. Bu dəlillərin düzgün və obyektiv surətdə təsvir edilməsi, sonra bunlardan nəticə çıxarmaq üçün çox mühümdür. Lakin müəllim nəticə çıxarmağa tələsməməli, mümkün qədər daha artıq müşahidə etməyə, şagirdi daha ətraflı öyrənməyə çalışmalıdır. Müşahidəni çox uzatmaq da düzgün deyildir. Çünki əldə etdiyimiz müəyyən nəticədən gələcək tərbiyə işinin yaxşılaşması üçün istifadə etməliyik. Bundan başqa, hələ yenicə təşəkkül etməyə başlayan uşaq səciyyəsi dəyişkəndir. Əgər müşahidələrdən nəticə çıxarmaq gecikdirilərsə, şagirdin xarakteristikasında yazdığımız bəzi cəhətlər köhnələr, öz əhəmiyyətini itirə bilər. Hər iş öz vaxtında görülməlidir.

Müəllimi maraqlandıran cəhətləri şagirdin yalnız zahiri rəftar və fəaliyyətində axtarmaq o qədər də düzgün deyildir. Odur ki, xarici təzahürlərə və psixoloji hallara əsasən şagirdin daxili aləmini açmaq və müəyyən etmək üçün həssas müşahidəçilik qabiliyyəti lazımdır. Lakin

bu qabiliyyət anadangəlmə deyildir. Bunu müəllim özündə tərbiyə və inkişaf etdirməlidir. Bu da, müəllimin öz üzərində müntəzəm və təkidli surətdə çalışması, pedaqoji fəaliyyətinə yaradıcılıqla yanaşması sayəsində, tədriclə əldə edilir.

Müşahidələr vasitəsilə əldə edilən nəticələri, şagirdin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün istifadə edilən başqa üsulların yardımı ilə yoxlamaq və tamamlamaq lazımdır.

Təcrübə üsulu. Bu üsuldan istifadə edərkən qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq istənilən psixi proses qəsdən əmələ gətirilir və tədqiq edilir. Təcrübə üsulunda müxtəlif cihazlardan da istifadə etmək mümkün və məcburi deyildir.

Psixologiyada təcrübə üsulunun tətbiqi mühüm rol oynayır. Müşahidəyə görə, bu üsulun üstünlükləri, şübhəsiz, böyükdür. Təcrübə üsulu vasitəsilə tədqiqat aparılarkən istənilən psixi proses yaradılır və istənilən qədər təkrar etdirilir. Bunun üçün nisbətən az vaxt tələb olunur. Müşahidə zamanı isə müşahidəçi bu və ya başqa prosesin təbii cərəyanını gözləməlidir ki, bu da çox vaxt aparır. Təcrübə üsulu ilə aparılan tədqiqat zamanı əldə edilən nəticə daha dərin və doğru olur, çünki bu nəticələri dəfələrlə yoxlamaq və təshih etmək imkanı vardır.

Bütün bunlarla yanaşı olaraq mürəkkəb və çoxcəhətli səciyyə təzahürlərini yalnız təcrübə üsulu vasitəsilə tam surətdə öyrənmək olmaz. Həm də təcrübə zamanı laboratoriya və ya bu məqsədlə ayrılmış xüsusi otağın süni şəraiti proseslərin təbii cərəyanına mane olur, alınan nəticələrin düzgünlüyünə mənfi təsir göstərir.

Görkəmli rus psixoloqu A.F.Lazurski (1874-1917) təcrübə üsulundakı bu süniliyi aradan qaldırmaq məqsədilə "təbii təcrübə" adlandırdığı üsulu yaratmış və məktəblilərin səciyyəsinə öyrənərkən, müşahidə ilə birlikdə bu üsuldan da geniş istifadə etmişdir. A.F.Lazurski təbii təcrübə üsulu vasitəsilə şagirdlərin səciyyəsinə öyrəndikdə bu mərhələlərdən istifadə edirdi:

1. Şagirdlər qrupu üzərində müşahidə aparmaq və toplanmış məlumata əsasən ilk xarakteristika tərtib etmək;

2. Şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri

haqqında müşahidə vasitəsilə əldə edilmiş məlumatı yoxlamaq və dürüstləşdirmək, yeni xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə təcrübə dərsləri təşkil etmək;

3. Şagird haqqında son, mükəmməl xarakteristika tərtib etmək.

Şagird haqqında tam və mükəmməl nəticələrə gəlmək üçün onu yalnız dərs prosesində öyrənmək kifayət deyil. Bu vasitə ilə şagirdi öyrənmək birtərəflidir. Onu, həmçinin ictimai işlərdə, sinifdən və məktəbdənkənar məşğələlərdə, ailədə və s. bu kimi təbii şəraitdə də öyrənmək lazımdır.

Müsahibə üsulu. Müəllim müsahibə vasitəsilə bir tərəfdən şagirdin daxili aləmini açmağa səy edir, o biri tərəfdən də ona tərbiyəvi təsir göstərir. Müəllim şagirdin müsbət və mənfi cəhətlərini hiss edərək, müsbət cəhətlərin inkişafı və möhkəmlənməsinə, mənfi cəhətlərin isə aradan qaldırılmasına çalışmalı və məktəblinin özünü bu prosesə cəlb etməlidir.

Müsahibə müəyyən məqsəd daşmalıdır. Şagirdə veriləcək suallar, müsahibənin aparılacağı vaxt və şərait əvvəlcədən ətraflı surətdə düşünülməli və müəyyənləşdirilməlidir.

Müsahibə səmimi olmalıdır. Şagirdin nəzərində müəllimin həqiqi nüfuza malik olması şagirdin verdiyi cavabların səmimi olmasına xeyli müsbət təsir göstərir.

Müsahibə zamanı şagirdlərin verdiyi cavablar, müsahibə qurtaran kimi qeyd edilsə yaxşı olar. Bu qeydləri şagirdin yanında yazmaq yaxşı deyil, çünki şagird, müsahibənin onu öyrənmək məqsədilə aparıldığını bilməməlidir. Yoxsa, verilən cavablar qəsdən dəyişdirilə bilər. Belə olduqda isə istənilən nəticəni əldə etmək olmaz. Müsahibə zamanı alınan cavabların qeydini ləngitmək də olmaz, çünki cavabların müəyyən hissəsi unudula bilər. Sonra bu qeydlərdən lazımi nəticələr çıxarılmalıdır.

Müsahibə, bəzən müşahidə əsasında əldə edilmiş məlumatı, bəzən də təcrübənin nəticələrini yoxlamaq və daha dəqiqləşdirmək məqsədilə də aparıla bilər.

Tərcümeyi-halı öyrənmə. Şəxsiyyətin səciyyəsinə öyrənərkən onun keçdiyi həyat yolunu diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. İlk dəfə

gözlərini ailədə açan uşaq, ailə üzvləri arasında mövcud olan gerçək münasibətlərin qüvvətli təsirinə məruz qalır. Bu təsir öz inikasını uşağın səciyyəsinə tapır. Tərcümeyi-halın öyrənilməsi, şagirdin səciyyəsinin təşəkkülünü və buna təsir edən amilləri müəyyən etməyə kömək göstərir. Şagirdin tərcümeyi-halını obyektiv surətdə öyrənməyə, ailə üzvləri ilə uşağın qarşılıqlı rəftar və münasibətlərini düzgün aydınlaşdırmağa xüsusilə diqqət vermək lazımdır. Burada şagirdin ailə həyatı ilə bilavasitə tanış olmaq, yeri gəldikcə müsahibədən istifadə etmək lazım gəlir. Göstərdiyimiz üsullardan qarşılıqlı surətdə istifadə edərək, şagirdin psixolojisini öyrənmək sahəsində əldə edilmiş məlumatı səliqə və sistemlə “müşahidə dəftəri”, yaxud “sınıf rəhbərinin qeydləri” adlandırılan xüsusi dəftərə yazmalı, sonra bunun üzərində diqqətlə işləyib lazımi nəticələr çıxarılmalıdır. Bu qeydlərin, həmin sinifdə dərs deyən müəllimlərlə birlikdə müzakirə olunması və lazımi dəyişiklik və əlavələr edilməsi çox yaxşı nəticə verir.

Bütün bunların nəticəsində şagirdə mümkün qədər dürüst və müəyyən xarakteristika tərtib edilməlidir. Xarakteristika tərtib edərkən bu

və ya başqa səciyyə əlamətinin əmələ gəlməsinə təsir edən amilləri, şagirdə özünü göstərən müsbət və mənfi xüsusiyyətləri dürüst qeyd etməklə bərabər, gələcək tərbiyə işlərinin düzgün davam etdirilməsinə yardım edən pedaqoji nəticə və tədbirləri göstərməlidir. Lakin bununla iş bitmir. Şagirdi öyrənmək və onu tərbiyə etmək sahəsindəki bu iş hər il davam etdirilməlidir. Müəllim şagird haqqındakı məlumatını getdikcə genişləndirir və dərinləşdirir. Müəllim şagirdi inkişaf prosesində öyrənməlidir. O, şagirdə əmələ gələn dəyişiklikləri görməli və bunu hər tədris ilində şagird üçün tərtib olunan xarakteristikada əks etdirməlidir. Hər il şagird üçün tərtib edilən və şəxsi işində saxlanan xarakteristikaları son sinifdə nəzərdən keçirdikdə, şagirdin keçdiyi ümumi inkişaf yolu, onun yetişməsində məktəb və müəllimlərin xidməti aydın olur. Bütün bunlar əsasında məktəbi bitirən hər bir şagirdə, müəyyən, aydın və dürüst xarakteristika yazmaq imkanı əldə edilir. Digər tərəfdən, işin bu növ təşkili müəllimlər kollektivinə yaxşı iş təcrübəsini ümumiləşdirmək və geniş yaymaq imkanı da verir.

MƏQALƏ MÜƏLLİFLƏRİ ÜÇÜN TƏLİMAT

- Təqdim edilən məqalə orijinal olmalı, əvvəllər hansısa nəşrdə yayımlanmamalıdır.
- Məqalənin məzmunu və quruluşu aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:
 - problemin qoyuluşu (məqalədə həlli axtarılan məsələ);
 - məsələnin həlli üçün mövcud metodoloji yanaşmaların təhlili;
 - tədqiqat hissəsi;
 - dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma;
 - tədqiqatın nəticələri;
 - istifadə edilmiş ədəbiyyat.
- Məqalənin həcmi 8 min sözdən artıq olmamalıdır.
- Məqalənin birinci səhifəsində (Azərbaycan və İngilis dillərində) aşağıdakı məlumatlar yer alır:
 - müəllifin adı, soyadı;
 - müəllif haqqında qısa məlumat (elmi dərəcə, vəzifə, iş yeri, e-mail ünvanı, tel. nömrəsi);
 - məqalənin adı;
 - məqalənin xülasəsi (maksimum 250 söz);
 - açar sözlər (5-7 söz).
- Məqalənin sonunda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə (əvvəl Azərbaycan dilində, sonra xarici dildə), *APA Citation* formatında aşağıdakı nümunələrə əsasən verilir:

a) Kitablara istinad:

Əliyev, F. Ə., Ağayev, Ş. S. (2011). *Azərbaycanda elmin problemləri və inkişaf perspektivləri*. Bakı, Elm nəşriyyatı, 151 s.

b) Jurnallara istinad:

Mikayılova, Ü. (2019). Azərbaycanca inklüziv təhsil islahatları. *Azərbaycan məktəbi*. №3, səh. 37-48.

c) İnternet səhifələri:

UNESCO (2013). *World Heritage list*. <http://whc.unesco.org/en/list>

• Əlyazmalar Microsoft Word formatında qəbul olunur.

E-mail: editor@as-journal.edu.az; info@as-journal.edu.az

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

- The submitted manuscripts must be original work that has not been previously published and is not under consideration elsewhere.
- All manuscripts must contain the required sections:
 - Title, Author information (position, rank, highest academic degree obtained, and contact information);
 - Abstract (maximum 250 words);
 - Keywords (5-7 words);
 - Introduction, Materials and Methods, Results, Discussion, Conclusions;
 - References.
- A typical paper for this journal should be no more than 8000 words.
- References should be prepared according to APA Citation Format.
- Accepted file format is: Microsoft Word

E-mail: editor@as-journal.edu.az; info@as-journal.edu.az